

શ્રી સમયસારજી

આચાર્ય શ્રી જયસેન કૃત “તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા” પરના
ડૉ. ઉત્તમચંદ જૈન દ્વારા કરેલ હિન્દી અનુવાદનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

પૂર્વરંગ

તાત્પર્યવૃત્તિ ૧ મંગલાચરણ

(પીઠિકાધિકાર)

વીતરાગં જિન નત્વા જ્ઞાનાનન્દૈકસમ્પદમ્ ।

વક્ષ્યે સમયસારસ્ય વૃત્તિં તાત્પર્યસાજ્ઞકામ્ ॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાન તેમજ આનંદના એકમાત્ર વૈભવ સ્વરૂપ, વીતરાગમય જિન (જિનેન્દ્ર ભગવાન) ને નમસ્કાર કરીને સમયસારની “તાત્પર્યવૃત્તિ” નામની ટીકાને (હું-જયસેનાચાર્ય) કહું છું.

હવે મૂળગાથાસૂત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગ્રંથના આદિમાં મંગળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરે છે:-

(હરિગીત)

ધ્રુવ, અચલ ને અનુપમ ગતિ પામેલ સર્વે સિદ્ધને

વંદી કહું શ્રુતકેવળી-કથિત આ સમયપ્રાભૂત અહો ! ૧.

ગાથાર્થ:- આચાર્ય કહે છે: હું [ધ્રુવમ્] ધ્રુવ, [અચલામ્] અચળ અને [અનૌપમ્યાં] અનુપમ-એ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત [ગતિ] ગતિને [પ્રાપ્તાન્] પ્રાપ્ત થયેલ એવા [સર્વસિદ્ધાન્] સર્વ સિદ્ધોને [વંદિત્વા] નમસ્કાર કરી, [અહો] અહો ! [શ્રુતકેવલિભણિતમ્] શ્રુતકેવળીઓએ કહેલા [ઇદં] આ [સમયપ્રાભૂતમ્] સમયસાર નામના પ્રાભૂતને [વક્ષ્યામિ] કહીશ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧)

પ્રાકૃત ગાથા

ગુજરાતી હરિગીત

પીઠીકા અનુવાદ : હવે શુદ્ધ પરમાત્મ તત્ત્વના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી વિસ્તારમાં રુચિ રાખવાવાળા શિષ્યોને પ્રતિબોધન (સમજાવવા) માટે, શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ દ્વારા નિર્મિત “સમય પ્રાભૃત” ગ્રંથમાં અધિકારની શુદ્ધિપૂર્વક પીઠીકા (પાતનિકા) સહિત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

ત્યાં શરૂઆતમાં નમસ્કાર ગાથાથી શરૂ કરી સૂત્રપાઠના ક્રમથી પ્રથમ સ્થાને સ્વતંત્ર છ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ બીજા સ્થાને ભેદ-એભેદ રત્નત્રયના પ્રતિપાદનરૂપ બે ગાથાઓ છે. ત્રીજા સ્થાને નિશ્ચય શ્રુતકેવળી અને વ્યવહાર શ્રુતકેવળીના કથનની મુખ્યતાથી બે ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ ચોથા સ્થાને ભેદ-એભેદ રત્નત્રયની ભાવના અને ભાવનાના ફળ પ્રતિપાદન કરવાની દૃષ્ટિથી બે ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ પાંચમા સ્થાને નિશ્ચયનય તથા વ્યવહારનયના વ્યાખ્યાનરૂપથી બે ગાથા સૂત્ર છે. આ રીતે ૧૪ ગાથાઓમાં પાંચ સ્થાનો દ્વારા સમયસાર પીઠીકાના વ્યાખ્યાનની સમુદાય પીઠીકા છે. તેનો વિસ્તાર.

ઉત્થાનિકા : હવે પ્રથમ ગાથાના પુર્વાર્ધમાં મંગળ અર્થે ઈષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરીને અને ઉત્તરાર્ધમાં સમયસાર ગ્રંથના વ્યાખ્યાન કરવાની પ્રતિજ્ઞાનો અભિપ્રાય મનમાં ધારણ કરી આ પ્રથમ સૂત્રને કહે છે :-

તાત્પર્યવૃત્તિ : પદ ખંડના રૂપમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી પોતામાં જ આરાધ્ય-આરાધકભાવથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણરૂપ ભાવ નમસ્કાર દ્વારા, પરંતુ વ્યવહારનયથી વચનાત્મક દ્રવ્ય નમસ્કાર દ્વારા વંદન કરીને.

(પ્રશ્ન) કોને (નમસ્કાર કરીને) ?

(ઉત્તર) સ્વાત્મોપલબ્ધિની સિદ્ધિ રૂપ લક્ષણવાળા સર્વે સિદ્ધોને (નમસ્કાર કરીને)

(પ્રશ્ન) શું વિશેષતાવાળા સિદ્ધોને (નમસ્કાર કરીને) ?

(ઉત્તર) પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોને.

(પ્રશ્ન) કોને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોને ?

(ઉત્તર) સિદ્ધ ગતિ અથવા સિદ્ધ પરિણતિને. (પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોને)

(પ્રશ્ન) કેવી પરિણતિને પ્રાપ્ત થયેલા (સિદ્ધોને) ?

(ઉત્તર) ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એવા સ્વભાવ રૂપથી ધ્રુવ-અવિનાશી (સિદ્ધ પરિણતિને પ્રાપ્ત સિદ્ધો) ને.

અર્થાત્ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ મળથી રહિતપણા તથા શુદ્ધસ્વભાવ સહિતપણાને કારણે નિર્મળ (સિદ્ધ પરિણતિને પ્રાપ્ત સિદ્ધો) ને અથવા એવું પાઠાન્તર છે, જેનો અર્થ છે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિ

(કાળ, ભાવ અને ભવ) એવા પાંચ પ્રકારના સંસાર પરિભ્રમણથી રહિતપણાને તથા સ્વસ્વરૂપમાં નિશ્ચલપણાને કારણે ચળપણાથી રહિત અચળ છે સઘળા ઉપમાનોથી રહિત હોવાથી ઉપમા રહિત છે. તથા અનુપમ-અદ્ભૂત સ્વસ્વભાવ સહિતપણાને કારણે અનુપમ છે (એવી સિદ્ધ પરિણતિને પ્રાપ્ત સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને) - આ પ્રમાણે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને તથા ગાથાના ઉત્તરાર્ધ દ્વારા સંબંધ, અભિધેય, (કહેવા યોગ્ય) પ્રયોજનની સૂચના અર્થે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હું કહીશ.

(પ્રશ્ન) શું કહીશ ?

(ઉત્તર) સમયપ્રાભૂતને (કહીશ) સમ્યક્ જ્ઞાન જેને હોય છે તે સમય-આત્મા છે. અથવા એકભાવથી જાણવું તથા પરિણમવું જ્યાં થાય છે તે સમય-આત્મા છે. પ્રાભૂતનો અર્થ સાર અથવા શુદ્ધ અવસ્થા છે. સમયનો સાર અથવા આત્માનો સાર તે સમયપ્રાભૂત અથવા સમયસાર છે. અથવા સમય જ છે પ્રાભૂત, તે સમયપ્રાભૂત છે. આ પ્રત્યક્ષ-અનુભવગોચર છે. અહો ભવ્યજનો !

(પ્રશ્ન) કેવો છે શુદ્ધાત્મા (તે સમયપ્રાભૂત) ?

(ઉત્તર) શ્રુતકેવળી દ્વારા કહેવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમાનુસાર કેવળી શબ્દ દીર્ઘ છે. (તે શુદ્ધાત્મા) શ્રુત અને પરમાગમમાં કેવળીઓ કે સર્વજ્ઞો દ્વારા કહેવામાં આવ્યો હોવાથી શ્રુતકેવળી કથિત છે અથવા શ્રુતકેવળીઓ દ્વારા અર્થાત્ ગણધરદેવ દ્વારા કહેવામાં આવ્યો હોવાથી શ્રુતકેવળી કથિત છે.

(હવે) સંબંધ, અભિધેય (કહેવા યોગ્ય) તથા પ્રયોજન કહે છે. ત્યાં વ્યાખ્યાન અર્થાત્ ગ્રંથની ટીકા, વ્યાખ્યેય અર્થાત્ તેનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું સૂત્ર-આ રીતે આ બન્નેમાં વ્યાખ્યાન અને વ્યાખ્યેય સંબંધ છે. સૂત્ર, અભિધાન અથવા વાચક છે. જ્યારે સૂત્રનો અર્થ અભિધેય અથવા વાચ્ય છે. આ બન્નેમાં અભિધાન-અભિધેય સંબંધ છે તથા નિર્વિકાર સ્વસવેદનજ્ઞાનથી શુદ્ધાત્માને જાણવો અથવા શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ (અનુભૂતિ) કરવી તે જ જેનું પ્રયોજન છે એવો અભિપ્રાય છે.

પ્રથમ ગાથામાં સમયનું પ્રાભૂત કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાં એ આકાંક્ષા થાય કે સમય એટલે શું ? તેથી હવે પહેલાં સમયને જ કહે છે:-

જીવ ચરિત-દર્શન-જ્ઞાનસ્થિત સ્વસમય નિશ્ચય જાણવો;

સ્થિત કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશે પરસમય જીવ જાણવો. ૨.

ગાથાર્થ:- હે ભવ્ય ! [જીવ:] જે જીવ [ચરિત્રદર્શનજ્ઞાનસ્થિત:] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થઈ રહ્યો છે [તં] તેને [હિ] નિશ્ચયથી [સ્વસમયં] સ્વસમય [જાનીહિ] જાણ; [ચ] અને જે જીવ [પુદ્ગલકર્મપ્રદેશસ્થિતં] પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે [તં] તેને [પરસમયં] પરસમય [જાનીહિ] જાણ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨)

ઉત્થાનિકા : હવે ગાથા (બે) ના પૂર્વાર્ધ દ્વારા સ્વસમય તથા ઉત્તરાર્ધ દ્વારા પરસમયનું કથન કરું છું, એવો અભિપ્રાય મનમાં ધારણ કરીને આચાર્યદેવ આ ગાથા સૂત્ર કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ-બુદ્ધ એક સ્વભાવરૂપ નિશ્ચય પ્રાણના દ્વારા, તે જ પ્રકારે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ક્ષાયોપશમિક અશુદ્ધ ભાવ પ્રાણોના દ્વારા તથા (અનુપચરિત) અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી યથા સંભવ દ્રવ્ય પ્રાણોના દ્વારા વર્તમાનમાં જીવે છે ભવિષ્યમાં જીવશે તથા ભૂતકાળમાં જીવતો હતો, તે જીવ છે.

તે જીવ જે સમયે ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન સ્વભાવમાં (અભેદ રત્નત્રય સ્વરૂપ આત્મામાં) સ્થિર હોય છે, ત્યારે તે સમયે તે જ જીવ નિશ્ચયથી સ્વસમય છે, એમ જાણો.

તેનો વિસ્તાર આ રીતે છે : વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવી નિજ પરમાત્મામાં જે રૂચિ રૂપ સમ્યગ્દર્શન છે, તેમાં જ જે રાગાદિ રહિત સ્વસંવેદન છે તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે જ પ્રકારે જે નિશ્ચલ અનુભૂતિરૂપ (સમ્યગ્ચારિત્ર) વિતરાગ ચારિત્ર છે. આ રીતે ઉપરોક્ત લક્ષણ (અભેદ નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ) થી પરિણત જીવ પદાર્થને-હે શિષ્ય સ્વસમય જાણો.

જે જીવ પુદ્ગલ કર્મપ્રદેશોમાં સ્થિત છે, તેને જ પરસમય જાણો. તે આ રીતે છે - પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થવાવાળી નારક આદિ સંજ્ઞાવાળી પર્યાયો છે, પૂર્વોક્ત નિશ્ચય રત્નત્રયનો અભાવ હોવાથી તે પર્યાયોમાં જ્યારે જીવ સ્થિર થાય છે, ત્યારે તે જીવ પરસમય છે-એમ જાણો. આ રીતે સ્વસમય પરસમયનું લક્ષણ જાણવું જોઈએ.

હવે, સમયના દ્વિવિધપણામાં આચાર્ય બાધા બતાવે છે:-

એકત્વનિશ્ચય-ગત સમય સર્વત્ર સુંદર લોકમાં;

તેથી બને વિખવાદિની બંધનકથા એકત્વમાં. ૩.

ગાથાર્થ:- [એકત્વનિશ્ચયગત:] એકત્વનિશ્ચયને પ્રાપ્ત જે [સમય:] સમય છે તે [લોકે] લોકમાં [સર્વત્ર] બધેય [સુન્દર:] સુંદર છે [તેન] તેથી [એકત્વે] એકત્વમાં [બન્ધકથા] બીજાના સાથે બંધની કથા [વિસંવાદિની] વિસંવાદ-વિરોધ કરનારી [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩)

ઉત્થાનિકા : હવે પોતાના ગુણોના એકત્વ નિશ્ચયનયને પ્રાપ્ત શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે અને કર્મબંધની સાથેના એકત્વને પ્રાપ્ત આત્મા હેય છે. અથવા સ્વસમય જ શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ છે, પર સમય શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ નથી એવો અભિપ્રાય મનમાં ધારણ કરીને અથવા આ સૂત્ર (ગાથા-૨) ની પછી હવેનું સૂત્ર (ગાથા-૩) યોગ્ય છે એવો નિશ્ચય કરીને વિવક્ષિત સૂત્ર કહે છે. આ પ્રકારની પાતનિકા (ઉત્થાનિકા)નું લક્ષણ બધે જાણવું જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સ્વકીય (પોતાના) શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયરૂપ પરિણમિત, અભેદ રત્નત્રયરૂપ પરિણમિત અથવા એકત્વનિશ્ચયને પ્રાપ્ત આત્મા સમય છે. સમય શબ્દથી તાત્પર્ય છે આત્મા.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (સમય શબ્દનો અર્થ આત્મા છે) ?

(ઉત્તર) જે સમ્યક્ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરિણમિત થાય છે.

(પ્રશ્ન) કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?

(ઉત્તર) પોતાના ગુણ પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે તેવો વ્યુત્પત્તિનો અર્થ છે.

તે શુદ્ધાત્મા સર્વત્ર સુંદર છે.

(પ્રશ્ન) ક્યાં (સુંદર છે) ?

(ઉત્તર) લોકમાં અથવા સમસ્ત એકેન્દ્રિય વગેરે અવસ્થાઓમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સુંદર છે- ઉપાદેય છે. કર્મબંધજનિત જે ગુણસ્થાન વગેરે પર્યાયોમાં, એકપણાથી કે તન્મયપણાથી જે (બંધ) કથા પ્રવર્તમાન છે તેનાથી પૂર્વોક્ત જીવ પદાર્થની સાથે તે (બંધકથા) વિસંવાદ પેદા કરે છે.

(પ્રશ્ન) વિસંવાદીનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) વિસંવાદીની કથા.

અહીં પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમથી પુર્લિંગમાં સ્ત્રીલિંગનો નિર્દેશ છે. વિસંવાદીની અર્થાત્ અસત્ય હોય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી (આ બંધ કથા) શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી, એવો આશય છે. આનાથી સિદ્ધ કરે છે કે સ્વસમય જ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

હવે તે એકત્વની અસુલભતા બતાવે છે:-

શ્રુત-પરિચિત,-અનુભૂતા સર્વને કામભોગબંધનની કથા;

પરથી જુદા એકત્વની ઉપલબ્ધિ કેવળ સુલભ ના. ૪.

ગાથાર્થ:- [સર્વસ્ય અપિ] સર્વ લોકને [કામભોગબન્ધકથા] કામભોગ-સંબંધી બંધની કથા તો [શ્રુતપરિચિતાનુભૂતા] સાંભળવામાં આવી ગઈ છે, પરિચયમાં આવી ગઈ છે અને અનુભવમાં પણ આવી ગઈ છે તેથી સુલભ છે; પણ [વિમક્તસ્ય] ભિન્ન આત્માનું [એકત્વસ્ય ઉપલમ્ભઃ] એકપણું હોવું કદી સાંભળ્યું નથી, પરિચયમાં આવ્યું નથી અને અનુભવમાં આવ્યું નથી તેથી [કેવલં] એક તે [ન સુલભઃ] સુલભ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪)

ઉત્થાનિકા : હવે એકત્વ પરિણત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ સુલભ નથી, એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : (તે કામભોગ બંધ કથા) અનંત વાર સાંભળી છે તે કથા પૂર્વમાં અનંત વાર પરિચયમાં આવી છે. અનંતવાર અનુભવ કરી છે.

(પ્રશ્ન) કોના (સાંભળવા, પરિચયમાં અને અનુભવવામાં આવી છે) ?

(ઉત્તર) સમસ્ત જીવલોકનાં (સાંભળવા, પરિચયમાં અને અનુભવમાં) આવી છે.

(પ્રશ્ન) તે શું છે ? (જે સાંભળવામાં, પરિચયમાં અને અનુભવમાં આવી છે) ?

(ઉત્તર) તે કામભોગ બંધ કથા છે (જે સાંભળવામાં, પરિચયમાં અને અનુભવમાં આવી છે) કામરૂપ ભોગ-કામભોગ છે. અથવા કામ શબ્દથી સ્પર્શ, રસ-આ બે ઈન્દ્રિયોના વિષય તથા ભોગ શબ્દથી ઘ્રાણ, ચક્ષુ, કર્ણ-આ ત્રણ ઈન્દ્રિયોના વિષય લીધા છે. આ કામભોગોના સંબંધની કથા, તે કામભોગ બંધ કથા છે. અથવા બંધ શબ્દથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ તેમ જ પ્રદેશ બંધ તથા તેનું ફળ નર-નરકાદિરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે, આ રીતે કામભોગ બંધનની કથા તે કામભોગ બંધ કથા છે. આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી શ્રુત, પરિચિત અને અનુભૂત હોવાથી તે બંધ કથા દુર્લભ નથી, પરંતુ સુલભ જ છે. અર્થાત્ એકત્વની કે સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની એકતાવાળી પરિણતિ રૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિના બળથી સ્વસંવેદનયોગ્ય જે શુદ્ધાત્મા સ્વરૂપ-તેના એકત્વની ઉપલબ્ધિ, પ્રાપ્તિ કે લાભ થવો કેવળ સુલભ નથી.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે એકત્વની (પ્રાપ્તિ સુલભ નથી) ?

(ઉત્તર) વિભક્ત અથવા રાગાદિ રહિત એકત્વની (પ્રાપ્તિ સુલભ નથી).

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે સુલભ નથી ?

આમ પૂછવાથી (ઉત્તર દેવામાં આવે છે કે) તેના સાંભળવાનો, પરિચયનો અને અનુભવનો અભાવ હોવાથી (સુલભ નથી)

હવે આચાર્ય કહે છે કે, તેથી જ જીવોને તે ભિન્ન આત્માનું એકત્વ અમે દર્શાવીએ છીએ:-

દર્શાવું એક વિભક્ત એ, આત્મા તણા નિજ વિભવથી;

દર્શાવું તો કરજો પ્રમાણ, ન દોષ ગ્રહ સ્ખલના યદિ. ૫.

ગાથાર્થ:- [તમ્] તે [એકત્વવિભક્ત] એકત્વવિભક્ત આત્માને [અહં] હું [આત્મનઃ] આત્માના [સ્વવિભવેન] નિજ વૈભવ વડે [દર્શયે] દેખાડું છું; [યદિ] જો હું [દર્શયેયં] દેખાડું તો [પ્રમાણ] પ્રમાણ (સ્વીકાર) કરવું અને [સ્વલેયં] જો કોઈ ઠેકાણે ચૂકી જાઉં તો [છલં] છળ [ન] ન [ગૃહીતવ્યમ્] ગ્રહણ કરવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૫)

ઉત્થાનિકા : હવે કેમકે એકત્વ સુલભ નથી, તેથી તેનું જ કથન કરવામાં આવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : તે પૂર્વોક્ત એકત્વ વિભક્ત અભેદ રત્નત્રયરૂપ એકાકાર પરિણત તથા મિથ્યાત્વ રાગાદિ રહિત પરમાત્મસ્વરૂપને બતાવું છું.

(પ્રશ્ન) શેના વડે (પરમાત્મસ્વરૂપને બતાવે છે) ?

(ઉત્તર) પોતાના નિજ વૈભવથી અથવા આગમ, તર્ક, પરમગુરુઓના ઉપદેશ તથા સ્વસંવેદન

પ્રત્યક્ષ દ્વારા (પરમાત્મ સ્વરૂપને બતાવે છે). જો બતાવું તો પોતાના સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી પરીક્ષા કરીને પ્રમાણ કરવું. જો કોઈ ભૂલ કરી જાઉં તો, દુર્જન લોકોની જેમ દોષ ગ્રહણ ન કરવો.

હવે પ્રશ્ન ઊપજે છે કે એવો શુદ્ધ આત્મા કોણ છે કે જેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

નથી અપ્રમત્ત કે પ્રમત્ત નથી જે એક જ્ઞાયક ભાવ છે,
એ રીત 'શુદ્ધ' કથાય, ને જે જ્ઞાત તે તો તે જ છે. ૬.

ગાથાર્થ:- [ય: તુ] જે [જ્ઞાયક: ભાવ:] જ્ઞાયક ભાવ છે તે [અપ્રમત્ત: અપિ] અપ્રમત્ત પણ [ન ભવતિ] નથી અને [ન પ્રમત્ત:] પ્રમત્ત પણ નથી, - [એવં] એ રીતે [શુદ્ધં] એને શુદ્ધ [મણન્તિ] કહે છે; [ચ ય:] વળી જે [જ્ઞાત:] જ્ઞાયકપણે જણાયો [સ: તુ] તે તો [સ: એવ] તે જ છે, બીજો કોઈ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬)

ઉત્થાનિકા : હવે આ શુદ્ધાત્મા કોણ છે એમ પૂછવામાં આવતા તેનો જવાબ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી આત્માને શુભ અશુભભાવરૂપ પરિણમનનો અભાવ હોવાથી (આત્મા) અપ્રમત્ત અને પ્રમત્ત નથી. પ્રમત્ત શબ્દથી મિથ્યાદૃષ્ટિ વિ. થી લઈને પ્રમત્ત ગુણસ્થાન (૬ઠ્ઠા ગુણસ્થાન) સુધી તથા અપ્રમત્ત શબ્દથી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનથી લઈને અયોગી કેવળી ગુણસ્થાન સુધી (અંતિમ આઠ ગુણસ્થાનો) ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) તે કર્તા કોણ છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાયક-જ્ઞાનસ્વરૂપ જે આ ભાવ અથવા પદાર્થ છે તે શુદ્ધાત્મા છે. એમ શુદ્ધનયનું અવલંબન લેવાવાળા (તેને) શુદ્ધ કહે છે.

(પ્રશ્ન) તો કેવો છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાતા અથવા શુદ્ધાત્મા જે કહેવાય છે, તે તો તે જ છે અથવા જ્ઞાતા જ છે આવો અર્થ છે.

આ પ્રકારે સ્વતંત્ર ૬ ગાથાઓ દ્વારા પ્રથમ સ્થળ પૂરું થયું.

હવે પ્રશ્ન થાય છે કે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર-એ આત્માના ધર્મ કહેવામાં આવ્યા છે, તો એ તો ત્રણ ભેદ થયા, એ ભેદરૂપ ભાવોથી આત્માને અશુદ્ધપણું આવે છે ! આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન પણ વ્યવહાર-કથને જ્ઞાનીને;
ચારિત્ર નહિ, દર્શન નહીં, નહિ જ્ઞાન, જ્ઞાયક શુદ્ધ છે. ૭.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [ચરિત્રં દર્શનં જ્ઞાનમ્] ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન-એ ત્રણ ભાવ [વ્યવહારેણ] વ્યવહારથી [ઉપદિશ્યતે] કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી [જ્ઞાનં અપિ ન] જ્ઞાન પણ નથી, [ચરિત્રં ન] ચારિત્ર પણ નથી અને [દર્શનં ન] દર્શન પણ નથી; જ્ઞાની તો એક [જ્ઞાયકઃ શુદ્ધઃ] શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭)

ઉત્થાનિકા : આના પછી જે રીતે પ્રમત્ત વિ. ગુણસ્થાનરૂપ ભેદ વ્યવહારનયથી જીવમાં વિદ્યમાન છે (પરંતુ) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નિશ્ચયનયથી (તે ભેદો) જીવમાં વિદ્યમાન નથી, તે જ રીતે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ગુણ ભેદો પણ (જીવમાં નથી) એમ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ઉપદેશ આપે છે કે કહેવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા કહેવામાં આવે છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાનીના દ્વારા કહેવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) શું (કહેવામાં આવે છે) ?

(ઉત્તર) (જ્ઞાનીના) ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન સ્વરૂપ ભેદ (કહેવામાં આવે છે.)

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી (જ્ઞાનીને) ન જ્ઞાન છે, ન ચારિત્ર છે, ન દર્શન છે.

(પ્રશ્ન) તો પછી જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ શું છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાયક, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ (એવું જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે.) શુદ્ધ જ છે, રાગાદિ રહિત છે. અહીં આ અર્થ છે કે-જે રીતે નિશ્ચયનયથી અગ્નિ એક જ છે પણ ભેદરૂપ વ્યવહારથી અગ્નિ બાળે છે તેથી તે દાહક છે, પચાવે છે તેથી તે પાયક છે તથા પ્રકાશ કરે છે તેથી તે પ્રકાશક છે. આ રીતે વ્યુત્પત્તિ રૂપ વિષયભેદથી (અગ્નિ) ત્રણ રીતે કહેવામાં આવે છે. તે રીતે જીવ પણ નિશ્ચયરૂપ અભેદનયથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ હોવા છતાં પણ ભેદરૂપ વ્યવહાર નયથી-જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે, દેખે છે તે દર્શન છે, અને આચરણ કરે છે તે ચારિત્ર છે, આ રીતે વ્યુત્પત્તિ વિષયભેદથી (જીવ) ત્રણ પ્રકારે ભેદરૂપ કહેવામાં આવે છે.

હવે ફરી એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જો એમ છે તો એક પરમાર્થનો જ ઉપદેશ કરવો જોઈએ; વ્યવહાર શા માટે કહ્યો છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

ભાષા અનાર્ય વિના ન સમજાવી શકાય અનાર્યને,
વ્યવહાર વિણ પરમાર્થનો ઉપદેશ એમ અશક્ય છે. ૮.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [અનાર્યઃ] અનાર્ય (મ્લેચ્છ) જનને [અનાર્યભાષાં વિના તુ] અનાર્યભાષા વિના [ગ્રાહયિતુમ્] કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરાવવા [ન અપિ શક્યઃ] કોઈ સમર્થ નથી [તથા] તેમ [વ્યવહારેણ વિના] વ્યવહાર વિના [પરમાર્થોપદેશનમ્] પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવા [અશક્યમ્] કોઈ સમર્થ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮)

ઉત્થાનિકા : હવે એ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જીવના નથી, તો પછી એક (એકલો) પરમાર્થ જ કહેવામાં આવવો જોઈએ, વ્યવહાર કહેવામાં આવવો જોઈએ નહિ. આવો પ્રશ્ન થવાથી આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, કે એમ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે સમર્થ નથી.

(પ્રશ્ન) એવો કોણ (સમર્થ નથી) ?

(ઉત્તર) અનાર્થ મ્લેચ્છ સમર્થ નથી

(પ્રશ્ન) શું કરવાને માટે (સમર્થ નથી).

(ઉત્તર) અર્થ ગ્રહણ રૂપ સંબોધનને માટે (તે સમર્થ નથી)

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે સમર્થ નથી ?

(ઉત્તર) અનાર્થ ભાષા વગર (અર્થ ગ્રહણ કરાવવા સમર્થ નથી) આ દૃષ્ટાંત થયું. હવે (દૃષ્ટાંત) સિદ્ધાન્ત કહે છે કે, એવી રીતે વ્યવહારનયના (કથન) વિના, પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવાને માટે કોઈ સમર્થ નથી.

અહીં આ અભિપ્રાય છે કે જે રીતે કોઈ બ્રાહ્મણ અથવા સાધુ મ્લેચ્છોની વસ્તીમાં ગયા, ત્યાં મ્લેચ્છ દ્વારા નમસ્કાર કરવામાં આવતા બ્રાહ્મણ અથવા સાધુ દ્વારા “સ્વસ્તિ” એમ કહેવામાં આવતા સ્વસ્તિનો અર્થ “અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ” એ ન જાણતાં (તે મ્લેચ્છ) મેંઢાની જેમ જુએ છે. તે રીતે આ અજ્ઞાનીજન પણ “આત્મા” કહેવામાં આવતા આત્મા શબ્દનો અર્થ ન જાણતા થકો ભ્રમથી જોઈ જ રહે છે. ફરીથી જ્યારે નિશ્ચય વ્યવહારના જાણકાર પુરુષ દ્વારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવાળો-એવો જીવ શબ્દનો અર્થ છે, એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે (તે) સંતુષ્ટ થઈ જાણે છે. આ રીતે ભેદ-અભેદ રત્નત્રયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી બે ગાથાઓ દ્વારા બીજું સ્થાન પુરું થયું.

હવે, એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે વ્યવહારનય પરમાર્થનો પ્રતિપાદક કેવી રીતે છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

શ્રુતથી ખરે જે શુદ્ધ કેવળ જાણતો આ આત્મને,

લોકપ્રદીપકરા ઋષિ શ્રુતકેવળી તેને કહે. ૯.

શ્રુતજ્ઞાન સૌ જાણે, જિનો શ્રુતકેવળી તેને કહે;

સૌ જ્ઞાન આત્મા હોઈને શ્રુતકેવળી તેથી ઠરે. ૧૦.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે જીવ [હિ] નિશ્ચયથી [શ્રુતેન તુ] શ્રુતજ્ઞાનવડે [ઇમં] આ અનુભવગોચર [કેવલં શુદ્ધમ્] કેવળ એક શુદ્ધ [આત્માનમ્] આત્માને [અભિગચ્છતિ] સન્મુખ થઈ જાણે છે [તં] તેને [લોકપ્રદીપકરા:] લોકને પ્રગટ જાણનારા [ઋષય:]

ઋષીશ્વરો [શ્રુતકેવલિનમ્] શ્રુતકેવળી [મળન્તિ] કહે છે; [યઃ] જે જીવ [સર્વ] સર્વ [શ્રુતજ્ઞાનં] શ્રુતજ્ઞાનને [જાનાતિ] જાણે છે [તમ્] તેને [જિનાઃ] જિનદેવો [શ્રુતકેવલિનં] શ્રુતકેવળી [આહુઃ] કહે છે, [યસ્માત્] કારણ કે [જ્ઞાનમ્ સર્વ] જ્ઞાન બધું [આત્મા] આત્મા જ છે [તસ્માત્] તેથી [શ્રુતકેવલી] (તે જીવ) શ્રુતકેવળી છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯-૧૦)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વેની ગાથાઓના કહેલ વ્યવહારથી પરમાર્થ જાણવામાં આવે છે તેથી તે અર્થને કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કર્તા છે એટલે કે નિશ્ચયથી-ભાવશ્રુતરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાધનથી સર્વ પ્રકારથી જાણે છે અનુભવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોનો (અનુભવ કરે છે) ?

(ઉત્તર) આ પ્રત્યક્ષીભૂત આત્માનો અનુભવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કેવા આત્માનો (અનુભવ કરે છે) ?

(ઉત્તર) અસહાય આત્માનો અનુભવ કરે છે. એટલે કે રાગાદિ રહિત આત્માનો અનુભવ કરે છે.

તે જીવ નિશ્ચય શ્રુતકેવળી છે એમ પરમઋષિ કહે છે. લોકને પ્રકાશિત કરવાવાળા છે એમ (પરમ ઋષિ કહે છે)

આ ગાથા દ્વારા નિશ્ચય શ્રુતકેવળીનું લક્ષણ કહ્યું અને જે કર્તા (જીવ) બાર અંગ રૂપ દ્રવ્યશ્રુત ને-સંપૂર્ણ શ્રુતને જાણે છે તેને તે પુરૂષને વ્યવહાર શ્રુત કેવળી કહે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે (જે આમ કહે છે) ?

(ઉત્તર) તે જિનેન્દ્ર સર્વજ્ઞ છે (જે આમ કહે છે)

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (આમ કહે છે) ?

(ઉત્તર) દ્રવ્યશ્રુતના આધારે (નિમિત્તે) ભાવશ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેથી (તે) આત્મા ભાવશ્રુતજ્ઞાની થાય છે.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે થાય છે ?

(ઉત્તર) આત્માના સંવેદનના સર્વ વિષયનું અથવા પરવિષયનું જ્ઞાન થાય છે આ કારણથી તે દ્રવ્યશ્રુત કેવળી છે. આનો આશય એમ છે કે જે ભાવશ્રુતરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળથી શુદ્ધાત્માને જાણે છે તે નિશ્ચય શ્રુતકેવળી છે. પરંતુ જે (જીવ) સ્વશુદ્ધાત્માનું સંવેદન નથી કરતા (નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ સ્વ સંવેદન નથી કરતા) ભાવના નથી કરતા અને બાહ્ય વિષયરૂપ દ્રવ્યશ્રુતના અર્થ (ભાવ) ને જાણે છે તે વ્યવહાર શ્રુતકેવળી છે.

(પ્રશ્ન) તો પછી આ કાળમાં પણ સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળથી શ્રુતકેવળી છે ?

(ઉત્તર) જે પ્રકારે પૂર્વમાં પુરુષ (આત્મા) ને શુકલધ્યાનરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાન થતું હતું તે પ્રકારનું આ કાળમાં નથી પરંતુ ધર્મધ્યાનને યોગ્ય (સ્વસંવેદન જ્ઞાન) અત્યારે પણ હોય છે એમ અર્થ છે. આ પ્રકારે નિશ્ચય વ્યવહાર શ્રુતકેવળીના વ્યાખ્યાનરૂપથી બે ગાથાઓ દ્વારા ત્રીજું સ્થળ (પ્રકરણ) પૂરું થયું.

તાત્પર્યવૃત્તિ અતિરિક્ત ગાથા - ૧

ઉત્થાનિકા : હવે ગાથાના પૂર્વાધમાં ભેદરત્નત્રયની ભાવના અને ઉત્તરાર્ધમાં અભેદ રત્નત્રયની ભાવનાનું વર્ણન કરે છે.

ગાથાર્થ : જ્ઞાનમાં, દર્શનમાં અને ચારિત્રમાં દૃઢતાથી ભાવના કરવી જોઈએ કારણકે તેઓ ત્રણેય પણ અભેદનયથી એક આત્મા જ છે, તેથી આત્મામાં ભાવના કરો.

તાત્પર્યવૃત્તિ અનુવાદ : સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણેયની નિશ્ચયથી સ્પષ્ટતાપૂર્વક ભાવના કરવી જોઈએ અને તેઓ ત્રણેય નિશ્ચયથી આત્મા જ છે તેથી પોતાના શુદ્ધાત્માની ભાવના કરો.

વિશેષ : આ અતિરિક્ત ગાથા ક્રમાંક-૧ આત્મખ્યાતિ ટીકા ગાથા અંક ક્રમાંક-૧૬ અથવા તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા ગાથા ક્રમાંક-૧૮ ને મળતી આવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ અતિરિક્ત ગાથા ક્રમાંક - ૨

ઉત્થાનિકા : હવે ભેદ અભેદરત્નત્રયની ભાવનાનું ફળ બતાવે છે.

ગાથાર્થ : જે આ આત્મભાવનામાં નિરંતર શુદ્ધોપયોગયુક્ત થયો થકો સમ્યક્ આચરણ કરે છે અર્થાત્ આત્મભાવનામાં લીન થાય છે તે મુનિ થોડા જ કાળમાં સર્વ દુઃખોથી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકાર્થ : જે (કર્તા) મુનિ-તપોધન હંમેશા આ આત્મભાવનામાં પ્રયાસરત થયો થકો સમ્યક્ આચરણ કરે છે, ભાવના ભાવે છે તે મુનિ થોડા જ કાળમાં સર્વ દુઃખોથી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે નિશ્ચય વ્યવહાર રત્નત્રયની ભાવના તથા ભાવનાનું ફળ-કથનથી બે ગાથાઓ દ્વારા ચોથું સ્થાન પૂરું થયું.

હવે વળી એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે-પહેલાં એમ કહ્યું હતું કે વ્યવહારને અંગીકાર ન કરવો, પણ જો તે પરમાર્થનો કહેનાર છે તો એવા વ્યવહારને કેમ અંગીકાર ન કરવો ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

વ્યવહારનય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે;
ભૂતાર્થને આશ્રિત જીવ સુદૈષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે. ૧૧.

ગાથાર્થ:- [વ્યવહાર:] વ્યવહારનય [અભૂતાર્થ:] અભૂતાર્થ છે [તુ] અને [શુદ્ધનય:] શુદ્ધનય [ભૂતાર્થ:] ભૂતાર્થ છે એમ [દર્શિત:] ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; [જીવ:] જે જીવ [ભૂતાર્થ] ભૂતાર્થનો [આશ્રિત:] આશ્રય કરે છે તે જીવ [ખલુ] નિશ્ચયથી [સમ્યગ્દષ્ટિ:] સમ્યગ્દષ્ટિ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૧)

ઉત્થાનિકા : હવે જેમ કોઈ પણ બ્રાહ્મણાદિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ મ્લેચ્છને સમજાવવાના સમયમાં જ મ્લેચ્છ ભાષા બોલે છે, અન્ય સમયે નહિ, તે જ રીતે જ્ઞાની પુરુષ પણ અજ્ઞાનીને સમજાવવાના સમયમાં વ્યવહારનો આશ્રય લે છે, અન્ય સમયે નહિ. વ્યવહારનય અભૂતાર્થ કેવી રીતે છે ? તે બતાવે છે :-

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્યવહારનય અભૂતાર્થ અસત્યાર્થ છે. ભૂતાર્થ સત્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે. પુનઃ તે કોણ છે જે ભૂતાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધનય અથવા નિશ્ચયનય (ભૂતાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે.)

(પ્રશ્ન) તો પછી કયા નય (ના આશ્રયથી)થી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે ? તેનો

(ઉત્તર) ભૂતાર્થ, સત્યાર્થ અથવા નિશ્ચયનયના આશ્રયથી નિશ્ચયનયને પ્રાપ્ત કરવાથી, નિશ્ચયનયમાં સ્થિત થવાથી સ્પષ્ટરૂપથી જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. આ રીતે ટીકા છે. પુનઃ બીજા વ્યાખ્યાનથી વ્યવહાર અભૂતાર્થ અને ભૂતાર્થ છે તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. ન ફક્ત વ્યવહાર અભૂતાર્થ અને ભૂતાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનય પણ (ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે) દુ શબ્દથી આ શુદ્ધ નિશ્ચયનય પણ ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થ કહ્યો છે. આ પ્રકારના નય વ્યાખ્યાનથી વ્યવહારનય ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તે જ રીતે નિશ્ચયનય પણ શુદ્ધનિશ્ચય અને અશુદ્ધ નિશ્ચયના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. આ રીતે ચાર પ્રકારના નય છે. અહીં એમ તાત્પર્ય છે કે જેમ કોઈ ગ્રામીણ વ્યક્તિ કિચડ સહિત પાણી પીવે છે, પરંતુ વિવેકી વ્યક્તિ (તે કીચડયુક્ત પાણીમાં) કતકફળ (નિર્મળી દ્રવ્ય) નાખીને નિર્મળ પાણી પીવે છે. તે રીતે સ્વસંવેદનરૂપ ભેદભાવનાથી રહિત અવિવેકી જીવ મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવ પરિણામ સહિત આત્માને અનુભવ કરે છે, પરંતુ વિવેકી વ્યક્તિ અભેદરત્નત્રય લક્ષણરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી કતકફળ (નિર્મળ દ્રવ્ય) ના જેવા નિશ્ચયનયનો આશ્રય લઈને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે.

હવે, “ એ વ્યવહારનય પણ કોઈ કોઈને કોઈ વખતે પ્રયોજનવાન છે, સર્વથા નિષેધ કરવાયોગ્ય નથી; તેથી તેનો ઉપદેશ છે ” એમ કહે છે:-

દેખે પરમ જે ભાવ તેને શુદ્ધનય જ્ઞાતવ્ય છે;

અપરમ ભાવે સ્થિતને વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. ૧૨.

ગાથાર્થ:- [પરમભાવદર્શિભિઃ] જે શુદ્ધનય સુધી પહોંચી શ્રદ્ધાવાન થયા તથા પૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રવાન થઈ ગયા તેમને તો [શુદ્ધાદેશઃ] શુદ્ધ (આત્મા) નો ઉપદેશ (આજ્ઞા) કરનાર [શુદ્ધઃ] શુદ્ધનય [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવાયોગ્ય છે; [પુત્રઃ] વળી [યે તુ] જે જીવો [અપરમે ભાવે] અપરમભાવે-અર્થાત્ શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન-ચારિત્રના પૂર્ણ ભાવને નથી પહોંચી શક્યા, સાધક અવસ્થામાં જ- [સ્થિતાઃ] સ્થિત છે તેઓ [વ્યવહારદેશિતાઃ] વ્યવહાર દ્વારા ઉપદેશ કરવાયોગ્ય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૨)

ઉત્થાનિકા : પૂર્વ ગાથામાં કહેલ ભૂતાર્થનયનો આશ્રય કરવાવાળો જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે. આ ગાથામાં (અહીં) કહે છે કે ફક્ત ભૂતાર્થ નિશ્ચયનય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત જીવોને પ્રયોજનવાન છે એમ નથી, પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી રહિત સવિકલ્પ અવસ્થામાં સ્થિત જીવોને અંતિમ સોળ તાવવાળા શુદ્ધ સોનાના લાભના અભાવમાં ઓછા (પંદર, ચૌદ વિ.) તાવવાળા સોનાના લાભની જેમ કોઈ પ્રાથમિક અવસ્થાવાળા જીવોને ક્યારેક વિકલ્પ અવસ્થામાં મિથ્યાત્વ વિષય-કષાય ભાવરૂપ દુર્ધ્યાનથી બચવા માટે વ્યવહારનય પણ પ્રયોજનવાન હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : શુદ્ધનય નિશ્ચયનય છે. કેવો છે શુદ્ધનય ? શુદ્ધદ્રવ્યનું કથન જ્યાં છે, તે શુદ્ધાદેશ છે. તે શુદ્ધનય જાણવા યોગ્ય છે-અનુભવ કરવા યોગ્ય છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્મ ભાવદર્શિઓએ શુદ્ધનય જાણવા યોગ્ય છે.

કયા કારણથી જાણવા યોગ્ય છે ? કારણ કે સોળ તાવવાળા સોનાના લાભની જેમ અભેદરત્નત્રય સ્વરૂપ સમાધિકાળમાં (શુદ્ધનય) પ્રયોજનવાન છે. નિષ્પ્રયોજનવાન નથી. હવે વ્યવહારનું વિકલ્પ ભેદરૂપ પર્યાયથી કથન કરવામાં આવેલ છે.

તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ કરવાવાળો વ્યવહારનય છે. અને તે વ્યવહારનય નીચેના (પંદર, ચૌદ વિ.) તાવવાળા સોનાના લાભની જેમ પ્રયોજનવાન હોય છે. કોના માટે વ્યવહાર પ્રયોજનવાન છે ? જે પુરુષ અપરમભાવ-અશુદ્ધભાવમાં સ્થિત છે અર્થાત્ ચતુર્થગુણસ્થાન વર્તી અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિની અપેક્ષાથી અને પંચમગુણ સ્થાનવર્તી શ્રાવકની અપેક્ષાથી સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ લક્ષણવાળા શુભોપયોગમાં તથા ડઠા-૭મા ગુણસ્થાનવર્તી પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત સકળસંયમની અપેક્ષાથી ભેદરત્નત્રય લક્ષણરૂપમાં સ્થિત છે. (તેને પ્રયોજનવાન છે) શેમાં સ્થિત છે ? જીવપદાથમાં સ્થિત છે એમ આશય છે.

આ રીતે નિશ્ચય વ્યવહારના વ્યાખ્યાનના પ્રતિપાદન રૂપથી બે ગાથાઓ દ્વારા પાંચમું સ્થાન (પ્રકરણ) સમાપ્ત થયું. આ રીતે ચૌદ ગાથાઓ તથા પાંચ સ્થાનો (પ્રકરણો) દ્વારા પીઠિકા સમાપ્ત થઈ.

એ પ્રમાણે જ શુદ્ધનયથી જાણવું તે સમ્યક્ત્વ છે એમ સૂત્રકાર ગાથામાં કહે છે:-

ભૂતાર્થથી જાણેલ જીવ, અજીવ, વળી પુણ્ય, પાપ ને
આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ તે સમ્યક્ત્વ છે. ૧૩.

ગાથાર્થ:- [ભૂતાર્થેન અભિગતા:] ભૂતાર્થ નયથી જાણેલ [જીવાજીવૌ] જીવ, અજીવ [ચ] વળી [પુણ્યપાપં] પુણ્ય, પાપ [ચ] તથા [આસ્રવસંવરનિર્જરા:] આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, [બન્ધ:] બંધ [ચ] અને [મોક્ષ:] મોક્ષ [સમ્યક્ત્વમ્] -એ નવ તત્ત્વ સમ્યક્ત્વ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૩)

ઉત્થાનિકા : હવે કોઈ નિકટભવી જીવ પીઠિકાના વ્યાખ્યાન માત્રથી જ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વને જાણીને વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવમય નિજસ્વભાવની ભાવના કરે છે. પરંતુ વિસ્તારરુચિ વાળો શિષ્ય નવ અધિકારો દ્વારા સમયસારને જાણીને પશ્ચાત્ત ભાવના કરે છે. તે આ રીતે : વિસ્તારરુચિવાળા શિષ્યને સમજાવવા માટે જીવાદિ નવપદાર્થ અધિકારોના દ્વારા સમયસારનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પહેલા નવપદાર્થના અધિકારની ગાથા દ્વારા આર્તરૌદ્રધ્યાનના પરિત્યાગ લક્ષણવાળી નિર્વિકલ્પ સામાયિકમાં સ્થિર રહેવાવાળાના જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું દર્શન, શુદ્ધાત્માનો અનુભવ, શુદ્ધાત્માનું અવલોકન શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ, સંવેદન, પ્રતીતિ, ખ્યાતિ (પ્રસિદ્ધિ) તથા અનુભૂતિ છે, તેને જ નિશ્ચયનયથી નિશ્ચય ચારિત્રનું અવિનાભાવી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વરૂપ વીતરાગ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. અને તે જ ગુણ-ગુણીનું અભેદરૂપ, નિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ છે. આ પ્રથમ પીઠિકા છે. અથવા નવપદાર્થ ભૂતાર્થથી જાણવા પર તે અભેદોપચારથી સમ્યક્ત્વનો વિષય હોવાથી (તે) વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત હોય છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી પોતાના આત્માનું શુદ્ધ પરિણામ જ સમ્યક્ત્વ છે, આ રીતે બીજી પીઠિકા છે. એવી બન્ને પીઠિકાઓ મનમાં ધારણ કરીને આ ગાથાસૂત્ર કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : (પ્રશ્ન) ભૂતાર્થથી નિશ્ચયનયથી, શુદ્ધનયથી અભિગત હોય છે, નિર્ણિત હોય છે, નિશ્ચિત હોય છે, જાણવામાં આવે છે, -તે કોણ ?

(ઉત્તર) જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ સ્વરૂપ નવ પદાર્થ (જાણવામાં આવે છે) તે નવ પદાર્થ જ અભેદોપચારથી સમ્યક્ત્વના વિષયરૂપ કારણ હોવાથી સમ્યક્ત્વ છે. નિશ્ચયથી સ્વપરિણામ જ સમ્યક્ત્વ છે. ભૂતાર્થથી જાણવામાં આવેલ નવપદાર્થ સમ્યક્ત્વ છે એવું આપે કહ્યું.

(પ્રશ્ન) તે ભૂતાર્થના પરિજ્ઞાનનું શું સ્વરૂપ છે ? આવું પૂછવામાં આવતા જવાબ આપે છે.

(ઉત્તર) જો કે પ્રાથમિક શિષ્યની અપેક્ષાથી તીર્થની પ્રવૃત્તિ માટે નવ પદાર્થ ભૂતાર્થ કહેવામાં આવે છે તો પણ અભેદરત્નત્રય લક્ષણરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળમાં તે નવ પદાર્થ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે, શુદ્ધસ્વરૂપ નથી. તે શુદ્ધાત્માનુભવ અથવા પરમસમાધિકાળમાં નવ પદાર્થોમાં

શુદ્ધનિશ્ચયનયથી એક શુદ્ધાત્મા જ પ્રદ્યોતિત થાય છે, પ્રકાશિત થાય છે, પ્રતીત થાય છે, અનુભવમાં આવે છે. જે અનુભૂતિ, પ્રતીતિ અથવા શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિ છે તે જ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે. આ અનુભૂતિ નિશ્ચયનયથી ગુણગુણીની અભેદવિવક્ષામાં શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ છે એવો આશય છે.

જે પ્રમાણનય નિક્ષેપ છે, તે પરમાત્મા આદિના તત્ત્વવિચાર કાળમાં સહકારી કારણ રૂપ છે. તેઓ પણ સવિકલ્પ અવસ્થામાં જ ભૂતાર્થ છે, અને પરમસમાધિકાળમાં તેઓ અભૂતાર્થ છે. તે નવ પદર્થોમાં ભૂતાર્થથી એક શુદ્ધ જીવની જ પ્રતીતિ થાય છે. આ રીતે નવપદાર્થ અધિકારની ગાથા સમાપ્ત થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમુહપીઠિકા :

ત્યાં નવ અધિકારોમાં ૨૮ ગાથા સુધી પહેલો જીવ અધિકાર કહેવામાં આવ્યો. ત્યાં સહજાનંદ એક સ્વભાવમય શુદ્ધાત્મની ભાવનાની મુખ્યતાથી સૂત્રપાઠના ક્રમથી પ્રથમ સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટાંત-દ્વારાથી ભેદ-અભેદ રત્નત્રયની ભાવનાની મુખ્યતાથી બીજા સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ છે. તેના બાદ જીવના અપ્રતિબુદ્ધપણાનું કે અજ્ઞાનપણાનું કથન કરવાવાળી પહેલી ગાથા છે. તથા બંધ-મોક્ષયોગ્ય પરિણામનું કથન કરવાવાળી બીજી ગાથા છે. જીવ (અશુદ્ધ) નિશ્ચયથી રાગાદિ પરિણામોનો કર્તા છે એવી ત્રીજી ગાથા છે આ પ્રકારે ત્રીજા સ્થળમાં પરસ્પર સંબંધ નિરપેક્ષ સ્વતંત્ર ત્રણ ગાથાઓ છે તેના પછી ઈંધણ અને અગ્નિના દૃષ્ટાંત દ્વારા અપ્રતિબુદ્ધનું લક્ષણ કહેવા માટે ચોથા સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ છે.

તેના પછી શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને શુદ્ધાત્મનુભૂતિ લક્ષણવાળા અભેદરત્નત્રયની ભાવનાના વિષયમાં જે આ અપ્રતિબુદ્ધ-અજ્ઞાની છે. તેને સમજાવવા માટે પાંચમા સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ છે.

તેના પછી નિશ્ચય રત્નત્રય લક્ષણવાળા શુદ્ધાત્મતત્ત્વને ન જાણનારો અજ્ઞાની દેહને જ આત્મા કહે છે એવો જે પૂર્વપક્ષ છે તેના સ્વરૂપનું કથન કરવા માટે પૂર્વ પક્ષ રૂપમાં એક ગાથા છે ત્યારબાદ વ્યવહારથી દેહનું સ્તવન છે તથા નિશ્ચયથી આત્માનું સ્તવન છે આ પ્રકારે બે નયોના ભેદના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી પરિહાર રૂપ ચાર ગાથા છે.

તેના પછી પરમઉપેક્ષા લક્ષણવાળી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ રૂપ નિશ્ચય સ્તુતિની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથા સૂત્ર છે. આ પ્રકારે આઠ ગાથાનું છઠું સ્થાન છે. ત્યારપછી નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાન જ વિષય કષાય આદિ પરદ્રવ્યોનું પ્રત્યાખ્યાન-ત્યાગ છે. એ કથન દ્વારા સાતમા સ્થળમાં ચાર ગાથા છે.

ત્યારપછી અનંતજ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા શુદ્ધાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક સ્વસંવેદનની જ ભાવના કરવાવાળા આત્માનું સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે ઉપસંહારની મુખ્યતાની અપેક્ષાથી એક સૂત્ર છે. આ પ્રકારે દંડકોને છોડીને ૨૮ ગાથા સૂત્રોમાં સાત અંતર સ્થળો દ્વારા જીવ અધિકારમાં સમૂહ પાતનિકા પીઠિકા છે. તે આ પ્રકારે છે.

એ શુદ્ધનયને ગાથાસૂત્રથી કહે છે:-

અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય ને જે નિયત દેખે આત્મને,
અવિશેષ, અણસંયુક્ત, તેને શુદ્ધનય તું જાણજે. ૧૪.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે નય [આત્માનમ્] આત્માને [અબદ્ધસ્પૃષ્ટમ્] બંધ રહિત ને પરના સ્પર્શ રહિત, [અનન્યકં] અન્યપણા રહિત, [નિયતમ્] ચળાયળતા રહિત, [અવિશેષમ્] વિશેષ રહિત, [અસંયુક્તં] અન્યના સંયોગ રહિત-એવા પાંચ ભાવરૂપ [પશ્યતિ] દેખે છે [તં] તેને, હે શિષ્ય ! તું [શુદ્ધનયં] શુદ્ધનય [વિજાનીહિ] જાણ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪)

ઉત્થાનિકા : હવે પહેલીગાથામાં સંસાર અવસ્થામાં પણ શુદ્ધનયથી આત્મા અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ તથા અણસંયુક્ત એવા પાંચ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ છે-જે રીતે કમલપત્ર, માટી, સમુદ્ર, સોનુ તથા ઉષ્ણતા રહિત પાણી હોય છે-તેવા શુદ્ધાત્માને કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે દેખે છે, જાણે છે,

(પ્રશ્ન) કોને (જાણે છે) ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્માને (જાણે છે)

(પ્રશ્ન) કેવો જાણે છે ?

(ઉત્તર) અબદ્ધસ્પૃષ્ટ :- પાણીમાં કમલપત્રની જેમ આત્મા પણ દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મથી સંસ્પૃષ્ટ થતો નથી. અનન્ય :- સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ તથા ઘટ આદિ પર્યાયોમાં અનન્ય માટી દ્રવ્યની જેમ આત્મા નર, નારક આદિ પર્યાયોમાં દ્રવ્યરૂપથી અનન્ય રહે છે. નિયત :- નિસ્તરંગ તથા ઉત્તરંગ અવસ્થાઓમાં નિયત સમુદ્રની જેમ આત્મા પણ (વૃદ્ધિ હાનિરૂપ) બધી અવસ્થાઓમાં નિયત રહે છે. અવિશેષ :- ગુરુત્વ-સ્નિગ્ધત્વ-પીતત્વ આદિ ધર્મોમાં (અવિશેષ) સુવર્ણની જેમ આત્મા જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભેદોથી રહિત અવિશેષ-અભિન્ન રહે છે. અસંયુક્ત :- ઉષ્ણતા રહિત પાણીના શીતળ સ્વભાવની જેમ નિશ્ચયથી આત્મા રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ભાવકર્મથી રહિત અસંયુક્ત-અસંબંધી રહે છે. તે આત્માને, અભેદ નયથી શુદ્ધનયનો વિષય હોવાથી, શુદ્ધાત્માના સાધકપણે રહેલો હોવાથી, શુદ્ધ અભિપ્રાયરૂપ પરિણત હોવાથી શુદ્ધ જાણો, એવો ભાવાર્થ છે.

હવે, આ અર્થરૂપ ગાથા કહે છે:-

અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, જે અવિશેષ દેખે આત્મને,
તે દ્રવ્ય તેમ જ ભાવ જિનશાસન સકલ દેખે ખરે. ૧૫.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે પુરુષ [આત્માનમ્] આત્માને [અબદ્ધસ્પૃષ્ટમ્] અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, [અનન્યમ્] અનન્ય, [અવિશેષમ્] અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત)

[પશ્યતિ] દેખે છે તે [સર્વમ્ જિનશાસનં] સર્વ જિનશાસનને [પશ્યતિ] દેખે છે, -કે જે જિનશાસન [^૧ અપદેશસાન્તમધ્યં] બાહ્ય દ્રવ્યશ્રુત તેમ જ અભ્યંતર જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતવાળું છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વેની ગાથામાં જે શુદ્ધાત્માનુભૂતિનું કથન કર્યું છે, તે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ જ નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે-એમ આ બીજી ગાથામાં પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કર્તા દેખે છે, જાણે છે, અનુભવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોને (દેખે છે, જાણે છે, અનુભવ કરે છે) ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્માને (દેખે છે, જાણે છે અને અનુભવ કરે છે).

(પ્રશ્ન) કેવો છે તે શુદ્ધાત્મા ?

(ઉત્તર) અબદ્ધ-સ્પૃષ્ટ (જાણે છે, દેખે છે, અનુભવ કરે છે.) અહીં અબદ્ધ શબ્દથી સંશ્લેષ (એક ક્ષેત્રાગવાહ) બંધ ગ્રાહ્ય છે તથા સ્પૃષ્ટ શબ્દથી સંયોગમાત્ર ગ્રાહ્ય છે. પાણીથી કમળપત્રની જેમ આત્મા દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મથી અસ્પૃષ્ટ (અદ્ભૂતો) છે. પૂર્વોક્ત માટી દ્રવ્યની જેમ આત્મા નર-નારકી વિ. પર્યાયોમાં દ્રવ્યરૂપથી અનન્ય (તેનો તે) છે. પૂર્વોક્ત સોનાની જેમ આત્મા જ્ઞાન, દર્શન વિ. ભેદ, વિશેષથી રહિત છે. (અવિશેષ છે) સમુદ્રની જેમ આત્મા નિયત છે. ઉષ્ણતા રહિત પાણીના અસંયુક્ત શીતળ સ્વભાવની જેમ નિશ્ચયનયથી આત્મા પરદ્રવ્યોના સંયોગથી રહિત અસંયુક્ત છે.

(પ્રશ્ન) નિયત તેમ જ અસંયુક્ત બન્ને વિશેષણો સૂત્રમાં નથી, તો પછી અર્થમાં કેવી રીતે લેવામાં આવ્યા છે ? એવું પૂછવામાં આવતા ઉત્તર દેવામાં આવે છે કે,

સામર્થ્યવશ લેવામાં આવ્યા છે.

(પ્રશ્ન) તે કઈ રીતે (લેવામાં આવ્યા છે) ?

(ઉત્તર) સૂત્રનો અર્થ શાસ્ત્રના પ્રકરણ સામર્થ્યથી યુક્ત હોય છે. આ વચનના આધારે અર્થમાં લેવામાં આવ્યા છે.

તે પુરુષ-આત્મા દેખે છે, જાણે છે.

(પ્રશ્ન) તે શું (દેખે છે જાણે છે) ?

(ઉત્તર) સર્વ જિનશાસન (દ્વાદશાંગરૂપ જિનશાસન) અર્થસમયરૂપ જિનમતને (દેખે છે, જાણે છે) સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગરૂપ જિનશાસનને દેખે છે જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કેવો છે તે અનુભવ ?

(ઉત્તર) અપદેશ તેમજ સૂત્રમય છે. અપદેશ એટલે જેના દ્વારા પદાર્થ કહ્યો જાય એવા શબ્દો અપદેશ છે તથા શબ્દનો અર્થ દ્રવ્યશ્રુત છે. (આમ અપદેશનો અર્થ દ્રવ્યશ્રુત છે). સૂત્ર એટલે પરિચ્છિત રૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુત અથવા જ્ઞાનમય આત્મા જ સૂત્ર છે. આ રીતે તે શબ્દ

સમય રૂપ દ્રવ્યશ્રુતથી જે વાચ્ય છે તથા જ્ઞાનસમયરૂપ ભાવશ્રુતથી જે પરિચ્છેદ્ય છે-જેય છે તેને અપેદેસસૂત્રમધ્યં કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં આ અભિપ્રાય છે કે જે રીતે મીઠાનો ટુકડો એક ક્ષારસમય હોવા છતાં અજ્ઞાનીઓને ફળશાક તથા પત્રશાક વિ. પરદ્રવ્યના સંયોગથી અલગ અલગ સ્વાદવાળો જણાય છે. પરંતુ જ્ઞાનીઓને તે મીઠાનો ટુકડો એક ખારા રસવાળો જ અનુભવમાં આવે છે. તે રીતે આત્મા પણ અખંડ એક જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ હોવા છતાં પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ભ્રષ્ટ અજ્ઞાનીઓને સ્પર્શ-રસ-ગંધ-શબ્દ-વાદળી, પીળા વિ. વર્ણરૂપ જોય પદાર્થોના વિષયભેદથી ખંડ ખંડ જ્ઞાનરૂપ (અનેકાકાર) પ્રતિત થાય છે અને જ્ઞાનીઓને તે જ આત્મા અખંડ-કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ જ પ્રતિત થાય છે. આ કારણથી અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થવાથી સંપૂર્ણ જિનશાસનનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. એવું માનીને સમસ્ત મિથ્યાત્વ રાગાદિના ત્યાગ દ્વારા તે શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરવી જોઈએ. અહીં વિશેષ એ છે કે મિથ્યાત્વ શબ્દથી દર્શનમોહ અને રાગાદિ શબ્દથી ચારિત્રમોહ-એમ સર્વત્ર જાણવું જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ અતિરિક્ત ગાથા - ક્રમાંક - ૩

ઉત્થાનિકા : હવે ત્રીજી ગાથામાં નિરૂપણ કરે છે કે શુદ્ધાત્મભાવનાના હોવા પર સમ્યગ્જ્ઞાન (સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ચારિત્ર) વિ. સર્વેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગાથાર્થ : નિશ્ચયથી મારા જ્ઞાનમાં આત્મા છે, મારા દર્શન અને ચારિત્રમાં આત્મા છે, પ્રત્યાખ્યાનમાં આત્મા છે તથા મારા સંવર અને યોગમાં આત્મા છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ અનુવાદ : શુદ્ધાત્મા નિશ્ચયથી મારો છે.

(પ્રશ્ન) કયા વિષયમાં મારો શુદ્ધાત્મા છે ?

(ઉત્તર) સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, પ્રત્યાખ્યાન, સંવર અને યોગ-આ બધામાં મારો શુદ્ધાત્મા છે.

(પ્રશ્ન) યોગ શબ્દનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં, પરમ સામાયિકમાં, પરમ ધ્યાનમાં-આ બધાનો એક જ ભાવ છે. ભોગ, આકાંક્ષા, નિદાન, બંધ, શલ્ય વિ. ભાવથી રહિત સ્વશુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરવાથી સર્વ સમ્યક્જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે શુદ્ધનયના કથનની મુખ્યતાથી પ્રથમ સ્થાનમાં ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધકભાવ છે એમ ગાથામાં કહે છે:-

દર્શન, વળી નિત્ય જ્ઞાન ને ચારિત્ર સાધુ સેવવાં;

પણ એ ત્રણે આત્મા જ કેવળ જાણ નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં. ૧૬.

ગાથાર્થ:- [સાધુના] સાધુ પુરુષે [દર્શનજ્ઞાનચરિત્રાણિ] દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર [નિત્યમ્] સદા [સેવિતવ્યાનિ] સેવવાયોગ્ય છે; [પુનઃ] વળી [તાનિ ત્રીણિ અપિ] તે ત્રણેને [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયનયથી [આત્માનં ચ એવ] એક આત્મા જ [જાનીહિ] જાણો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬)

ઉત્થાનિકા : અહીંથી આગળ ભેદાભેદરત્નત્રયની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે તે આ રીતે-પહેલી ગાથામાં પૂર્વાર્ધ દ્વારા ભેદરત્નત્રયની ભાવનાનું અને ઉત્તરાર્ધ દ્વારા અભેદરત્નત્રયની ભાવનાનું કથન કર્યું છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્યવહારનયથી સાધુ પુરુષને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્રનું નિત્ય, હર સમયે સેવન કરવું યોગ્ય છે. અને પછી એ ત્રણેયને પણ જાણો. શુદ્ધાત્મા જ જાણો. નિશ્ચય અથવા શુદ્ધનિશ્ચયથી જાણો. અહીં એ આશય છે કે પંચેન્દ્રિય વિષય તથા ક્રોધાદિ કષાયોથી રહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેય છે.

હવે આ પ્રયોજનને બે ગાથાઓમાં દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે.

હવે, આ જ પ્રયોજનને બે ગાથાઓમાં દૃષ્ટાંતથી કહે છે:-

જ્યમ પુરુષ કોઈ નૃપતિને જાણે, પછી શ્રદ્ધા કરે,
પછી યત્નથી ધન-અર્થી એ અનુચરણ નૃપતિનું કરે; ૧૭.
જીવરાજ એમ જ જાણવો, વળી શ્રદ્ધવો પણ એ રીતે,
એનું જ કરવું અનુચરણ પછી યત્નથી મોક્ષાર્થીએ. ૧૮.

ગાથાર્થ:- [યથા નામ] જેમ [કઃ અપિ] કોઈ [અર્થાર્થિકઃ પુરુષઃ] ધનનો અર્થી પુરુષ [રાજાનં] રાજાને [જ્ઞાત્વા] જાણીને [શ્રદ્ધાતિ] શ્રદ્ધા કરે છે [તતઃ પુનઃ] ત્યાર બાદ [તં પ્રયત્નેન અનુચરતિ] તેનું પ્રયત્નપૂર્વક અનુચરણ કરે છે અર્થાત્ તેની સુંદર રીતે સેવા કરે છે, [એવં હિ] એવી જ રીતે [મોક્ષકામેન] મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ [જીવરાજઃ] જીવરૂપી રાજાને [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો, [પુનઃ ચ] પછી [તથા એવ] એ રીતે જ [શ્રદ્ધાતવ્યઃ] તેનું શ્રદ્ધાન કરવું [તુ ચ] અને ત્યાર બાદ [સ એવ અનુચરિતવ્યઃ] તેનું જ અનુચરણ કરવું અર્થાત્ અનુભવ વડે તન્મય થઈ જવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭-૧૮)

ઉત્થાનિકા : હવે ઉપર્યુક્ત ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાને દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટાંત વડે આગળ બે ગાથાઓથી સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેમ અહીં આ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ પણ પુરુષ રાજાને છત્ર, ચામર આદિ રાજચિન્હો દ્વારા જાણીને શ્રદ્ધાન કરે છે કે આ જ રાજા છે-એમ નિશ્ચિત કરે છે, ત્યારબાદ જ્ઞાન શ્રદ્ધાનના પછી

તે રાજાનું અનુસરણ કરે છે-આશ્રય લઈને સેવા કરે છે.

(પ્રશ્ન) કેવો થકો થયો (સેવા કરે છે) ?

(ઉત્તર) ધનાર્થી અથવા જીવિતાર્થી થઈને (સેવા કરે છે). પ્રયત્નપૂર્વક સર્વપ્રકારથી સેવા કરે છે. આ પ્રકારે દૃષ્ટાંત ગાથા સમાપ્ત થઈ.

આ પ્રકારથી સ્પષ્ટરૂપથી શુદ્ધ જીવરાજા પણ (નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાનના દ્વારા) જાણવા યોગ્ય છે. તેવી રીતે આ પણ નિત્યાનંદ એક સ્વભાવવાળો, રાગાદિથી રહિત શુદ્ધાત્મા છે એવો નિશ્ચય-નિર્ણય કરવો જોઈએ. નિર્વિકલ્પ (સમાધિ દ્વારા) અનુભવ કરવા યોગ્ય છે, અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે. પુનઃ તે જ શુદ્ધાત્માનું પશ્ચાત્ મોક્ષની ઈચ્છાવાળા એ (મોક્ષના પ્રયોજનથી) તેનું અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે.

અહીં આ આશય છે કે ભેદ-અભેદ રત્નત્રયની ભાવના રૂપ પરમાત્માના ચિંતનથી પણ આપણી બધી સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તો પછી વિશેષ શુભાશુભ વિકલ્પજાળથી શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. આ પ્રકારે ભેદ-અભેદ રત્નત્રયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી બીજા સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ.

વળી ફરી પૂછે છે કે આ આત્મા કેટલા વખત સુધી (ક્યાં સુધી) અપ્રતિબુદ્ધ છે તે કહો. તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

નોકર્મ-કર્મે ‘ હું ’, હુંમાં વળી ‘ કર્મ ને નોકર્મ છે ’,

-એ બુદ્ધિ જ્યાં લગી જીવની, અજ્ઞાની ત્યાં લગી તે રહે. ૧૮.

ગાથાર્થ:- [યાવત્] જ્યાં સુધી આ આત્માને [કર્મણિ] જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ [ચ] અને [નોકર્મણિ] શરીર આદિ નોકર્મમાં [અહં] ‘ આ હું છું ’ [ચ] અને [અહંકં કર્મ નોકર્મ ઇતિ] હુંમાં (-આત્મામાં) ‘ આ કર્મ-નોકર્મ છે ’- [એષાં ખલુ બુદ્ધિઃ] એવી બુદ્ધિ છે, [તાવત્] ત્યાં સુધી [અપ્રતિબુદ્ધઃ] આ આત્મા અપ્રતિબુદ્ધ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૯)

ઉત્થાનિકા : હવે સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રકારે છે-જ્યાં સુધી જીવને સ્વ તથા પરનું ભેદવિજ્ઞાન નથી, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની રહે છે, પરંતુ કેટલા કાળ સુધી અજ્ઞાની રહે છે, તેની ખબર નથી-એમ પૂછવામાં આવતા પ્રથમ ગાથાથી પ્રત્યુત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ, રાગાદિ ભાવકર્મ અને શરીરાદિ નોકર્મમાં આ હું છું, મારામાં આ કર્મ-નોકર્મ છે એવી પ્રતીતિ જેવી રીતે ઘટમાં વર્ણ આદિ ગુણ છે તથા ઘટાકાર પરિણિત પુદ્ગલ સ્કંધ છે અને વર્ણ આદિકમાં ઘટ છે તે પ્રકારે અભેદથી (પ્રતીતિ થાય છે). જ્યાં સુધી આ (રીતે) પ્રત્યક્ષરૂપ વાસ્તવમાં એકત્વ બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે કર્મ-નોકર્મ સાથે શુદ્ધ-બુદ્ધ એક સ્વભાવ

નિજ પરમાત્મ દ્રવ્યની (જેને) એકત્વ બુદ્ધિ છે, તો (તે) અપ્રતિબુદ્ધ-સ્વાનુભૂતિ રહિત બહિરાત્મા હોય છે, અહીં ભેદવિજ્ઞાન જેનું મૂળ છે એવી શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ સ્વયંબુદ્ધની અપેક્ષાએ સ્વયં તથા બોધિતબુદ્ધની અપેક્ષાએ પરના ઉપદેશના નિમિત્તથી જે આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે, તે આત્મા દર્પણમાં ઝલકવાવાળા જ્ઞેયોથી નિર્વિકાર દર્પણની જેમ શુભાશુભ-બાહ્ય દ્રવ્યોમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં નિર્વિકાર રહે છે, એવો ભાવાર્થ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ અતિરિક્ત ગાથા ક્રમાંક - ૪

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ જીવમાં જ્યારે આત્માનું રાગાદિ રહિત પરિણામ થાય છે, ત્યારે મોક્ષ થાય છે તથા અજીવ દેહાદિમાં જ્યારે રાગાદિ પરિણામ થાય, ત્યારે આત્માને બંધ થાય છે-એમ કહે છે.

ગાથાર્થ : વર્તમાનકાળમાં શુદ્ધ પારિણામિકભાવમાં અથવા શરીરાદિ અનાત્મામાં જ્યાં ઉપયોગ-યુક્ત છે ત્યાં જ મોક્ષ અથવા બંધ છે એમ સંક્ષેપમાં સર્વજ્ઞ ભગવાને નિર્દિષ્ટ કર્યું છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : શુદ્ધ જીવમાં અથવા દેહાદિમાં વર્તમાનકાળમાં જ્યાં ઉપયોગ યુક્ત લીન થાય છે તન્મય કે ઉપાદેય બુદ્ધિથી પરિણિત થાય છે, ત્યાં જ અજીવમાં કે જીવમાં (એટલે કે) અજીવ દેહાદિમાં તન્મય હોવાથી બંધ તથા શુદ્ધાત્મામાં તન્મય હોવાથી મોક્ષ થાય છે-સંક્ષેપમાં સર્વજ્ઞ ભગવંતો એ આમ કહ્યું છે. અહીં એમ જાણીને સહજાનંદ એક સ્વભાવી નિજ આત્મામાં રતિ-લીનતા કરવી જોઈએ. તથા તેનાથી વિપરીત પરદ્રવ્યમાં વિરતિ કરવી જોઈએ. એવો આશય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ અતિરિક્ત ગાથા - ૫

હવે અશુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આત્મા રાગાદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે તથા અનુપરિચિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે એમ કહે છે.

ગાથાર્થ : નિશ્ચયનયથી આત્મા જે ભાવને કરે છે તે આત્મા તે ભાવનો કર્તા થાય છે. વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્મનો કર્તા છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે આત્મા જે રાગાદિ ભાવને કરે છે, તે એ ભાવ કે પરિણામનો કર્તા થાય છે. અશુદ્ધ નિશ્ચયથી અશુદ્ધ ભાવોનો તથા શુદ્ધનિશ્ચયથી શુદ્ધ ભાવોનો કર્તા થાય છે. અ પ્રકારે ભાવોનું પરિણામન જ કર્તૃત્વ છે. અનુપરિચિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મ આદિનો કર્તા છે.

(પ્રશ્ન) ‘કર્તારં’ એ (દ્વિતીય વિભક્તિરૂપ) કર્મપદ છે, તેનો પ્રયોગ કર્તા (પ્રથમ વિભક્તિ રૂપ) કર્તુપદના અર્થમાં કયા પ્રકારે કરવામાં આવ્યો છે ?

(તેનો ઉત્તર છે)- ‘પ્રાકૃત ભાષામાં ક્યારેક-ક્યારેક કારક વ્યભિચાર અને લિંગ વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે’ અહીં રાગાદિને કર્તા જીવ છે અમે કહેવામાં આવ્યું છે તથા તે રાગાદિ સંસારનું કારણ છે, તેથી સંસારથી ભયભીત મોક્ષાર્થીના દ્વારા સમસ્ત રાગાદિ વિભાવોથી રહિત, શુદ્ધ-દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વરૂપ નિજ પરમાત્મામાં ભાવના કરવી જોઈએ-એવો અભિપ્રાય છે-આ રીતે

સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી તૃતીય સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ. ॥ ૨૪ ॥

ટીપ : અતિરિક્ત ગાથા ૫ આચાર્ય અમૃતચંદ્રની આત્મખ્યાતિની ગાથા ક્રમાંક ૮૧ તથા ૧૨૬ સાથે અથવા આચાર્ય જયસેનની તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા ક્રમાંક ૮૮ તથા ૧૩૪ થી લગભગ મળતી આવે છે.

હું આ અને આ હું, હું છું આનો અને છે મારું આ,
જે અન્ય કો પરદ્રવ્ય મિશ્ર, સચિત્ત અગર અચિત્ત વા; ૨૦.
હું મારું આ પૂર્વે, હું પણ આનો હતો ગતકાળમાં,
વળી આ થશે મારું અને આનો હું થઈશ ભવિષ્યામાં; ૨૧.
અયથાર્થ આત્મવિકલ્પ આવો, જીવ સંમૂઢ આચરે;
ભૂતાર્થને જાણેલ જ્ઞાની એ વિકલ્પ નહીં કરે. ૨૨.

ગાથાર્થ:- [અન્યત્ યત્ પરદ્રવ્યં] જે પુરુષ પોતાથી અન્ય જે પરદ્રવ્ય-
[સચિત્તાચિત્તમિશ્રં વા] સચિત્ત સ્ત્રીપુત્રાદિક, અચિત્ત ધનધાન્યાદિક અથવા મિશ્ર ગ્રામનગરાદિક-
તેને એમ સમજે કે [અહં એતત્] હું આ છું, [એતત્ અહમ્] આ દ્રવ્ય મુજ-સ્વરૂપ છે, [અહમ્
એતસ્ય અસ્મિ] હું આનો છું, [એતત્ મમ અસ્તિ] આ મારું છે, [એતત્ મમ પૂર્વમ્ આસીત્]
આ મારું પૂર્વે હતું, [એતસ્ય અહમ્ અપિ પૂર્વમ્ આસમ્] આનો હું પણ પૂર્વે હતો, [એતત્ મમ
પુનઃ ભવિષ્યતિ] આ મારું ભવિષ્યમાં થશે, [અહમ્ અપિ એતસ્ય ભવિષ્યામિ] હું પણ આનો
ભવિષ્યમાં થઈશ, - [એતત્ તુ અસદ્ભૂતમ્] આવો જૂઠો [આત્મવિકલ્પં] આત્મવિકલ્પ
[કરોતિ] કરે છે તે [સમ્મૂઢઃ] મૂઢ છે, મોહી છે, અજ્ઞાની છે; [તુ] અને જે પુરુષ [ભૂતાર્થ]
પરમાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને [જ્ઞાનન્] જાણતો થકો [તમ્] એવો જૂઠો વિકલ્પ [ન કરોતિ] નથી
કરતો તે [અસમ્મૂઢઃ] મૂઢ નથી, જ્ઞાની છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા ક્રમાંક (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦ થી ૨૨)

ઉત્થાનિકા : જેવી રીતે કોઈ અજ્ઞાની અગ્નિ ઈંધણ છે, ઈંધણ અગ્નિ છે, અગ્નિ (પહેલા)
ઈંધણ હતી, ઈંધણ પહેલા અગ્નિ હતી, (ભવિષ્યમાં) અગ્નિ ઈંધણ થશે, ઈંધણ અગ્નિ થશે-એમ
કહે છે, તેવી રીતે કોઈ ત્રણે કાળમાં પણ દેહ, રાગાદિ પરદ્રવ્યને નિજાત્મામાં જોડે છે, તે અપ્રતિબુદ્ધ,
બહિરાત્મા અથવા મિથ્યાજ્ઞાની હોય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : હું આ પરદ્રવ્ય છું, આ પરદ્રવ્ય મારા રૂપ છે. હું તેનો (પરદ્રવ્યનો) સંબંધી છું,
આ ‘પરદ્રવ્ય’ મારું સંબંધી છે,

(પ્રશ્ન) (તે પર દ્રવ્ય કોણ છે) ?

(ઉત્તર) દેહથી અન્ય જે ભિન્ન પુત્ર, કલત્ર આદિ (છે તે) પરદ્રવ્ય છે.

સચેત, અચેત તથા મિશ્ર ત્રણ પ્રકારના પરદ્રવ્ય છે. જેમાં ગૃહસ્થની અપેક્ષા સ્ત્રી આદિ સચેત, સુવર્ણાદિ અચેત અને આભરણ સહિત સ્ત્રી આદિ મિશ્ર પરદ્રવ્ય છે. તથા તપોધનની અપેક્ષા શિષ્યાદિ સચેત, પિચ્છી-કમંડળ-પુસ્તક આદિ અચેત તથા ઉપકરણ સહિત શિષ્યાદિ મિશ્ર પરદ્રવ્ય છે, અથવા કર્મની અપેક્ષા રાગાદિ ભાવકર્મ સચેત, દ્રવ્યકર્માદિ અચેત તથા દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ બન્ને મિશ્ર પરદ્રવ્ય છે, અથવા વિષય કષાય રહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત પુરુષની અપેક્ષા સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું સ્વરૂપ સચેત છે. પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યરૂપ અચેત છે તથા ગુણસ્થાન-જીવસ્થાનમાર્ગણસ્થાન આદિરૂપ પરિણિત સંસારી જીવ સ્વરૂપ મિશ્ર છે, આ પ્રકારે વર્તમાનકાળની અપેક્ષાથી ગાથા સમાપ્ત થઈ.

આ બધા મારા પહેલા હતાં. હું પૂર્વકાળમાં તેમનો હતો. આગળ એ મારા થશે ને હું પણ આગળ તેમનો થઈશ. આ પ્રકારે ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળની અપેક્ષા (વાળી) ગાથા સમાપ્ત થઈ. આ પ્રકારના પરદ્રવ્ય સંબંધી ત્રણે કાળના મિથ્યા આત્મવિકલ્પ અસદ્ભૂત વિકલ્પ કરે છે. તે મિથ્યા આત્મવિકલ્પ-અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવના પરિણામ છે, અજ્ઞાની બહિરાત્મા (તે આત્મવિકલ્પોને) કરે છે, પરંતુ ભૂતાર્થ અથવા નિશ્ચયને જાણતો થકો જ્ઞાની ત્રણકાળ સંબંધી મિથ્યા વિકલ્પ નથી કરતો. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અંતરઆત્મા જ્ઞાની ભેદ-એભેદ રત્નત્રય ભાવનામાં રત રહે છે.

હજુ વધુ વિશેષ કહે છે. જે પ્રકારે કોઈ પણ અજ્ઞાની ત્રણે કાળમાં નિશ્ચય એકાંતના અભેદ કથનથી અગ્નિ ઈંધણ છે, ઈંધણ અગ્નિ છે એમ કહે છે, તે પ્રકારે દેહ-રાગાદિ પરદ્રવ્યરૂપ હું છું, પૂર્વમાં પણ હું પરદ્રવ્યરૂપ હતો અથવા ભવિષ્યમાં પણ હું પરદ્રવ્યરૂપ હોઈશ. એમ જે કહે છે તે અજ્ઞાની બહિરાત્મા છે. તેનાથી વિપરીત જ્ઞાની-સમ્યગ્દૃષ્ટિ-અંતરાત્મા છે-આ પ્રકારે અજ્ઞાની તેમજ જ્ઞાની જીવના લક્ષણને જાણીને, નિર્વિકાર સ્વસંવેદન લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનમાં સ્થિત થઈને ભાવના કરવી જોઈએ. આ ભાવનાને જ દૃઢ કરીએ છીએ. જેમ કોઈ રાજાનો સેવક પુરુષ રાજાના શત્રુઓ સાથે સંપર્ક રાખતો થકો રાજાનો આરાધક-અનુયાયી નથી. એ પ્રકારે પરમાત્માની આરાધના કરવાવાળો પુરુષ તેના વિરોધી મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ પરિણામન કરવાવાળા આત્માનો આરાધક નથી એવો આશય છે-આ પ્રકારે અપ્રતિબુદ્ધના લક્ષણ કથન દ્વારા ચતુર્થ સ્થાનમાં ત્રણ ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ.

હવે અપ્રતિબુદ્ધને સમજાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે:-

અજ્ઞાનથી મોહિતમતિ બહુભાવસંયુત જીવ જે,
 “ આ બદ્ધ તેમ અબદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું ” તે કહે. ૨૩.
 સર્વજ્ઞજ્ઞાનવિષે સદા ઉપયોગલક્ષણ જીવ જે,

તે કેમ પુદ્ગલ થઈ શકે કે ‘ મારું આ ’ તું કહે અરે ! ૨૪.

જો જીવ પુદ્ગલ થાય, પામે પુદ્ગલો જીવત્વને,
તું તો જ એમ કહી શકે ‘ આ મારું પુદ્ગલદ્રવ્ય છે ’. ૨૫.

ગાથાર્થ:- [અજ્ઞાનમોહિતમતિ:] જેની મતિ અજ્ઞાનથી મોહિત છે [બહુભાવ-સંયુક્ત:] અને જે મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ ઘણા ભાવોથી સહિત છે એવો [જીવ:] જીવ [ભળતિ] એમ કહે છે કે [હં] આ [બદ્ધમ્ તથા ચ અબદ્ધં] શરીરાદિ બદ્ધ તેમ જ ધનધાન્યાદિ અબદ્ધ [પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [મમ] મારું છે. આચાર્ય કહે છે: [સર્વજ્ઞજ્ઞાનદષ્ટ:] સર્વજ્ઞના જ્ઞાન વડે દેખવામાં આવેલો જે [નિત્યમ્] સદા [ઉપયોગલક્ષણ:] ઉપયોગલક્ષણવાળો [જીવ:] જીવ છે [સ:] તે [પુદ્ગલદ્રવ્યોભૂત:] પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ [કથં] કેમ થઈ શકે [યત્] કે [ભળસિ] તું કહે છે કે [હં મમ] આ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે ? [યદિ] જો [સ:] જીવદ્રવ્ય [પુદ્ગલદ્રવ્યોભૂત:] પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ થઈ જાય અને [હિતરત્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [જીવત્વમ્] જીવપણાને [આગતમ્] પામે [તત્] તો [વક્તું શક્ત:] તું કહી શકે [યત્] કે [હં પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્] આ પુદ્ગલદ્રવ્ય [મમ] મારું છે. (પણ એવું તો થતું નથી.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩ થી ૨૫)

ઉત્થાનિકા : હવે અપ્રતિબુદ્ધ-અજ્ઞાનીને સમજાવવાનો ઉદ્યમ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા ૨૮ : અજ્ઞાની ઈત્યાદિનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે અજ્ઞાનથી મોહિત બુદ્ધિવાળો જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યને આ પુદ્ગલ મારું છે એમ કહે છે. કેવી રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યને મારું કહે છે ? દેહથી સંબધ તથા દેહથી ભિન્ન પુત્ર-સ્ત્રી આદિ અબદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્યોને મારા કહે છે, તથા જીવદ્રવ્યમાં મિથ્યાત્વ રાગાદિ અનેક ભાવોથી સંયુક્ત-સહિત (માનતો) અજ્ઞાની જીવ દેહ, પુત્ર સ્ત્રી આદિ પરદ્રવ્યને આ મારું છે એમ કહે છે. આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથા સમાપ્ત થઈ.

ઉત્થાનિકા ગાથા ૨૯ : હવે આ બહિરાત્માને સંબોધન કરવામાં આવે છે. દુરાત્મન્ ! સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જીવ પદાર્થ જોવામાં આવ્યો છે. કેવો જોવામાં આવ્યો છે ? જીવ પદાર્થ હંમેશા કેવળ જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગ લક્ષણ (વાળો) નિત્ય-સર્વકાળ છે.

(પ્રશ્ન) કેવો છે તે જીવ ?

(ઉત્તર) પુદ્ગલ દ્રવ્યને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત નથી થતો કે જેનાથી તું “આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય મારું છે” એમ કહી શકે. આ પ્રકારે બીજી ગાથા સમાપ્ત થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા ૩૦ : અગર આ જીવ પુદ્ગલદ્રવ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય, જીવ અને જીવત્વને પુદ્ગલ શરીર પ્રાપ્ત કરી લ્યે તો કહી શકાય કે આ કારણથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય મારું છે. પરંતુ એવું તો થતું નથી. વર્ષાઋતુમાં મીઠું ઓગળીને પાણીરૂપ થાય છે તથા ગ્રીષ્મઋતુમાં તે જ પાણી મીઠાનો ગાંગડો થાય છે. એવી રીતે અગર જીવ દ્રવ્ય ચૈતન્યપણાને છોડીને પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ પરિણમન કરે

અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિકપણા તેમજ અચેતનપણાને છોડીને ચૈતન્યપણે અને અમૂર્તિકપણે પરિણમ કરે, તો તારું વચન સત્ય થાય. પરંતુ હે દૂરાત્મન ! એ પ્રકારે થતું નથી, કેમકે (એવું થવામાં) પ્રત્યક્ષરૂપથી વિરોધ દેખાય છે. આથી જીવદ્રવ્ય દેહથી ભિન્ન, અમૂર્તિક, શુદ્ધ-બુદ્ધ એક સ્વભાવ સિદ્ધ છે. આ પ્રકારે દેહ અને આત્માના ભેદજ્ઞાનને જાણીને મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થવાવાળી સમસ્ત વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરી નિર્વિકાર ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર નિજ પરમાત્મ તત્ત્વમાં ભાવના કરવી જોઈએ એવો અભિપ્રાય છે. આ પ્રકારે અપ્રતિબુદ્ધ-અજ્ઞાનીને સંબોધન કરવા માટે પાંચમા સ્થાનમાં ત્રણ ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ.

હવે અપ્રતિબુદ્ધ જીવ કહે છે તેની ગાથા કહે છે:-

જો જીવ હોય ન દેહ તો આચાર્ય-તીર્થંકરતણી
સ્તુતિ સૌ ઠરે મિથ્યા જ, તેથી એકતા જીવ-દેહની ! ૨૬.

ગાથાર્થ:- અપ્રતિબુદ્ધ કહે છે કે: [યદિ] જો [જીવ:] જીવ છે તે [શરીરં ન] શરીર નથી તો [તીર્થંકરાચાર્યસંસ્તુતિ:] તીર્થંકર અને આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે તે [સર્વા અપિ] બધીયે [મિથ્યા ભવતિ] મિથ્યા (જૂઠી) થાય છે; [તેન તુ] તેથી અમે સમજીએ છીએ કે [આત્મા] આત્મા તે [દેહ: ચ એવ] દેહ જ [ભવતિ] છે.

ટીકા:- જે આત્મા છે તે જ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વરૂપ આ શરીર છે. જો એમ ન હોય તો તીર્થંકર-આચાર્યોની જે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે બધી મિથ્યા થાય. તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે:-

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ હેતુ આઠ ગાથાઓ કહી છે. ત્યાં પ્રથમ ગાથામાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે, તેનું નિરાકરણ નિશ્ચય વ્યવહારના સમર્થનરૂપથી ચાર ગાથાઓમાં છે તથા ત્રણ ગાથાઓમાં નિશ્ચયસ્તુતિ રૂપથી નિરાકરણ છે. આ પ્રકારે છઠ્ઠા સ્થાનમાં સમૂહરૂપ પીઠિકા છે. હવે, સર્વ પ્રથમ જો જીવ અને શરીરનું એકપણું નથી, ત્યારે તો તીર્થંકર, આચાર્યની સ્તુતિ નિરર્થક છે એમ અપ્રતિબુદ્ધ અજ્ઞાનીનો પૂર્વપક્ષ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : હે ભગવન્ ! જો જીવ શરીર નથી તો બે તીર્થંકર કુંદપુષ્પની જેમ લાલ, બે ચંદ્રમાં-બરફની જેમ સફેદ વર્ણવાળા છે. ઈત્યાદિ તીર્થંકરની સ્તુતિ તથા દેશ, કુળ તથા જાતિથી શુદ્ધ વિ. આચાર્યોની સ્તુતિ બધું જ મિથ્યા થઈ જશે. તેથી ‘આત્મા શરીર છે’ એવી મારી એકાંતરૂપથી માન્યતા છે. આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષની ગાથા સમાપ્ત થઈ.

જીવ-દેહ બન્ને એક છે-વ્યવહારનયનું વચન આ;

પણ નિશ્ચયે તો જીવ-દેહ કદાપિ એક પદાર્થના. ૨૭.

ગાથાર્થ:- [વ્યવહારનયઃ] વ્યવહારનય તો [ભાષતે] એમ કહે છે કે [જીવઃ દેહઃ ચ] જીવ અને દેહ [એકઃ સ્વલુ] એક જ [ભવતિ] છે; [તુ] પણ [નિશ્ચયસ્ય] નિશ્ચયનયનું કહેવું છે કે [જીવઃ દેહઃ ચ] જીવ અને દેહ [કદા અપિ] કદી પણ [એકાર્થઃ] એક પદાર્થ [ન] નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭)

ઉત્થાનિકા : (આચાર્ય દેવ ઉત્તર આપે છે) હે શિષ્ય તે જે કહ્યું તે સાચું નથી કેમકે નિશ્ચય-વ્યવહાર નયમાં પરસ્પર સાધ્ય સાધકભાવ છે. તેને તું નથી જાણતો.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્યવહાર નય કહે છે.

શું કહે છે ?

કે જીવ અને શરીર એક જ છે.

પરંતુ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી જીવ અને શરીર કોઈ પણ કાળે એક પદાર્થ નથી. જેવી રીતે સોના અને ચાંદીની મળેલી અવસ્થામાં વ્યવહારનયથી એક હોવા છતાં પણ નિશ્ચયનયથી ભિન્ન છે. તેવી જ રીતે જીવ અને શરીર જુદા છે. એવો ભાવાર્થ છે. એટલા માટે વ્યવહારનયથી દેહના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન માનવું યોગ્ય છે. એમાં દોષ નથી.

આ જ વાત હવેની ગાથામાં કહે છે:-

જીવથી જુદા પુદ્ગલમયી આ દેહને સ્તવીને મુનિ

માને પ્રભુ કેવળીતણું વંદન થયું, સ્તવના થઈ. ૨૮.

ગાથાર્થ:- [જીવાત્ અન્યત્] જીવથી ભિન્ન [હિદમ્ પુદ્ગલમયં દેહં] આ પુદ્ગલમય દેહની [સ્તુત્વા] સ્તુતિ કરીને [મુનિઃ] સાધુ [મન્યતે સ્વલુ] એમ માને છે કે [મયા] મેં [કેવલી ભગવાન્] કેવળી ભગવાનની [સ્તુતઃ] સ્તુતિ કરી, [વન્દિતઃ] વંદના કરી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮)

ઉત્થાનિકા : આ જ વાતને ફરી સ્પષ્ટ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આનાથી ભિન્ન અન્ય અર્થાત્ જીવથી ભિન્ન પુદ્ગલમય દેહની સ્તુતિ કરીને મુનિ વ્યવહારથી માને છે કે મેં કેવળી ભગવાનની સ્તુતિ કે વંદના કરી. જેવી રીતે સોના ચાંદીના એક (સંયોગમાં ભેગા થયા) થવાથી વ્યવહારથી સોનું સફેદ છે એમ કહે છે પરંતુ નિશ્ચયથી (સોનું સફેદ) નથી. તેવી જ રીતે કેવળી ભગવાન સફેદ, લાલ કમળના રંગ વાળા (જેવા) છે. વિગેરે દેહના સ્તવન કરવા પર વ્યવહારનયે એ આત્માનું સ્તવન થાય છે પરંતુ નિશ્ચયનયથી (તે આત્માનું) સ્તવન નથી, એમ તાત્પર્ય છે.

ઉપરની વાતને ગાથાથી કહે છે:-

પણ નિશ્ચયે નથી યોગ્ય એ, નહિ દેહગુણ કેવળીતણા;
જે કેવળીગુણને સ્તવે પરમાર્થ કેવળી તે સ્તવે. ૨૯.

ગાથાર્થ:- [તત્] તે સ્તવન [નિશ્ચયે] નિશ્ચયમાં [ન યુજ્યતે] યોગ્ય નથી [હિ] કારણ કે [શરીરગુણાઃ] શરીરના ગુણો [કેવલિનઃ] કેવળીના [ન ભવન્તિ] નથી; [યઃ] જે [કેવલિગુણાન્] કેવળીના ગુણોની [સ્તૌતિ] સ્તુતિ કરે છે [સઃ] તે [તત્ત્વં] પરમાર્થથી [કેવલિનં] કેવળીની [સ્તૌતિ] સ્તુતિ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચયનયથી શરીરનું સ્તવન કરવાથી કેવળીનું સ્તવન નથી થતું એ (ભાવને) દઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વે કહેલ પ્રકારથી દેહનું સ્તવન થવાથી નિશ્ચયથી તે કેવળીનું સ્તવન (માનવું) ઉચિત નથી.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ઉચિત નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે સફેદ, કાળો આદિ શરીરના ગુણ કેવળી આત્માના ગુણ નથી.

(પ્રશ્ન) તો પછી કેવળીનું સ્તવન કેવી રીતે થાય છે ?

(ઉત્તર) જે કેવળીના અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણોની સ્તુતિ કરે છે. તે વાસ્તવમાં કેવળીની સ્તુતિ કરે છે. જેવી રીતે સફેદ રંગ વાળી ચાંદીના વર્ણનથી સોનાનું વર્ણન નથી થતું તેવી રીતે સફેદ આદિ શબ્દથી કેવળીના શરીરનું સ્તવન કરવાથી નિશ્ચયનયથી ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ કેવળી આત્માનું સ્તવન નથી થતું એવો આશય છે.

હવે શિષ્યનો પ્રશ્ન છે કે આત્મા તો શરીરનો અધિદાતા છે તેથી શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન નિશ્ચયે કેમ યુક્ત નથી ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે દૃષ્ટાંત સહિત ગાથા કહે છે:-

વર્ણન કર્યે નગરી તણું નહિ થાય વર્ણન ભૂપનું,
કીધે શરીરગુણની સ્તુતિ નહિ સ્તવન કેવળીગુણનું. ૩૦.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [નગરે] નગરનું [વર્ણિતે અપિ] વર્ણન કરતાં છતાં [રાજ્ઞઃ વર્ણના] રાજાનું વર્ણન [ન કૃતા ભવતિ] કરાતું (થતું) નથી, તેમ [દેહગુણે સ્તૂયમાને] દેહના ગુણનું સ્તવન કરતાં [કેવલિગુણાઃ] કેવળીના ગુણોનું [સ્તુતાઃ ન ભવન્તિ] સ્તવન થતું નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦)

ઉત્થાનિકા : હવે આત્માનું શરીર પર પ્રભુત્વ હોવા છતાં પણ નિશ્ચયનયથી શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન નથી થતું તેનું દૃષ્ટાંત કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે કો ઉપવન અને ખાઈ આદિ દ્વારા નગરનું વર્ણન કરવા છતાં પણ રાજાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ નથી તેવી જ રીતે કેવળી ભગવાનના સફેદ આદિ શરીર ગુણોનું સ્તવન કરવા પર પણ કેવળીના અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોનું સ્તવન નથી થતું. આ પ્રકારે નિશ્ચય વ્યવહારરૂપથી ચાર ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે, (તીર્થંકર-કેવળીની) નિશ્ચયસ્તુતિ કહે છે. તેમાં પહેલાં જ્ઞેય-જ્ઞાયકના સંકરદોષનો પરિહાર કરી સ્તુતિ કહે છે:-

જીતી ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનસ્વભાવે અધિક જાણે આત્મને,
નિશ્ચય વિષે સ્થિત સાધુઓ ભાષે જિતેન્દ્રિય તેહને. ૩૧.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે [ઇન્દ્રિયાણિ] ઇન્દ્રિયોને [જિત્વા] જીતીને [જ્ઞાનસ્વ-ભાવાધિકં] જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક [આત્માનમ્] આત્માને [જાનાતિ] જાણે છે [તં] તેને, [યે નિશ્ચિતા: સાધવ:] જે નિશ્ચયનયમાં સ્થિત સાધુઓ છે [તે] તેઓ, [યત્] ખરેખર [જિતેન્દ્રિયં] જિતેન્દ્રિય [ભવન્તિ] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧)

ઉત્થાનિકા : હવે જો દેહના ગુણોના સ્તવન કરવાથી નિશ્ચય સ્તુતિ નથી થતી તો નિશ્ચય સ્તુતિ કેવી હોય છે. એવું પૂછવા પર (આચાર્ય દેવ ઉત્તર આપે છે કે) દ્રવ્યેન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયના વિષયોને સ્વસંવેદન લક્ષણરૂપ ભેદ જ્ઞાનથી જીતીને જે આ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે તે જિન છે. જિતેન્દ્રિય છે આ પ્રકારે નિશ્ચય સ્તુતિ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે દ્રવ્યેન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિય અને પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયને જીતીને શુદ્ધ ચેતનાગુણથી સમૃદ્ધ પરિપૂર્ણ શુદ્ધાત્માને માને છે, જાણે છે. અનુભવ કરે છે. તે પુરુષને નિશ્ચયથી તે સાધુ જિતેન્દ્રિય કહે છે.

(પ્રશ્ન) તે સાધુ કોણ છે ?

(ઉત્તર) તે સાધુ નિશ્ચયરૂપથી નિશ્ચયના જ્ઞાતા છે.

અને વિશેષ કહે છે. સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય જ્ઞેય છે અને દ્રવ્યેન્દ્રિયો તથા ભાવેન્દ્રિયો તેની જાણનાર છે. એવો જે આ જીવની સાથે સંકર-સંયોગ સંબંધ છે તે જ દોષ છે તે દોષને પરમ સમાધિના બળથી જે જીતી લે છે તેજ પ્રથમ નિશ્ચય સ્તુતિ છે. એવો ભાવાર્થ છે.

હવે ભાવ્યભાવક-સંકરદોષ દૂર કરી સ્તુતિ કહે છે:-

જીતી મોહ જ્ઞાનસ્વભાવથી જે અધિક જાણે આત્મને,
પરમાર્થના વિજ્ઞાયકો તે સાધુ જિતમોહી કહે. ૩૨.

ગાથાર્થ:- [ય: તુ] જે મુનિ [મોહં] મોહને [જિત્વા] જીતીને [આત્માનમ્] પોતાના આત્માને [જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં] જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યભાવોથી અધિક [જાનાતિ] જાણે છે [તં સાધું] તે મુનિને [પરમાર્થવિજ્ઞાયકા:] પરમાર્થના જાણનારાઓ [જિતમોહં] જિતમોહ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૨)

ઉત્થાનિકા : હવે એ જ નિશ્ચય સ્તુતિને બીજા પ્રકારથી ભાવ્યભાવક સંકર દોષ ના નિરાકરણ દ્વારા કહે છે. અથવા ઉપશમ શ્રેણીની અપેક્ષાએ જીત મોહ રૂપથી કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પુરુષ ઉદયાગત મોહને સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકતારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી જીતીને શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણથી સમૃદ્ધ પરિપૂર્ણ નિજાત્માને માને છે. જાણે છે. અને ભાવના ભાવે છે (પરિણમે છે) તે સાધુને પરમાર્થના જાણનાર જીતમોહ અથવા મોહ રહિત દર્શાવે છે. આ બીજી સ્તુતિ છે.

હવે વિશેષ કહે છે.

ભાવક ભાવ્ય સંકર દોષના નિરાકરણથી બીજી સ્તુતિ થાય છે એવું પાતનિકા-ઉત્થાનિકામાં આપના દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે. તે કયા પ્રકારથી ઘટિત થાય છે ? ભાવ્ય અર્થાત્ રાગાદિ પરિણત થયેલ આત્મા અને ભાવક (એટલે) રંજક-ઉદયાગત મોહ, આ બન્નેના ભાવ્ય ભાવક ભાવનો શુદ્ધ જીવની સાથે સંકર-સંયોગ એટલે કે સંબંધ તે જ દોષ છે. આ દોષને જે પુરુષ સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળથી દૂર કરે છે. તે જિત છે. આ બીજી સ્તુતિ છે. એવો ભાવાર્થ છે. આવી રીતે અહીં મોહ પદની જગ્યાએ રાગ દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાયા, એમ ૧૧ સુત્ર તથા સાંભળવું, દેખવું, સુંઘવું, ચાખવું, સ્પર્શવું એવી પાંચ ઈન્દ્રિય(ના) સૂત્રો દ્વારા જુદું જુદું કથન-વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે બીજા પણ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ વિભાવ પરિણામ છે તેને પણ જાણવા જોઈએ.

હવે, ભાવ્યભાવક ભાવના અભાવથી નિશ્ચયસ્તુતિ કહે છે:-

જિતમોહ સાધુતણો વળી ક્ષય મોહ જ્યારે થાય છે,

નિશ્ચયવિદોથકી તેહને ક્ષીણમોહ નામ કથાય છે. ૩૩.

ગાથાર્થ:- [જિતમોહસ્ય તુ સાધો:] જેણે મોહને જીત્યો છે એવા સાધુને [યદા] જ્યારે [ક્ષીણ: મોહ:] મોહ ક્ષીણ થઈ સત્તામાંથી નાશ [ભવેત્] થાય [તદા] ત્યારે [નિશ્ચયવિદ્ધિ:] નિશ્ચયના જાણનારા [ખલુ] નિશ્ચયથી [સ:] તે સાધુને [ક્ષીણમોહ:] ‘ક્ષીણમોહ’ એવા નામથી [ભણ્યતે] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૩)

ઉત્થાનિકા : (હવે) ભાવ્ય-ભાવકના અભાવરૂપથી ત્રીજી નિશ્ચય સ્તુતિ કહેવામાં આવે છે.

અથવા તેને જ ક્ષપકશ્રેણીની અપેક્ષાથી ક્ષીણ મોહરૂપથી કથન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વ ગાથામાં કહેલ ક્રમથી જીત મોહને પ્રાપ્ત સાધુનો જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળમાં મોહ ક્ષીણ (ક્ષય) થાય છે.

(પ્રશ્ન) કેવા સાધુનો ?

(ઉત્તર) શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરવાવાળા સાધુનો ત્યારે તે ગુપ્તિ-સમાધિકાળમાં તે સાધુને ક્ષીણ મોહવાળા કહેવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા કહેવામાં આવે છે ?

(ઉત્તર) નિશ્ચયને જાણવાવાળા પરમાર્થને જાણવાવાળા ગણધરાદિ દેવો દ્વારા ક્ષીણમોહી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ત્રીજી નિશ્ચય સ્તુતિ પૂર્ણ થઈ. અહીં ભાવક ભાવ્યના અભાવરૂપથી આ સ્તુતિ કેવી રીતે થઈ ? ભાવ્ય અર્થાત્ રાગાદિ પરિણત આત્મા અને ભાવક-રંજક અર્થાત્ ઉદયમાં આવવાવાળો મોહ છે. એ ભાવ્ય ભાવના સ્વરૂપનો અભાવ, ક્ષય (રૂપ) વિનાશ છે આ જ ત્રીજી નિશ્ચય સ્તુતિ છે.

અહીં આશય છે કે રાગ-દ્વેષ આદિરૂપ જે દંડક છે તે બધે લગાવી લેવું જાણી લેવું જોઈએ. આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથામાં પૂર્વપક્ષનું કથન કરેલ છે ત્યાર પછી ચાર ગાથાઓમાં નિશ્ચય વ્યવહારના સમર્થનરૂપથી પરિહાર કરેલ છે. ત્યારબાદ ૩ ગાથાઓમાં નિશ્ચય સ્તુતિકથનરૂપથી પરિહાર છે. આવી રીતે પૂર્વપક્ષના પરિહાર રૂપ ૮ ગાથાના સમૂહ રૂપ છટું સ્થળ પૂરું થયું.

સૌ ભાવને પર જાણીને પચખાણ ભાવોનું કરે,

તેથી નિયમથી જાણવું કે જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે. ૩૪.

ગાથાર્થ:- [યસ્માત્] જેથી [સર્વાન્ ભાવાન્] ‘ પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો [પરાન્] પર છે ’ [ઇતિ જ્ઞાત્વા] એમ જાણીને [પ્રત્યાખ્યાતિ] પ્રત્યાખ્યાન કરે છે-ત્યાગે છે, [તસ્માત્] તેથી, [પ્રત્યાખ્યાનં] પ્રત્યાખ્યાન [જ્ઞાનં] જ્ઞાન જ છે [નિયમાત્] એમ નિયમથી [જ્ઞાતવ્યમ્] જાણવું. પોતાના જ્ઞાનમાં ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે, બીજું કંઈ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૪)

સમૂહ પીઠિકા : હવે રાગાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિથી રહિત સ્વસંવેદન જ્ઞાનરૂપ, લક્ષણવાળાં પ્રત્યાખ્યાનના વિવરણરૂપથી ચાર ગાથાઓ કહેશે તેમાં સ્વસંવેદન જ્ઞાન જ પ્રત્યાખ્યાન-ત્યાગ છે એવા કથનરૂપથી પ્રથમ ગાથા છે. અને પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં દૃષ્ટાંતરૂપથી બીજી ગાથા છે. અને જોયપદાર્થના પરિત્યાગરૂપથી બીજી ગાથા છે આ પ્રકારે બે ગાથા છે આ રીતે સાતમાં સ્થળમાં સમુદાયરૂપ પીઠિકા છે.

ઉત્થાનિકા : આનું વિશેષ એમ છે કે જો જીવ અને શરીરને એક નહીં માનો તો તીર્થંકર અને

આચાર્યની સ્તુતિ નિરર્થક થશે. આ પ્રકારના પૂર્વપક્ષ અનુસાર જીવ અને શરીરની એકતા સિદ્ધ નથી થતી એવું જાણીને શિષ્ય પ્રતિબુદ્ધ થઈને પૂછે છે. હે ભગવાન ! રાગાદિનું પ્રત્યાખ્યાન (ત્યાગ) કેવી રીતે થાય છે એવું પૂછવા પર આચાર્યદેવ જવાબ આપે છે.

આ પ્રકારે સર્વત્ર પ્રશ્નોત્તર રૂપ પાતનિકામાં ઈતિ શબ્દનો અર્થ પ્રશ્ન પૂછવા પર ઉત્તર દેવામાં આવી રહ્યો છે. એમ જાણવું જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જાણે છે તે જ્ઞાન છે. આ પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ અર્થથી સ્વસંવેદનજ્ઞાન આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તે સ્વસંવેદન જ્ઞાન, મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવ પર સ્વરૂપ છે એમ જાણીને (તેને) ત્યાગે છે. પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. નિરાકરણ કરે છે. એટલા માટે નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાન જ નિયમથી પ્રત્યાખ્યાન છે એવું માનવું જોઈએ, જાણવું જોઈએ, અનુભવ કરવો જોઈએ. અહીં તાત્પર્ય એમ છે કે પરમસમાધિકાલમાં સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળથી શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે. અને તે અનુભવ જ નિશ્ચયથી પ્રત્યાખ્યાન છે.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાતાનું પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ કહ્યું તેનું દૃષ્ટાંત શું છે ? તેનો ઉત્તરરૂપ દૃષ્ટાંત-દાર્દ્યતાની ગાથા કહે છે:-

આ પારકું એમ જાણીને પરદ્રવ્યને કો નર તજે,
ત્યમ પારકા સૌ જાણીને પરભાવ જ્ઞાની પરિત્યજે. ૩૫.

ગાથાર્થ:- [યથા નામ] જેમ લોકમાં [કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [પરદ્રવ્યમ્]
ઇદમ્ ઇતિ જ્ઞાત્વા] પરવસ્તુને ‘ આ પરવસ્તુ છે ’ એમ જાણે ત્યારે એવું જાણીને [ત્યજતિ]
પરવસ્તુને ત્યાગે છે, [તથા] તેવી રીતે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [સર્વાન્] સર્વ [પરભાવાન્]
પરદ્રવ્યોના ભાવોને [જ્ઞાત્વા] ‘ આ પરભાવ છે ’ એમ જાણીને [વિમુઞ્ચતિ] તેમને છોડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૫)

ઉત્થાનિકા : હવે પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેમ કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર આભરણ આદિ પરદ્રવ્ય છે એમ જાણી છોડી દે છે તે પ્રકારે મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરભાવોને અથવા પર પર્યાયોને સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળથી જુદા જાણીને વિશેષરૂપથી મન વચન કાયાની ત્રિશુદ્ધિથી છોડી દે છે.

અહીં ભાવાર્થ એમ છે કે જેમ કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ બીજાના વસ્ત્રને ભ્રમથી પોતાનું માની ઘોબીના ઘેરથી લાવીને સુઈ જાય છે. ત્યારબાદ તે વસ્ત્રના માલિક એવા કોઈ પુરુષ દ્વારા વસ્ત્રનો છેડો ખેંચીને ઉઘાડો કરવામાં આવે છે. ત્યારે તે વસ્ત્રની નિશાની જોઈને આ વસ્ત્ર તો બીજાનું છે. એમ સ્વીકારી ને તે વસ્ત્રને છોડી દે છે. તે જ પ્રકારે આ જ્ઞાની જીવ પણ અત્યંત જ્ઞાની-વૈરાગી ગુરુ દ્વારા આ મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવ ભાવ તારો સ્વભાવ નથી એક શુદ્ધાત્મા જ તારો

સ્વભાવ છે એ પ્રકારે સમજાવવામાં આવતા (તે બધા ભાવો) પરના છે એવું જાણીને તત્કાલ છોડી દે છે. તથા શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ-અનુભવ કરે છે આ પ્રકારે બે ગાથા પૂરી થઈ.

હવે, ‘ આ અનુભૂતિથી પરભાવનું ભેદજ્ઞાન કેવા પ્રકારે થયું ? ’ એવી આશંકા કરીને, પ્રથમ તો જે ભાવકભાવ-મોહકર્મના ઉદયરૂપ ભાવ, તેના ભેદજ્ઞાનનો પ્રકાર કહે છે:-

નથી મોહ તે મારો કંઈ, ઉપયોગ કેવળ એક હું,
-એ જ્ઞાનને, જ્ઞાયક સમયના મોહનિર્મમતા કહે. ૩૬.

* ગાથાર્થ:- [બુદ્ધ્યતે] એમ જાણે કે [મોહ: મમ ક: અપિ નાસ્તિ] ‘ મોહ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, [એક: ઉપયોગ: એવ અહમ્] એક ઉપયોગ છે તે જ હું છું ’- [તં] એવું જે જાણવું તેને [સમયસ્ય] સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરના સ્વરૂપના [વિજ્ઞાયકા:] જાણનારા [મોહનિર્મમત્વં] મોહથી નિર્મમત્વ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૬)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ અથવા અનુભવ કઈ રીતે થાય છે. એવું પૂછવા પર આચાર્યદેવ મોહાદિના પરિત્યાગનો ઉપાય કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક સ્વભાવવાળો જે હું તેને રાગાદિ પરભાવના કર્તૃત્વભાવથી રંજયમાન (મલિન) કરવામાટે મોહ અસમર્થ છે. એટલા માટે દ્રવ્ય મોહ અને ભાવ મોહ મારો કઈ પણ નથી. પરંતુ જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગ લક્ષણવાળો હોવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપ જ મારો આત્મા છે એમ હું જાણું છું.

(પ્રશ્ન) શું જાણું છું ?

(ઉત્તર) કે હું એક છું. એટલા માટે મોહના પ્રતિ નિર્મમત્વ છું નિર્મોહ છું. અથવા હું જાણું છું.

(પ્રશ્ન) શું જાણું છું ?

(ઉત્તર) કે હું વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગવાળો જ છું. એવું જાણું છું-અનુભવ કરું છું. તે નિર્મોહી શુદ્ધાત્માની ભાવના સ્વરૂપ આત્માને નિર્મમત્વવાળો કહેવામાં આવે છે, બતાવવામાં આવે છે, જાણવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે જે એવું કહે છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપને જાણવાવાળા પુરુષ એવું કહે છે.

કંઈક વધુ કહે છે. પૂર્વ ગાથામાં જે સ્વસંવેદન જ્ઞાનને જ પ્રત્યાખ્યાન કહેલ હતું તેને જ નિર્મોહપણું કહ્યું છે. આ જ પ્રકારે મોહ શબ્દ બદલીને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાયા, શ્રોત, ધ્રાણ, રસના, સ્પર્શન એવા સોળ સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરી લેવી જોઈએ. આ જ પ્રકારે અન્ય પણ જે અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ ભાગ વિભાવ પરિણામસ્વરૂપ ભાવ

છે. તેને જાણવા જોઈએ.

હવે જોયભાવના ભેદજ્ઞાનનો પ્રકાર કહે છે:-

ધર્માદિ તે મારાં નથી, ઉપયોગ કેવળ એક હું,

-એ જ્ઞાનને, જ્ઞાયક સમયના ધર્મનિર્મમતા કહે. ૩૭.

ગાથાર્થ:- [બુદ્ધ્યતે] એમ જાણે કે [ધર્માદિ:] ‘ આ ધર્મ આદિ દ્રવ્યો [મમ નાસ્તિ] મારાં કાંઈ પણ લાગતાંવળગતાં નથી, [એક: ઉપયોગ: એવ] એક ઉપયોગ છે તે જ [અહમ્] હું છું ’- [તં] એવું જે જાણવું તેને [સમયસ્ય વિજ્ઞાયકા:] સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરના સ્વરૂપરૂપ સમયના જાણનારા [ધર્મનિર્મમત્વં] ધર્મદ્રવ્ય પ્રત્યે નિર્મમત્વ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૭)

ઉત્થાનિકા : હવે ધર્માસ્તિકાયાદિ જોય પદાર્થ પણ મારું સ્વરૂપ નથી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ધર્માસ્તિકાય જોયપદાર્થ મારા નથી, મારામાં-વિદ્યમાન નથી એમ જ્ઞાની જાણે છે. તો પછી હું શું છું? હું તો વિશુદ્ધ જ્ઞાન ઉપયોગ અને દર્શન ઉપયોગ રૂપ જ છું અથવા અભેદથી જ્ઞાન ઉપયોગ-દર્શન ઉપયોગ લક્ષણવાળો હોવાથી ઉપયોગ જ આત્મા છે એમ જ્ઞાની જાણે છે, અનુભવ કરે છે. કયા પ્રકારે જાણે છે ?

હું ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક સ્વભાવવાળો છું એક છું જેવી રીતે દહીં અને ખાંડના મિશ્રણ રૂપ શિખંડની જેમ વ્યવહારથી પરજોયો સાથે એકત્વ (સંયોગથી) હોવા છતાં પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે મારું સ્વરૂપ નથી એટલા માટે હું હું પરદ્રવ્યો પ્રતિ મમતા રહિત છું (એમ જાણે છે)

આવા શુદ્ધાત્માના અનુભવી પુરુષનું પરદ્રવ્યથી નિર્મમત્વ છે. આવા શુદ્ધાત્માને જાણવાવાળાને જ્ઞાની કહે છે અને વધુમાં એ કે પૂર્વમાં આ જે સ્વસંવેદન જ્ઞાન જ પ્રત્યાખ્યાન છે એમ કહ્યું હતું તેનું જ આ પરદ્રવ્યથી નિર્મમત્વરૂપથી વિશેષ કથન છે અથવા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ છે એવું જાણવું જોઈએ આ પ્રકારથી બે ગાથાઓ પૂરી થઈ અને ચાર ગાથાઓના સમૂહરૂપ ૭ મું સ્થળ પુરું થયું.

હવે, એ રીતે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ પરિણત થયેલા આ આત્માને સ્વરૂપનું સંચેતન કેવું હોય છે એમ કહેતાં આચાર્ય આ કથનને સંકોચે છે, સમેટે છે:-

હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે;

કંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી અરે ! ૩૮.

ગાથાર્થ:-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણમેલો આત્મા એમ જાણે છે કે: [ચલુ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું [એક:] એક છું, [શુદ્ધ:] શુદ્ધ છું, [દર્શનજ્ઞાનમય:] દર્શનજ્ઞાનમય છું, [સદા અરૂપી] સદા અરૂપી છું; [કિન્ચિત્ અપિ અન્યત્] કાંઈ પણ અન્ય પરદ્રવ્ય [પરમાણુમાત્રમ્

અપિ] પરમાણુમાત્ર પણ [મમ ન અપિ અસ્તિ] મારું નથી એ નિશ્ચય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૮)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે એવું શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વ છે. તે શુદ્ધાત્મામાં જ સ્વસંવેદન સમ્યક્જ્ઞાન છે. અને તે નિજાત્મા જ વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ નિશ્ચલતા જ ચારિત્ર છે. આ પ્રકારે આ ત્રણેયની એકતારૂપ નિશ્ચય રત્નત્રય પરિણત જીવનું સ્વરૂપ કયા પ્રકારે છે. એ બતાવતા જીવ અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અનાદિકાળથી દેહ અને આત્માના એકત્વની ભ્રાંતિ રૂપ અજ્ઞાનથી જે પહેલા અપ્રતિબુદ્ધ હોવાથી હાથમાં (મુઠીમાં) રાખેલ સોનાને ભૂલી ગયો હતો ગાઢ નિદ્રામાં હતો પછી નિંદ્રા પૂરી થતાં સોનું યાદ આવે છે અને તેનું અવલોકન થાય છે એ ન્યાયે પરમગુરુના પ્રસાદ (અનુગ્રહ) થી પ્રતિબુદ્ધ સાવધાન થઈને જે શુદ્ધાત્મામાં લીન થાય છે એવો હું વીતરાગ ચૈતન્યમાત્ર જ્યોતિષ્ઠું. એવો અનુભવ કરે છે

(પ્રશ્ન) કેવો અનુભવ કરે છે ?

(ઉત્તર) જો કે વ્યવહારનયથી નર નારક આદિ રૂપથી અનેકરૂપ છે તો પણ નિશ્ચયનયથી ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક સ્વભાવવાળો હોવાથી હું સ્પષ્ટરૂપથી એક છું અને વળી કેવો છું ? શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વ્યવહારિક નવ પદાર્થોથી ભિન્ન છું. અથવા રાગાદિ ભાવોથી ભિન્ન છું. એવો હું શુદ્ધ છું. અને વળી કઈ વિશેષતાવાળો છું ? કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાનમય છું અને વળી કયા રૂપે છું ? નિશ્ચયનયથી રૂપ રસ, ગંધ સ્પર્શ રહિત હોવાથી સદા અમૂર્તિક છું. તેથી પરમાણુ માત્ર પણ પરદ્રવ્ય મારું કઈ નથી જે એકત્વરૂપથી રંજકરૂપ કે જ્ઞેયરૂપ થઈને મને મોહ ઉત્પન્ન કરી શકે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી મોહ ઉત્પન્ન નહિ કરી શકે ?

(ઉત્તર) કેમકે હું તો પરમવિશુદ્ધજ્ઞાન રૂપથી પરિણત થઈ રહ્યો છું.

આ પ્રકારે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળી સમયસારની વ્યાખ્યારૂપ તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં સાત સ્થળો દ્વારા ૨૭ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ તે બાદ ૧ ગાથા ઉપસંહારરૂપથી થઈ બધી મળીને ૨૮ ગાથાઓ દ્વારા જીવાધિકાર પૂરો થયો આ પ્રકારે પ્રથમ રંગ પૂર્ણ થયો.

પ્રશ્ન :- રાગ-દ્વેષને જીવની પર્યાય કહી છે અને વળી તેને નિશ્ચયથી પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે તો અમારે નક્કી શું કરવું ?

ઉત્તર :- રાગ-દ્વેષ છે તો જીવના પરિણામ, પણ એ પુદ્ગલના લક્ષે થતાં હોવાથી અને જીવનો સ્વભાવભાવ ન હોવાથી સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરાવવા પુદ્ગલના લક્ષે થતાં હોવાથી રાગ-દ્વેષને પુદ્ગલના કહ્યા છે. કેમ કે નિમિત્તને આધીન થઈને થતાં ભાવને નિમિત્તના-પુદ્ગલના ભાવ છે તેમ કહેવામાં આવે છે.

(આત્મધર્મ અંક-૪૨૮, જૂન-૧૯૭૮, પૃષ્ઠ ૨૪)

જીવ અજીવ અધિકાર

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહપીઠીકા : હવે આના પછી શૃંગાર સહિત પાત્રની જેમ જીવ અને અજીવ બને એકરૂપ થઈને પ્રવેશ કરે છે ત્યાં આગળ ત્રણ સ્થળો દ્વારા ત્રીસ ગાથાઓ સુધી અજીવ અધિકાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા સ્થળમાં શુદ્ધનિશ્ચયનયથી દેહ અને રાગાદિરૂપ પરદ્રવ્ય જીવનું સ્વરૂપ નથી એવા પ્રકારના નિષેધની મુખ્યતાથી શરૂ કરીને દસ ગાથા સુધી પાઠ્યક્રમથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે દસ ગાથાઓમાં પરદ્રવ્યને આત્મા માનવાવાળાનાં પુર્વપક્ષની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ છે ત્યારબાદ તેનું નિરાકારણ કરવાની મુખ્યતાથી એક ગાથા છે પછી આઠ પ્રકારના કર્મ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે એવા કથનની મુખ્યતાથી એક ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ વ્યવહારનયના સમર્થનરૂપથી ત્રણ ગાથાઓ કહેલ છે આ પ્રકારે સમુદાયરૂપ પીઠીકા થઈ તે આ પ્રકાર છે.

હવે જીવ-અજીવનું એકરૂપ વર્ણન કરે છે:-

કો મૂઢ, આત્મતણા અજાણ, પરાત્મવાદી જીવ જે,
 ‘ છે કર્મ, અધ્યવસાન તે જીવ ’ એમ એ નિરૂપણ કરે ! ૩૯.
 વળી કોઈ અધ્યવસાનમાં અનુભાગ તીક્ષ્ણ-મંદ જે,
 એને જ માને આત્મા, વળી અન્ય કો નોકર્મને ! ૪૦.
 કો અન્ય માને આત્મા કર્મોત્તણા વળી ઉદયને,
 કો તીવ્રમંદ-ગુણોસહિત કર્મોત્તણા અનુભાગને ! ૪૧.
 કો કર્મ ને જીવ ઉભયમિલને જીવની આશા ધરે,
 કર્મોત્તણા સંયોગથી અભિલાષ કો જીવની કરે ! ૪૨.
 દુર્બુદ્ધિઓ બહુવિધ આવા, આત્મા પરને કહે,
 તે સર્વને પરમાર્થવાદી કહ્યા ન નિશ્ચયવાદીએ. ૪૩.

ગાથાર્થ:- [આત્માનમ્ અજાનન્તઃ] આત્માને નહિ જાણતા થકા [પરાત્મવાદિનઃ] પરને આત્મા કહેનારા [કેચિત્ મૂઢાઃ તુ] કોઈ મૂઢ, મોટી, અજ્ઞાનીઓ તો [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાનને [તથા ચ] અને કોઈ [કર્મ] કર્મને [જીવમ્ પ્રરૂપયન્તિ] જીવ કહે છે. [અપરે] બીજા કોઈ [અધ્યવસાનેષુ] અધ્યવસાનોમાં [તીવ્રમન્દાનુભાગં] તીવ્રમંદ અનુભાગગતને [જીવં મન્યન્તે] જીવ માને છે [તથા] અને [અપરે] બીજા કોઈ [નોકર્મ અપિ ચ] નોકર્મને [જીવઃ ઇતિ] જીવ માને છે. [અપરે] અન્ય કોઈ [કર્મણઃ ઉદયં] કર્મના ઉદયને [જીવમ્] જીવ માને છે, કોઈ ‘ [યઃ] જે [તીવ્રત્વમન્દત્વગુણાભ્યાં] તીવ્ર

મંદપણારૂપ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે [સઃ] તે [જીવઃ ભવતિ] જીવ છે ' એમ [કર્માનુભાગમ્] કર્મના અનુભાગને [ઇચ્છન્તિ] જીવ ઇચ્છે છે (-માને છે). [કેચિત્] કોઈ [જીવકર્મોભયં] જીવ અને કર્મ [દ્વે અપિ ચ્છલુ] બન્ને મળેલાંને જ [જીવમ્ ઇચ્છન્તિ] જીવ માને છે [તુ] અને [અપરે] અન્ય કોઈ [કર્મણાં સંયોગેન] કર્મના સંયોગથી જ [જીવમ્ ઇચ્છન્તિ] જીવ માને છે. [એવંવિધાઃ] આ પ્રકારના તથા [બહુવિધાઃ] અન્ય પણ ઘણા પ્રકારના [દુર્મેધસઃ] દુર્બુદ્ધિઓ-મિથ્યા-દૃષ્ટિઓ [પરમ્] પરને [આત્માનં] આત્મા [વદન્તિ] કહે છે. [તે] તેમને [નિશ્ચય-વપ્રદિભિઃ] નિશ્ચયવાદીઓએ (-સત્યાર્થવાદીઓએ) [પરમાર્થવાદિનઃ] પરમાર્થવાદી (-સત્યાર્થ કહેનારા) [ન નિર્દિષ્ટાઃ] કહ્યા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૯ થી ૪૩)

ઉત્થાનિકા : હવે દેહ અને રાગાદિરૂપ પરદ્રવ્ય, નિશ્ચયથી જીવ છે એવો (અજ્ઞાનીનો પૂર્વપક્ષ) રજૂ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આત્માને ન જાણવાવાળા અજ્ઞાની જીવ તો પરદ્રવ્યને આત્મા કહે છે એવા કોઈ પર આત્મવાદી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) જીવ છે. જેવી રીતે કોલસાથી કાલિમા કંઈ ભિન્ન નથી તેવી રીતે રાગાદિથી ભિન્ન જીવ નથી આ પ્રકારે કોઈ રાગાદિ અધ્યવસાન અને કર્મને જીવ કહે છે અને બીજા કોઈ એકાન્તવાદી રાગાદિ અધ્યાવસાનોમાં તીવ્રતા મંદતારૂપ તારતમ્ય ધારણ કરેલ અનુભવ કે અનુભાગ સ્વરૂપની શક્તિના માહાત્મ્યરૂપ તીવ્ર-મંદ અનુભાગને જે પ્રાપ્ત થાય છે તેને જ જીવ માને છે. તે જ પ્રકારે બીજા ચાર્વાક આદિ જે કર્મ-નોકર્મથી રહિત એવા આત્મા અને પરના ભેદજ્ઞાનથી રહિત છે. તે શરીર આદિ નોકર્મને જીવ માને છે અને બીજા કોઈ કર્મના ઉદયને જીવ માને છે અન્ય કોઈ કર્મના અનુભાગ કે જે લતા, લાકડું, હાડકા અને પથ્થર રૂપ જે કર્મોનું ફળ છે. તેને જીવ માને છે, તે અનુભાગ કેવો છે ? જે અનુભાગ તીવ્રપણાના, મંદપણાના ગુણરૂપ વર્તે છે તેને જીવ માને છે અને કોઈ, જીવ અને કર્મ બન્નેને શિખંડની જેમ મળેલ (એવો) જીવ માને છે. અને કોઈ લોકો આઠ લાકડાના પરસ્પર મળવાથી જેમ ખાટ બને છે તેમ આઠ કર્મોના સંયોગથી જીવ બનેને છે એવું માને છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી એવું માને છે ?

(ઉત્તર) કેમકે આઠકર્મોના સંયોગથી ભિન્ન શુદ્ધ જીવની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) નથી.

આ પ્રકારે અનેક પ્રકારથી દેહ, રાગાદિ, પરદ્રવ્યને દુર્બુદ્ધિ જીવ આત્મા કહે છે. આ કારણથી જે દેહ રાગાદિ પરદ્રવ્યને આત્મા કહે છે તેવું કહેનારા પરાત્મવાદી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) છે. એવું નિશ્ચયવાદી સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે. આ પ્રકારેપાંચ ગાથાઓ દ્વારા પૂર્વપક્ષ રાખવામાં આવેલ છે.

એવું કહેનારા સત્યાર્થવાદી કેમ નથી તે કહે છે:-

પુદ્ગલ તણા પરિણામથી નીપજેલ સર્વે ભાવ આ
સહુ કેવળીજિન ભાખિયા, તે જીવ કેમ કહો ભલા ? ૪૪.

ગાથાર્થ:- [એતે] આ પૂર્વે કહેલાં અધ્યવસાન આદિ [સર્વે ભાવાઃ] ભાવો છે તે બધાય [પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામનિષ્પન્નાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામથી નીપજ્યા છે એમ [કેવલિજિનૈઃ] કેવળી સર્વજ્ઞ જિનદેવોએ [ભણિતાઃ] કહ્યું છે [તે] તેમને [જીવઃ] ઇતિ] જીવ એમ [કથં ઉચ્યન્તે] કેમ કહી શકાય ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૪)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વ પક્ષનું નિરાકરણ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિઃ આ બધા દેહ, રાગાદિક કર્મ જનિત પર્યાયો પુદ્ગલકર્મના ઉદયરૂપ પરિણામથી ઉપજેલ છે. સર્વજ્ઞ જીનેન્દ્ર ભગવંતોએ (દેહ, રાગાદિકને) કર્મજનિત કહેલ છે. તેથી નિશ્ચયનયથી તેને કેવી રીતે જીવ કહી શકાય ? કોઈ પણ પ્રકારે તેને જીવ ન કહી શકાય.

ફરી વિશેષ કહે છે. જેવી રીતે કોલસાથી કાળાપણું ભિન્ન નથી તેવી રીતે રાગાદિથી ભિન્ન આત્મા નથી, એવું જે પૂર્વ પક્ષે કહેલ હતું તે સાચું નથી.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે સાચું નથી ?

(ઉત્તર) શુદ્ધ જીવ રાગાદિથી ભિન્ન છે એવો પક્ષ છે. કેમકે પરમ સમાધિ (નિર્વિકલ્પદશા) માં સ્થિત સ્વાનુભવિ પુરુષોના દ્વારા શરીર અને રાગાદિથી સર્વથા ભિન્ન એવો ચિદાનંદ એક સ્વભાવવાળા શુદ્ધ જીવની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. આ હેતુ છે. જેવી રીતે મેલરૂપ કાળાશથી સોનું ભિન્ન છે. એમ, આ દાખલો છે. વધુમાં એમ છે કે કોલસાથી કાળાપણું ભિન્ન નથી એ દૃષ્ટાંત પણ સાબિત નથી થતો. કેવી રીતે સાબિત નથી થતો ? જેવી રીતે સોનાથી પીળાપણું, અગ્નિનું ઉષ્ણતાપણું, (તેનો) સ્વભાવ છે. તેવી રીતે કોલસાનો પણ કાળાપણું સ્વભાવ છે. તેને તમો જુદા ન કરી શકો પરંતુ સ્ફટિકની ઉપાધિની સમાન રાગાદિક તો વિભાવભાવ છે. તેથી નિર્વિકાર શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિના બળથી તેનું અલગ પાડવું સંભવિત છે. એવી રીતે જે અહીં કહેવામાં આવેલ કે આઠ લાકડાના સંયોગથી ખાટ બને છે તે પ્રકારે આઠ કર્મોના સંયોગથી જીવ બને છે તે અનુચિત છે કેમકે આઠ કર્મોના સંયોગથી ભિન્ન શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય છે એવો પક્ષ છે. જેમ આઠ લાકડાના સંયોગરૂપ ખાટ પર સુવાવાળો પુરુષ તેનાથી (ખાટથી) જુદો હોય છે. આ ઉદાહરણ છે.

પરમ સમાધિમાં સ્થિત રહેવાવાળા મહાપુરુષોના દ્વારા આઠ કર્મોના સંયોગથી જુદા શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળા જીવની પ્રાપ્તિ થવી જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારે દૃષ્ટાંત સાથે હેતુ છે. અને વધુ કહે છે કે દેહ અને આત્મામાં અત્યંત ભેદ છે એવો પક્ષ છે. કેમકે બન્નેના લક્ષણ જુદા છે. આ હેતુ છે. જેવી રીતે શીતળ સ્વભાવી જળ અને ઉષ્ણ સ્વભાવવાળા અગ્નિ વચ્ચે ભેદ છે. એમ

ઉદાહરણ છે. આ પ્રકારે નિરાકરણ કરવાવાળી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ અધ્યવસાનાદિ ભાવોને જીવ નથી કહ્યા. અન્ય ચૈતન્ય સ્વભાવને જીવ કહ્યા તો આ ભાવ કથંચિત્ ચૈતન્ય સાથે જ સંબંધ રાખવાવાળા પ્રતિભાસિત થાય છે. (તે ચૈતન્યથી અતિરિક્ત જડ તો દેખાતા નથી) તો પણ તેને પુદ્ગલનો સ્વભાવ કેમ કહ્યો ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા સૂત્ર કહે છે.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ ન કહ્યા, અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવ જીવ કહ્યો; તો આ ભાવો પણ ચૈતન્ય સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રતિભાસે છે, (ચૈતન્ય સિવાય જડને તો દેખાતા નથી,) છતાં તેમને પુદ્ગલના સ્વભાવ કેમ કહ્યા ? તેના ઉત્તરનું ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

રે ! કર્મ અષ્ટ પ્રકારનું જિન સર્વ પુદ્ગલમય કહે,
પરિપાક સમયે જેહનું ફળ દુઃખ નામ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૫.

ગાથાર્થ:- [અષ્ટવિધમ્ અપિ ચ] આઠ પ્રકારનું [કર્મ] કર્મ છે તે [સર્વ] સર્વ [પુદ્ગલમયં] પુદ્ગલમય છે એમ [જિનઃ] જિનભગવાન સર્વજ્ઞદેવો [બ્રુવન્તિ] કહે છે- [યસ્ય વિપચ્ચમાનસ્ય] જે પકવ થઈ ઉદયમાં આવતા કર્મનું [ફલં] ફળ [તત્] પ્રસિદ્ધ [દુઃખમ્] દુઃખ છે [ઇતિ ઉચ્યતે] એમ કહ્યું છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૫)

ઉત્થાનિકા : હવે ચૈતન્યરૂપ પ્રતિભાસિત થવા છતાં રાગાદિ અધ્યવસાન આદિ ભાવ પુદ્ગલ સ્વભાવી કેવી રીતે છે. તેવું પૂછવા પર (આચાર્ય ગાથા સૂત્ર કહે છે)

તાત્પર્યવૃત્તિ : બધા આઠ પ્રકારના કર્મ પુદ્ગલમય છે એવું જીનેન્દ્ર વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ કહે છે.

(પ્રશ્ન) તે કર્મ પુદ્ગલમય કેવી રીતે છે ?

(ઉત્તર) જે કર્મોના ફળ પ્રસિદ્ધ છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે.

(પ્રશ્ન) શું કહેવામાં આવ્યું છે ?

(ઉત્તર) વ્યાકુળપણરૂપ સ્વભાવ હોવાથી દુઃખ કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારના કર્મોનું ફળ દુઃખ છે.

(ઉત્તર) વિશેષરૂપથી ઉદયમાં આવેલ કર્મોનું ફળ દુઃખ છે.

અહીં તાત્પર્ય એમ છે કે આઠ પ્રકારના પુદ્ગલ કર્મોનું કાર્ય અનાકુળતા લક્ષણવાળા પારમાર્થિક સુખથી વિલક્ષણ આકુળતા ઉત્પન્ન કરવાવાળું દુઃખ (છે) અને રાગાદિ ભાવ પણ આકુળતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા દુઃખ લક્ષણરૂપ છે. આ કારણથી રાગાદિભાવ પણ પુદ્ગલના જ કાર્ય છે એટલામાટે

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે પૌદ્ગલિક છે. આઠ પ્રકારના કર્મ, પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે એવા કથન કરવાવાળી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે પૂછે છે કે જો અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે પુદ્ગલસ્વભાવો છે તો સર્વજ્ઞના આગમમાં તેમને જીવપણે કેમ કહેવામાં આવ્યા છે ? તેના ઉત્તરનું ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

વ્યવહાર એ દર્શાવિયો જિનવર તણા ઉપદેશમાં,
આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ ભાવ જ્યાં જીવ વર્ણવ્યા. ૪૬.

ગાથાર્થ:- [एते सर्वे] આ સર્વ [अध्यवसानादयः भावाः] અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે [जीवाः] જીવ છે એવો [जिनवरैः] જિનવરોએ [उपदेशः वर्णितः] જે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે તે [व्यवहारस्य दर्शनम्] વ્યવહારનય દર્શાવ્યો છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૬)

ઉત્થાનિકા : હવે જો અધ્યવસાનાદિ ભાવ પુદ્ગલ સ્વભાવ છે તો પછી જીવ રાગી-દ્વેષી-મોહી છે એવી રીતે અન્ય ગ્રંથોમાં તેને જીવસ્વરૂપ શા માટે પ્રતિપાદન કરેલ છે તેનો ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ દેખાડેલ છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા વ્યવહાર દેખાડવામાં આવેલ છે ?

(ઉત્તર) જીનેન્દ્ર ભગવંત દ્વારા ઉપદેશ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે-કથન કરવામાં આવેલું છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી ઉપદેશ વર્ણન કરેલ છે ?

(ઉત્તર) આ બધાં અધ્યવસાનાદિભાવ કે પરિણામ જીવરૂપ કહેવામાં આવેલ છે.

હવે વિશેષ કહેવામાં આવે છે કે જો કે આ વ્યવહારનય બાહ્ય દ્રવ્યના અવલંબનવાળું હોવાથી અભૂતાર્થ છે તો પણ રાગાદિ બાહ્ય દ્રવ્યના અવલંબનથી રહિત વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવ સ્વાવલંબન સહિત એવા પરમાર્થનો (તો) પ્રતિપાદક હોવાથી તેનું દેખાડવું ઉચિત છે. જો વ્યવહારનય ન હોત તો તો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ત્રસ અને સ્થાવર જીવ નથી એમ માનીને તેને નિશંક થઈને લોકો મસળી નાખે. આથી પુણ્યરૂપ (વ્યવહાર) ધર્મનો અભાવ થાય એ એક દૂષણ છે.

તે પ્રકારે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો જીવ રાગ, દ્વેષ, મોહ, રહિત પહેલેથી જ છે એટલા માટે મુક્ત જ છે તેવું માનીને મોક્ષને માટે કોઈપણ અનુષ્ઠાન (વિધિ) નહીં કરે. એનાથી મોક્ષનો અભાવ થશે આ બીજું દૂષણ છે તેથી વ્યવહારનયનું વ્યાખ્યાન કરવું ઉચિત છે એવો અભિપ્રાય છે.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ વ્યવહારનય કયા દેષ્ટાંતથી પ્રવર્ત્યો છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

‘ निर्गमन आ नृपनुं थयुं ’-નિર્દેશ સૈન્યસમૂહને,
વ્યવહારથી કહેવાય એ, પણ ભૂપ એમાં એક છે; ૪૭.

ત્યમ સર્વ અધ્યવસાન આદિ અન્યભાવો જીવ છે,

-સૂત્રે કર્યો વ્યવહાર, પણ ત્યાં જીવ નિશ્ચય એક છે. ૪૮.

ગાથાર્થ:-જેમ કોઈ રાજા સેના સહિત નીકળ્યો ત્યાં [રાજા ખલુ નિર્ગતઃ] ‘ આ રાજા નીકળ્યો ’ [ઇતિ એષઃ] એમ આ જે [બલસમુદયસ્ય] સેનાના સમુદાયને [આદેશઃ] કહેવામાં આવે છે તે [વ્યવહારેણ તુ ઉચ્યતે] વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે, [તત્ર] તે સેનામાં (વાસ્તવિકપણે) [એકઃ નિર્ગતઃ રાજા] રાજા તો એક જ નીકળ્યો છે; [એવમ્ એવ ચ] તેવી જ રીતે [અધ્યવસાનાદ્યન્યભાવાનામ્] અધ્યવસાન આદિ અન્યભાવોને [જીવઃ ઇતિ] ‘ (આ) જીવ છે ’ એમ [સૂત્રે] પરમાગમમાં કહ્યું છે તે [વ્યવહારઃ કૃતઃ] વ્યવહાર કર્યો છે, [તત્ર નિશ્ચિતઃ] નિશ્ચયથી વિચારવામાં આવે તો તેમનામાં [જીવઃ એકઃ] જીવ તો એક જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા ૪૭ - ૪૮)

ઉત્થાનિકા : હવે વ્યવહારનય કયા દૃષ્ટાંતથી પ્રવૃત્ત થાય છે. (લાગુ પડે છે) તે બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સૈન્યના નીકળવાથી રાજા જ નીકળેલ છે અને પાંચ યોજનના વિસ્તારમાં સેના સમૂહને જોઈને રાજા જાય છે. એવું વ્યવહારથી જ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયથી તો ત્યાં એક જ રાજા જાય છે આ પ્રકારે દૃષ્ટાંત પૂરું થયું. હવે દ્વાદશાંત (સિદ્ધાંત) કહે છે. આ પ્રકારે રાજાના દૃષ્ટાંતની જેમ વ્યવહાર છે.

(પ્રશ્ન) કોનો વ્યવહાર છે ?

(ઉત્તર) જીવથી ભિન્ન અધ્યવસાનાદિ તથા રાગાદિ ભાવોનો વ્યવહાર છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી વ્યવહાર છે ?

(ઉત્તર) રાગાદિભાવ વ્યવહારથી પરમાગમ-સૂત્રમાં જીવના કહેવામાં આવેલ છે.

ત્યાં તે રાગાદિ પરિણામોની વચ્ચે જીવ કોણ છે ? કેવો છે ? તે નિશ્ચિત રૂપથી જાણવું જોઈએ.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મ નોકર્મ રહિત શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવભાવવાળું જીવ દ્રવ્ય છે. આ પ્રકારે વ્યવહારનયના સમર્થનરૂપથી ૩ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ. આ પ્રકારે અજીવ અધિકારની વચ્ચે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી દેહ રાગાદિ પર દ્રવ્ય જીવ સ્વરૂપ નથી. આ પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી ૧૦ ગાથાઓ દ્વારા પ્રથમ અંતરાધિકારનું વ્યાખ્યાન થયું.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહપીઠીકા :

આના પછી વર્ણ રસ આદિ પુદ્ગલ સ્વરૂપથી રહિત અનંતગુણાદિમય શુદ્ધ જીવ જ ઉપાદેય છે. એવા ભાવ ભાસનની મુખ્યતાથી બાર ગાથાઓ સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં બાર ગાથાઓની વચ્ચે પરમ સામાયિકની ભાવના રૂપથી પરિણિત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણવાળા નિર્વિકલ્પ સમાધિની સાથે ઉત્પન્ન પરમાનંદ સુખ સમરસીભાવથી પરિચિત શુદ્ધ જીવ જ ઉપાદેય છે. આ મુખ્યતાથી એક ગાથા છે. તેના પછી અભ્યંતરમાં રાગાદિક અને બહિરંગમાં જે વર્ણાદિ ભાવ છે તે શુદ્ધ જીવનું

સ્વરૂપ નથી આ રીતે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવા માટે છ ગાથાઓ છે.

તેના પછી તે જ રાગાદિ અને વર્ણાદિ ભાવ વ્યવહારથી (જીવના) છે અને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે જીવના નથી. આવી રીતે પરસ્પર સાપેક્ષ બે નયોના વિવરણને માટે એક ગાથા સૂત્ર છે, ત્યારબાદ તે રાગાદિનો વ્યવહારનયથી જીવની સાથે દૂધ અને પાણીની સમાન સંબંધ છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી સંબંધ નથી. આના સમર્થનરૂપથી એક ગાથા છે ત્યારપછી તે વ્યવહારનયને ફરીથી વ્યક્ત કરવા માટે દૃષ્ટાંત-દ્વાષ્ટાંતના સમર્થન રૂપથી ત્રણ ગાથાઓ છે. આ બીજા સ્થળની સમુદરૂપ પીઠીકા છે.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે એ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે જીવ નથી તો તે એક, ટંકોત્કીર્ણ, પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ કેવો છે ? તેનું લક્ષણ શું છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

જીવ ચેતનાગુણ, શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-વ્યક્તિવિહીન છે,

નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન જીવનું, ગ્રહણ લિંગ થકી નહીં. ૪૯.

ગાથાર્થ:-હે ભવ્ય ! તું [જીવમ્] જીવને [અરસમ્] રસરહિત, [અરૂપમ્] રૂપરહિત, [અગન્ધમ્] ગંધરહિત, [અવ્યક્તમ્] અવ્યક્ત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ગોચર નથી એવો, [ચેતનાગુણમ્] ચેતના જેનો ગુણ છે એવો, [અશબ્દમ્] શબ્દરહિત, [અલિંગગ્રહણમ્] કોઈ ચિહ્નથી જેનું ગ્રહણ નથી એવો અને [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] જેનો કોઈ આકાર કહેવાતો નથી એવો [જાનીહિ] જાણ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૯)

ઉત્થાનિકા : હવે જો નિશ્ચયનયથી રાગાદિરૂપ ભાવ જીવના નથી તો પછી કયા પ્રકારનો શુદ્ધ જીવ ઉપાદેય સ્વરૂપ છે તે કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિશ્ચયનયથી રસ, રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત તથા મનોગત કામ ક્રોધ આદિ વિકલ્પ રહિત હોવાથી (જીવ) અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ છે. વળી બીજી કઈ વિશેષતા છે ? શુદ્ધ ચેતનાગુણવાળો છે. વળી કયા રૂપે છે ? નિશ્ચયનયથી સ્વસંવેદનનો વિષય હોવાથી અલિંગગ્રહણ સ્વરૂપવાળો છે. અને સમયતુરસ્ત્ર આદિ છ સંસ્થાનોથી રહિત છે. એવો જે પદાર્થ (આત્મા) છે. આવા ગુણોવાળો શુદ્ધાત્મા તે જ હે શિષ્ય ઉપાદેય જાણ.

આનું તાત્પર્ય એમ છે કે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સંબંધી વર્ણાદિ ગુણ અને શબ્દાદિ બધી પર્યાયોથી રહિત બધી દ્રવ્યેન્દ્રિયો ભાવેન્દ્રિયો તથા મનોગત રાગાદિ વિકલ્પોનો જે વિષય નથી. ધર્મ અધર્મ આકાશ કાળ તથા અન્ય જીવોથી જુદો અને અનંત દર્શન, જ્ઞાન, સુખ વીર્યવાળો જે શુદ્ધાત્મા છે તે શુદ્ધાત્મા સમસ્ત પદાર્થ, સર્વદેશ તથા કાળ, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય આદિ અનેક વર્ણભેદથી ભિન્ન લોકોના સમસ્ત મન વચન કાયાના વ્યાપારમાં આ શુદ્ધાત્મા દુર્લભ છે. તે શુદ્ધાત્મા અપૂર્વ છે. ઉપાદેય છે. એવું જાણીને નિર્વિકલ્પ નિર્મોહ નિરંજન, નિજ શુદ્ધાત્મા સમાધિથી પ્રગટ થવાવાળી સુખામૃત રસની અનુભૂતિ લક્ષણવાળો (છે) તેનો પહાડ, ગુફા, ખીણરૂપ એકાંત સ્થાનમાં સ્થિર

થઈને શુદ્ધાત્માનુભવ કરવો જોઈએ. આ રીતે આ ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે આ ભાવનું વ્યાખ્યાન છ ગાથામાં કરે છે.

હવે આ ભાવનું વ્યાખ્યાન ૬ ગાથામાં કરે છે.

એવા એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન છ ગાથાઓમાં કરે છે:-

નથી વર્ણ જીવને, ગંધ નહિ, નહિ સ્પર્શ, રસ જીવને નહીં,
નહિ રૂપ કે ન શરીર, નહિ સંસ્થાન, સંહનને નહિ; ૫૦.
નથી રાગ જીવને, દ્વેષ નહિ, વળી મોહ જીવને છે નહીં,
નહિ પ્રત્યયો, નહિ કર્મ કે નોકર્મ પણ જીવને નહીં; ૫૧.
નથી વર્ગ જીવને, વર્ગણા નહિ, સ્પર્ધકો કંઈ છે નહીં,
અધ્યાત્મસ્થાન ન જીવને, અનુભાગસ્થાનો પણ નહીં; ૫૨.
જીવને નથી કંઈ યોગસ્થાનો, બંધસ્થાનો છે નહીં,
નહિ ઉદયસ્થાનો જીવને, કો માર્ગણાસ્થાનો નહીં; ૫૩.
સ્થિતિબંધસ્થાન ન જીવને, સંકલેશસ્થાનો પણ નહીં,
સ્થાનો વિશુદ્ધિ તણાં ન, સંયમલબ્ધિનાં સ્થાનો નહીં; ૫૪.
નથી જીવસ્થાનો જીવને, ગુણસ્થાન પણ જીવને નહીં,
પરિણામ પુદ્ગલદ્રવ્યના આ સર્વ હોવાથી નક્કી. ૫૫.

ગાથાર્થ:- [જીવસ્ય] જીવને [વર્ણ:] વર્ણ [નાસ્તિ] નથી, [ન અપિ ગન્ધ:] ગંધ પણ નથી, [રસ: અપિ ન] રસ પણ નથી [ચ] અને [સ્પર્શ: અપિ ન] સ્પર્શ પણ નથી, [રૂપં અપિ ન] રૂપ પણ નથી, [ન શરીરં] શરીર પણ નથી, [સંસ્થાનં અપિ ન] સંસ્થાન પણ નથી, [સંહનનમ્ ન] સંહનન પણ નથી; [જીવસ્ય] જીવને [રાગ: નાસ્તિ] રાગ પણ નથી, [દ્વેષ: અપિ ન] દ્વેષ પણ નથી, [મોહ:] મોહ પણ [ન એવ વિદ્યતે] વિદ્યમાન નથી, [પ્રત્યયા: નો] પ્રત્યયો (આસ્રવો) પણ નથી, [કર્મ ન] કર્મ પણ નથી [ચ] અને [નોકર્મ અપિ] નોકર્મ પણ [તસ્ય નાસ્તિ] તેને નથી; [જીવસ્ય] જીવને [વર્ગ: નાસ્તિ] વર્ગ નથી, [વર્ગણા ન] વર્ગણા નથી, [કાનિચિત્ સ્પર્ધકાનિ ન એવ] કોઈ સ્પર્ધકો પણ નથી, [અધ્યાત્મસ્થાનાનિ નો] અધ્યાત્મસ્થાનો પણ નથી [ચ] અને [અનુભાગસ્થાનાનિ] અનુભાગસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી; [જીવસ્ય] જીવને [કાનિચિત્ યોગસ્થાનાનિ] કોઈ યોગસ્થાનો પણ [ન સન્તિ] નથી [વા] અથવા [બન્ધસ્થાનાનિ ન] બંધસ્થાનો પણ નથી, [ચ] વળી [ઉદયસ્થાનાનિ] ઉદયસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી, [કાનિચિત્ માર્ગણાસ્થાનાનિ ન] કોઈ માર્ગણાસ્થાનો પણ નથી; [જીવસ્ય] જીવને [સ્થિતિબન્ધસ્થાનાનિ નો]

સ્થિતિબંધસ્થાનો પણ નથી [વા] અથવા [સંકલેશસ્થાનાનિ ન] સંકલેશસ્થાનો પણ નથી, [વિશુદ્ધિસ્થાનાનિ] વિશુદ્ધિસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી [વા] અથવા [સંયમલઘ્વિસ્થાનાનિ] સંયમલઘ્વિસ્થાનો પણ [નો] નથી; [ચ] વળી [જીવસ્ય] જીવને [જીવસ્થાનાનિ] જીવસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી [વા] અથવા [ગુણસ્થાનાનિ] ગુણસ્થાનો પણ [ન સન્તિ] નથી; [યેન તુ] કારણ કે [એતે સર્વે] આ બધા [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યના [પરિણામાઃ] પરિણામ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૫૦ થી ૫૫)

ઉત્થાનિકા : હવે બહિરંગમાં વર્ણાદિ તથા અંતરંગમાં રાગાદિભાવ પુદ્ગલના છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે જીવનું સ્વરૂપ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શને રૂપ જે શબ્દથી વાચ્ય છે અને સ્પર્શ, રસ, ગંધવાળી મૂર્તિ (મૂર્તિકતા) અને ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર, સમયતુરસ્ત્ર આદિ છ સંહનન, વજ્રવૃષભનારાય આદિ છ સંસ્થાન છે, તે બધા વર્ણાદિક શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ધર્મી જીવના નથી. આ પ્રકારે સાધ્ય ધર્મ છે, ધર્મ ધર્મીનો સમુદાય તે પક્ષ છે, આસ્થા, સંધા તે પ્રતિજ્ઞા છે. કેમકે આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામમય હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન છે. આમ હેતુ છે. આ પ્રકારે અહીં વ્યાખ્યાનમાં પક્ષ, હેતુરૂપથી બે અંગવાળો અનુમાનથી જાણવો જોઈએ.

હવે રાગ-દ્વેષ-મોહ અને મિથ્યાત્વ અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ આ પાંચ પ્રત્યય તથા મૂળ પ્રકૃતિઓ અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓના ભેદથી ભિન્ન કરવામાં આવતા જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના કર્મ ઔદારિક, વૈક્રિક, આહારક એવા ત્રણ શરીર, આહાર આદિ છ પર્યાપ્તિ રૂપ નોકર્મ આ બધા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવના નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જીવના નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે આ બધા પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામમય હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

હવે પરમાણુના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદરૂપ શક્તિના સમૂહને વર્ગ કહે છે વર્ગોના સમૂહને વર્ગણા કહે છે. તથા વર્ગણાના સમૂહને સ્પર્ધક કહે છે. આ બધા જીવના નથી અથવા કર્મશક્તિની ક્રમમાં જે વિશેષ વૃદ્ધિ જ સ્પર્ધકનું લક્ષણ છે. આ પ્રકારે વર્ગ વર્ગણા અને સ્પર્ધક ત્રણેનું લક્ષણ આગમમાં કહ્યું છે.

અણુની શક્તિના સમૂહને વર્ગ કહે છે. ઘણાં વર્ગના સમૂહને વર્ગણા કહે છે અને વર્ગણાઓના સમૂહને સ્પર્ધક કહે છે. આ ત્રણેનું લક્ષણ, સ્પર્ધકોના નાશ કરવાવાળા દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે.

શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પરૂપ અધ્યવસાન કહેવામાં આવેલ છે. તે પણ જીવના નથી, લતા, લાકડુ, હાડકુ, પથ્થર (રૂપ) શક્તિરૂપ ચાર ધાતિકર્મોના અનુભાગ સ્થાનો કહ્યા છે. ગોળ, ખાંડ, સાકર, અમૃતની સમાન શુભ અધાતિકર્મોના અનુભાગ સ્થાન કહ્યા છે.

લીંબડો, કાંજર, ઝેર અને હળાહળની જેમ સમાન અશુભ અઘાતિ કર્મોના અનુભાગ સ્થાન કહેવામાં આવેલ છે. આ બધા અનુભાગ સ્થાનો શુદ્ધનયથી જીવના નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જીવના નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણામરૂપ હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

હવે વીર્યાન્તરના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થવાવાળા મન-વચન-કાયની વર્ગણના આલંબનથી કર્મ ગ્રહણ કરવાના હેતુભૂત જે આત્મપ્રદેશોનું પરિસ્પંદનથી કંપન લક્ષણ-કારણ છે. જેનું એવા યોગસ્થાનો છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશરૂપ ચાર પ્રકારના બંધ સ્થાનો છે. સુખ દુઃખ રૂપ ફળના અનુભવરૂપ ઉદય સ્થાન છે અને ગતિ આદિ માર્ગણ સ્થાન છે. તે બધા જ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જીવના નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જીવના નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે આ બધા પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

હવે જીવની સાથે અમુક કાળ રહેવાવાળા સ્થિતિબંધ સ્થાન છે. કષાયના ઉદેક આવેગરૂપ સંકલેશ સ્થાન છે. કષાયના મંદ ઉદયરૂપ વિશુદ્ધિ સ્થાન છે. કષાયની ક્રમશઃ હાનિરૂપ સંયમલબ્ધિ સ્થાન છે આ બધા જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવના નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જીવના નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે આ બધા પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

હવે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી

બાદર સુહર્મેઈદી વિતિયઉરંદી અસણિસણીણં

પજજતાપજજતા એવં તે ચઉદસા હોન્તિ

ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા -૭૨

આ પ્રકારે ગાથામાં કહેવાયેલ ક્રમથી બાદર એકેન્દ્રિય (સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય, અસંજી પંચેન્દ્રિય, સંજી પંચેન્દ્રિય) આદિ (સાત પર્યાપ્ત સાત અપર્યાપ્ત) ચૌદ જીવસ્થાન, મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ચૌદ ગુણસ્થાન એ બધા જીવના નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જીવના નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે તે બધા પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ભિન્ન છે ?

(ઉત્તર) કારણ કે આ વર્ણાદિથી લઈને ગુણસ્થાન પર્યંત પરિણામ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય છે. એમ અહીં ભાવાર્થ છે.

સિદ્ધાંત ગ્રંથોમાં (આગમ ગ્રંથોમાં) અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિકનયથી અંતરંગમાં થવાવાળા રાગાદિભાવ તથા બહિરંગમાં શરીરના વર્ણની અપેક્ષાથી વર્ણાદિક ભાવોને જીવ કહેલ છે. પરંતુ અહીં અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તેને જીવ માનવાનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે. અહીં નય વિવક્ષાની

અપેક્ષાએ વિરોધ નથી.

આ પ્રકારે વર્ણાદિ ભાવના વિશેષ કથનરૂપથી છ ગાથા સૂત્ર પૂર્ણ થયા.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ વર્ણાદિ ભાવ જીવના નથી તો અન્ય સિદ્ધાંત ગ્રંથોમાં એવું કેવી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ‘જીવના છે’ તેનો ઉત્તર ગાથારૂપમાં કહે છે.

વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના વ્યવહારથી,
પણ કોઈ એ ભાવો નથી આત્મા તણા નિશ્ચય થકી. ૫૬.

ભાવાર્થ:- [એતે] આ [વર્ણાદ્યાઃ ગુણસ્થાનાન્તાઃ ભાવાઃ] વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યન્ત ભાવો કહેવામાં આવ્યા તે [વ્યવહારેણ તુ] વ્યવહારનયથી તો [જીવસ્ય ભવન્તિ] જીવના છે (માટે સૂત્રમાં કહ્યા છે), [તુ] પરંતુ [નિશ્ચયનયસ્ય] નિશ્ચયનયના મતમાં [કેચિત્ ન] તેમનામાંના કોઈ પણ જીવના નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૫૬)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત ગ્રંથોમાં વર્ણ આદિ ભાવોને વ્યવહારનયથી જીવના કહેવામાં આવેલ છે અને અહીં પ્રાભૃત ગ્રંથ (સમયસાર) માં નિશ્ચયનયથી તેને જીવના માનવાનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે. એ અર્થને અહીં દૃઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ વર્ણાદિ ગુણસ્થાન પર્યન્તભાવ પર્યાયો વ્યવહારનયથી જીવના છે પરંતુ નિશ્ચયનયથી તે કોઈ પણ જીવના નથી આ પ્રકારે નિશ્ચય વ્યવહારના સમર્થન રૂપથી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે વળી પૂછે છે કે વર્ણાદિક નિશ્ચયથી જીવના કેમ નથી તેનું કારણ કહો. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

આ ભાવ સહ સંબંધ જીવનો ક્ષીરનીરવત્ જાણવો;
ઉપયોગગુણથી અધિક તેથી જીવના નહિ ભાવ કો. ૫૭.

ગાથાર્થ:- [એતૈઃ ચ સમ્બન્ધઃ] આ વર્ણાદિક ભાવો સાથે જીવનો સંબંધ [ક્ષીરોદકં યથા એવ] જળને અને દૂધને એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંયોગસંબંધ છે તેવો [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો [ચ] અને [તાનિ] તેઓ [તસ્ય તુ ન ભવન્તિ] તે જીવના નથી [યસ્માત્] કારણ કે જીવ [ઉપયોગગુણાધિકઃ] તેમનાથી ઉપયોગગુણે અધિક છે (-ઉપયોગગુણ વડે જુદો જણાય છે).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૫૭)

ઉત્થાનિકા : નિશ્ચયનયથી વર્ણાદિક જીવના કેમ નથી એવું પૂછવા પર ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અહીં પૂર્વોક્ત પર્યાયરૂપ વર્ણાદિથી લઈને ગુણસ્થાનના અંતર્ગત આવવાવાળા

ભાવોની સાથે જીવનો એવો જ સંશ્લેષ સંબંધ છે કે જેવા દૂધનો પાણી સાથે સંશ્લેષ સંબંધ હોય છે એમ માનવું યોગ્ય છે પરંતુ અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની જેમ તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી.

(પ્રશ્ન) તાદાત્મ્ય સંબંધ કેમ નથી ?

(ઉત્તર) વર્ણાદિથી લઈને ગુણસ્થાનપર્યંત ભાવ તે જીવના નથી. (તેથી)

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જીવના નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે જેમ અગ્નિ ઉષ્ણતાથી પરિપૂર્ણ છે તેવી રીતે જીવ કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન ગુણથી ભરેલ છે પરિપૂર્ણ છે.

(પ્રશ્ન) અહીં જે બહિરંગ વર્ણાદિક છે તેનો જીવની સાથે સંશ્લેષ સંબંધ દૂધ-પાણીની જેમ વ્યવહારથી ભલે હો પરંતુ અભ્યંતરમાં થવાવાળા રાગાદિક ભાવોનો દૂધ-પાણીના જેવો સંબંધ વ્યવહારથી પણ માની ન શકાય. તેથી જીવમાં તેને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તો માનવો જોઈએ ને ?

(ઉત્તર) એમ નથી. કેમકે દ્રવ્યકર્મ કે જે બંધની અપેક્ષા એ અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે તેની અપેક્ષાથી તારત્મ્યતા દેખાડવા માટે રાગાદિક ભાવોને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવના કહેવામાં આવે છે. પરંતુ હકીકતે તો શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો અશુદ્ધ નિશ્ચય પણ વ્યવહાર જ છે. એમ ભાવાર્થ છે.

હવે વળી પૂછે છે કે આ રીતે તો વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને વિરોધ આવે છે; અવિરોધ કઈ રીતે કહેવામાં આવે છે ? તેનો ઉત્તર દેષ્ટાંત દ્વારા ત્રણ ગાથાઓમાં કહે છે:-

દેખી લૂંટાતું પંથમાં કો, ‘ પંથ આ લૂંટાય છે ’-

બોલે જનો વ્યવહારી, પણ નહિ પંથ કો લૂંટાય છે; ૫૮.

એમ વર્ણ દેખી જીવમાં કર્મો અને નોકર્મનો,

ભાખે જિનો વ્યવહારથી ‘ આ વર્ણ છે આ જીવનો ’. ૫૯.

એમ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ ને સંસ્થાન, દેહાદિક જે,

નિશ્ચય તણા દ્રષ્ટા બધું વ્યવહારથી તે વર્ણવે. ૬૦.

ગાથાર્થ:- [પથિ મુષ્યમાણં] જેમ માર્ગમાં ચાલનારને લૂંટાતો [દૃષ્ટ્વા] દેખીને ‘ [ઇષઃ પન્થા] આ માર્ગ [મૃષ્યતે] લૂંટાય છે ’ એમ [વ્યવહારિણઃ] વ્યવહારી [લોકાઃ] લોકો [ભગવન્તિ] કહે છે; ત્યાં પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો [કશ્ચિત્ પન્થા] કોઈ માર્ગ તો [ન ચ મુષ્યતે] નથી લૂંટાતો, માર્ગમાં ચાલનાર માણસ જ લૂંટાય છે; [તથા] તેવી રીતે [જીવે] જીવમાં [કર્મણાં નોકર્મણાં ચ] કર્મોનો અને નોકર્મોનો [વર્ણમ્] વર્ણ [દૃષ્ટ્વા] દેખીને ‘ [જીવસ્ય] જીવનો [ઇષઃ વર્ણઃ] આ વર્ણ છે ’ એમ [જિનૈઃ] જિનદેવોએ [વ્યવહારતઃ] વ્યવહારથી [ઉક્તઃ] કહ્યું છે. [ગન્ધરસસ્પર્શરૂપાણિ] એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, [દેહઃ

સંસ્થાનાદયઃ] દેહ, સંસ્થાન આદિ [યે ચ સર્વે] જે સર્વ છે, [વ્યવહારસ્ય] તે સર્વ વ્યવહારથી [નિશ્ચયદ્રષ્ટારઃ] નિશ્ચયના દેખનારા [વ્યપદિશન્તિ] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૫૮ થી ૬૦)

ઉત્થાનિકા : હવે તો પછી આ કાળા રંગનો મનુષ્ય અને આ સફેદ રંગનો મનુષ્ય છે એવો વ્યવહાર વિરોધ ને પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રકારનો પૂર્વ પક્ષ રાખવા પર વ્યવહારનયનું અવિરોધપણું દર્શાવે છે. આ પ્રકારે એક પીઠીકા થઈ અને બીજી પીઠીકામાં પૂર્વોક્ત વ્યવહારના વિરોધને લોક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત દ્વારા નિરાકારણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : માર્ગમાં પૈસાદાર માણસને લુટાયેલો જોઈએ. વ્યવહારીજનો કહે છે.

(પ્રશ્ન) શું કહે છે ?

(ઉત્તર) કે સામેનો આ માર્ગ ચોરોથી લુટાઈ છે.

શુદ્ધ આકાશ લક્ષણવાળો માર્ગ કોઈનાથી પણ લુટાતો નથી પરંતુ તે માર્ગનો આધાર લઈને ચાલવાવાળા પથિક લુટાઈ છે. આમ દૃષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ. તે પ્રકારે તે માર્ગમાં (ચાલનાર) પૈસાદારના દૃષ્ટાંતથી આધારભૂત જીવમાં કર્મ-નોકર્મના સફેદ આદિ રંગ જોઈને જીવનો આ રંગ છે એવો જીનેન્દ્ર દ્વારા વ્યવહાર કહેવામાં આવ્યો છે. આવી રીતે દૃષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ. આ જ રીતે દૃષ્ટાંત-દૃષ્ટાંત ન્યાયથી રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંસ્થાન, સંહનન રાગ-દ્વેષ મોહ આદિ જે પૂર્વોક્ત છ ગાથામાં કહેવાયા તે બધા વ્યવહારનયના અભિપ્રાયથી જીવના છે તેવું નિશ્ચયના જાણવાવાળા કહે છે તેમાં વ્યવહારથી વિરોધ નથી. આ રીતે દૃષ્ટાંત દૃષ્ટાંતરૂપથી વ્યવહારનયના સમર્થન રૂપ ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ. આવી રીતે શુદ્ધ જીવ જ ઉપાદેય છે. એવા પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી ૧૨ ગાથાઓ દ્વારા બીજો અંતરાધિકાર કહેવામાં આવ્યો.

આ પ્રકારે શુદ્ધ જીવ જ ઉપાદેય છે. આ કથનની મુખ્યતાથી ૧૨ ગાથાઓ દ્વારા બીજો અંતરાધિકાર કહેવામાં આવ્યો છે.

હવે પૂછે છે કે વર્ણાદિક સાથે જીવનો તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ કેમ નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

સંસારી જીવને વર્ણ આદિ ભાવ છે સંસારમાં,
સંસારથી પરિમુક્તને નહિ ભાવ કો વર્ણાદિના. ૬૧.

ગાથાર્થ:- [વર્ણાદયઃ] વર્ણાદિક છે તે [સંસારસ્થાનાં] સંસારમાં સ્થિત [જીવાનાં] જીવોને [તત્ર ભવે] તે સંસારમાં [ભવન્તિ] હોય છે અને [સંસારપ્રમુક્તાનાં] સંસારથી મુક્ત થયેલા જીવોને [ખલુ] નિશ્ચયથી [વર્ણાદયઃ કેચિત્] વર્ણાદિક કોઈ પણ (ભાવો) [ન સન્તિ] નથી; (માટે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી).

સમૂહ પીઠીકા :

આના પછી જીવને નિશ્ચયનયથી વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી એવું ફરીથી દૃઢ કરવાને માટે આઠ ગાથા સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પહેલા સંસારી જીવનો વ્યવહારથી વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે પણ મુક્ત અવસ્થામાં તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. તે દર્શાવવા એક ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ જીવનો વર્ણાદિ સાથેના તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એવો મિથ્યા અભિપ્રાય હોવા પર જીવનો અભાવરૂપ (થવાનો) દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. તેના પછી એકેન્દ્રિય આદિ ચૌદ સમાસોનો જીવની સાથે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તાદાત્મ્ય નથી એમ કહેવા માટે તેવી જ રીતે વર્ણાદિની સાથે તાદાત્મ્યનો નિષેધ કરવા માટે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ચૌદ ગુણસ્થાનોનો પણ જીવની સાથે નિશ્ચયનયથી તાદાત્મ્યના નિષેધ માટે અને તેવી રીતે અભ્યંતરમાં રાગાદિનો તાદાત્મ્ય સંબંધનો નિષેધ કરવા માટે એક ગાથા સૂત્ર છે. આ પ્રકારે આઠ ગાથાઓ દ્વારા ત્રીજા સ્થળમાં આ સમુદાય પીઠીકા છે. તે આ પ્રકારે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૧)

ઉત્થાનિકા : હવે જીવનો વર્ણાદિની સાથે તાદાત્મ્ય લક્ષણ સંબંધ કયા પ્રકારે નથી એવું પૂછવા પર ગાથા દ્વારા જવાબ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ત્યાં વિવક્ષિત (વર્તમાન) ભવ અને અવિવક્ષિત ભવ (ભૂત કે ભવિષ્યનો ભવ) માં જે સંસારમાં સ્થિત છે તે જીવોને અશુદ્ધનયથી વર્ણાદિક છે. પરંતુ સંસારથી મુક્ત જીવોને પુદ્ગલમાં પ્રાપ્ત થવાવાળા વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધનો અભાવ છે. અથવા કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોનો સિદ્ધત્વ આદિ પર્યાયની સાથે જેવો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તેવા તાદાત્મ્ય સંબંધનો અભાવ હોવાથી અશુદ્ધનયથી પણ વર્ણાદિકનો જીવની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ પ્રકારે જીવનો વર્ણાદિની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધના નિષેધરૂપથી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે, જીવનું વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે એવો મિથ્યા અભિપ્રાય કોઈ કરે તો તેમાં આ દોષ આવે છે એમ ગાથામાં બતાવે છે:-

આ ભાવ સર્વે જીવ છે જો એમ તું માને કદી,
તો જીવ તેમ અજીવમાં કંઈ ભેદ તુજ રહેતો નથી ! ૬૨.

ગાથાર્થ:-વર્ણાદિકની સાથે જીવનું તાદાત્મ્ય માનનારને કહે છે કે: હે મિથ્યા અભિપ્રાયવાળા ! [યદિ હિ ચ] જો તું [ઇતિ મન્યસે] એમ માને કે [એતે સર્વે ભાવાઃ] આ વર્ણાદિક સર્વ ભાવો [જીવઃ એવ હિ] જીવ જ છે, [તુ] તો [તે] તારા મતમાં [જીવસ્ય ચ અજીવસ્ય] જીવ અને અજીવનો [કશ્ચિત્] કાંઈ [વિશેષઃ] ભેદ [નાસ્તિ] રહેતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૨)

ઉત્થાનિકા : હવે જો જીવનો વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે (એવો કોઈનો દુરાગ્રહ હોય તો) એવા દુરાગ્રહથી થવાવાળા દોષને બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે અનંત જ્ઞાન અવ્યાબાધ સુખ આદિ ગુણ જ જીવ છે અને વર્ણાદિ ગુણ પુદ્ગલ છે તેવી જ રીતે સ્પષ્ટ રૂપથી આ વર્ણાદિ સર્વભાવ જીવ જ છે એવું જો તું માનતો હો કે માનવામાં આવે તો શું દોષ છે ?

વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવવાળા જીવના અને જડત્વ સ્વભાવવાળા-લક્ષણવાળા અજીવમાં તેના મતે કઈ ભેદ નથી પડતો ત્યારે તો જીવના અભાવરૂપ (થવાનો) દોષ પ્રાપ્ત થશે એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.

હવે, ‘ માત્ર સંસાર-અવસ્થામાં જ જીવને વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે ’ એવા અભિપ્રાયમાં પણ આ જ દોષ આવે છે એમ કહે છે:-

વર્ણાદિ છે સંસારી જીવના એમ જો તુજ મત બને,
સંસારમાં સ્થિત સૌ જીવો પામ્યા તદો રૂપિત્વને; ૬૩.
એ રીત પુદ્ગલ તે જ જીવ, કે મૂઢમતિ ! સમલક્ષણે,
ને મોક્ષપ્રાપ્ત થતાંય પુદ્ગલદ્રવ્ય પામ્યું જીવત્વને ! ૬૪.

ગાથાર્થ:- [અથ] અથવા જો [તવ] તારો મત એમ હોય કે [સંસારસ્થાનાં જીવાનાં] સંસારમાં સ્થિત જીવોને જ [વર્ણાદયઃ] વર્ણાદિક (તાદાત્મ્યસ્વરૂપે) [ભવન્તિ] છે, [તસ્માત્] તો તે કારણે [સંસારસ્થાઃ જીવાઃ] સંસારમાં સ્થિત જીવો [રૂપિત્વમ્ આપન્નાઃ] રૂપીપણાને પામ્યા; [એવં] એમ થતાં, [તથાલક્ષણેન] તેવું લક્ષણ તો (અર્થાત્ રૂપીપણું લક્ષણ તો) પુદ્ગલદ્રવ્યનું હોવાથી, [મૂઢમતે] કે મૂઢબુદ્ધિ ! [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્ય તે જ [જીવઃ] જીવ ઠર્યું [ચ] અને (માત્ર સંસારઅવસ્થામાં જ નહિ પણ) [નિર્વાણમ્ ઉપગતઃ અપિ] નિર્વાણ પામ્યે પણ [પુદ્ગલઃ] પુદ્ગલ જ [જીવત્ત્વં] જીવપણાને [પ્રાપ્તઃ] પામ્યું !

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૩-૬૪)

ઉત્થાનિકા : હવે સંસાર અવસ્થામાં જ જીવને વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એવો દુરાગ્રહ હોવા પર જીવનો જ અભાવ (થવાનો) દોષ આવે છે એવો ઉપદેશ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સંસાર અવસ્થામાં સ્થિત જીવોને પુદ્ગલની જેમ જ વર્ણાદિ ગુણો છે. એવા તારા મત કે અભિપ્રાયને એકાંતે માનવામાં આવે તો શું દોષ આવશે ? તો કહે છે કે સંસારમાં સ્થિત જીવોના અમૂર્ત અનંત જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટમય લક્ષણ છોડીને સફેદ, કાળા આદિ લક્ષણવાળું મૂર્તિકપણું પ્રાપ્ત થઈ જાય, આવો દોષ પ્રાપ્ત થશે.

હે મૂઢમતિ જીવ ! તારા અભિપ્રાયથી પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જીવનું રૂપીપણું હોવાથી પુદ્ગલદ્રવ્ય જ જીવ છે. તેનાથી ભિન્ન વિશુદ્ધ ચૈતન્ય ચમત્કારવાળો જીવ કોઈ જુદો ન રહ્યો.

એટલું જ નહીં પણ સંસાર અવસ્થામાં પુદ્ગલ જ જીવપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. (એટલું જ નહીં) પરંતુ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા પર પણ પુદ્ગલ જ જીવપણાને પ્રાપ્ત થયું એનાથી જુદો કોઈ પણ ચૈતન્ય (રૂપ) જીવ (મોક્ષમાં) ન રહ્યો.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ચૈતન્યરૂપ જીવ ન રહ્યો ?

(ઉત્તર) કેમકે વર્ણાદિની સાથે પુદ્ગલ તાદાત્મ્ય છે તેનો નિષેધ અશક્ય હોવાથી જીવનો અભાવ સિદ્ધ થશે.

વિશેષ એમ છે કે સંસાર અવસ્થામાં એકાંતથી જીવનું વર્ણાદિની સાથે તાદાત્મ્ય પણું હોવા પર મોક્ષ જ ઘટિત નહીં થાય.

(પ્રશ્ન) કેમ નહીં થાય ?

(ઉત્તર) કેમકે કેવળજ્ઞાન આદિ ચતુષ્ટયની પ્રગટતારૂપ કાર્ય સમયસારની (આત્માની) મોક્ષ સંજ્ઞા છે. અને જીવને પુદ્ગલપણું પ્રાપ્ત હોવાથી તે મોક્ષ સંભવ નથી એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે વર્ણાદિકનું જીવની સાથે તાદાત્મ્ય (પણું) માનવા પર જીવના અભાવરૂપ (નાશરૂપ) દોષ પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારે ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

આ રીતે એ સિદ્ધ થયું કે વર્ણાદિક ભાવો જીવ નથી, એમ હવે કહે છે:-

જીવ એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર્-પંચેન્દ્રિય, બાદર, સૂક્ષ્મ ને
પર્યાસ આદિ નામકર્મ તણી પ્રકૃતિ છે ખરે. ૬૫.
પ્રકૃતિ આ પુદ્ગલમયી થકી કરણરૂપ થતાં અરે,
રચના થતી જીવસ્થાનની જે, જીવ કેમ કહાય તે ? ૬૬.

ગાથાર્થ:- [એકં વા] એકેન્દ્રિય, [દ્વે] દ્વિન્દ્રિય, [ત્રીણિ ચ] ત્રીન્દ્રિય, [ચત્વારિ ચ] ચતુરિન્દ્રિય, [પચ્ચેન્દ્રિયાણિ] પંચેન્દ્રિય, [બાદરપર્યાપ્તેતરાઃ] બાદર, સૂક્ષ્મ, પર્યાસ અને અપર્યાસ [જીવાઃ] જીવો-એ [નામકર્મણઃ] નામકર્મની [પ્રકૃતયઃ] પ્રકૃતિઓ છે; [એતાભિઃ ચ] આ [પ્રકૃતિભિઃ] પ્રકૃતિઓ [પુદ્ગલમયીભિઃ તાભિઃ] કે જેઓ પુદ્ગલમય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમના વડે [કરણભૂતાભિઃ] કરણસ્વરૂપ થઈને [નિર્વૃત્તાનિ] રચાયેલાં [જીવસ્થાનાનિ] જે જીવસ્થાનો (જીવસમાસ) છે તેઓ [જીવઃ] જીવ [કથં] કેમ [ભણ્યતે] કહેવાય ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૫-૬૬)

ઉત્થાનિકા : હવે અહીં સિદ્ધ થયું કે બાદર-સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયથી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના ચૌદ જીવસ્થાન શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવસ્વરૂપ નથી. તેવી રીતે દેહગત વર્ણાદિ પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી

એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય અને પાંચ ઈન્દ્રિય સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી, બાદર (સૂક્ષ્મ) પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નામની પ્રકૃતિઓ છે.

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધિત (આ) પ્રકૃતિઓ છે ?

(ઉત્તર) નામકર્મ સંબંધિત પ્રકૃતિઓ છે.

હવે અમૂર્ત અતીન્દ્રિય નિરંજન પરમાત્મા તત્ત્વથી ભિન્ન આ પુદ્ગલમયી કર્મ પ્રકૃતિઓથી રચાયેલ ચૌદ જીવસ્થાન નિશ્ચયનયથી જીવ કેવી રીતે હોઈ શકે ? કોઈ પણ પ્રકારે જીવ ન હોય શકે.

વિશેષ એમ છે કે જેવી રીતે સોના દ્વારા બનાવેલ તલવારની મ્યાન સોનાની જ છે. તેવી રીતે પુદ્ગલમય પ્રકૃતિઓ દ્વારા રચાયેલ જીવસ્થાન પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્વરૂપ જ છે અને તે જીવ સ્વરૂપ નથી. આ પ્રકારે તે જીવસ્થાનના ઉદાહરણ દ્વારા તેના આશ્રયભૂત (પુદ્ગલાશ્રિત) વર્ણાદિ પણ પુદ્ગલ સ્વરૂપ જ છે. જીવ સ્વરૂપ નથી. એમ આશય છે.

હવે, આ જ્ઞાનધન આત્મા સિવાય જે કંઈ છે તેને જીવ કહેવું તે સર્વ વ્યવહારમાત્ર છે એમ કહે છે:-

પર્યાપ્ત અણપર્યાપ્ત, જે સૂક્ષ્મ અને બાદર બધી

કહી જીવસંજ્ઞા દેહને તે સૂત્રમાં વ્યવહારથી. ૬૭.

ગાથાર્થ:- [યે] જે [પર્યાપ્તાપર્યાપ્તાઃ] પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત [સૂક્ષ્માઃ બાદરાઃ ચ] સૂક્ષ્મ અને બાદર આદિ [યે ચ એવ] જેટલી [દેહસ્ય] દેહને [જીવસંજ્ઞાઃ] જીવસંજ્ઞા કહી છે તે બધી [સૂત્રે] સૂત્રમાં [વ્યવહારતઃ] વ્યવહારથી [ઉક્તાઃ] કહી છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૭)

ઉત્થાનિકા : હવે અન્ય ગ્રંથોમાં પર્યાપ્ત જીવ અપર્યાપ્ત જીવ બાદર જીવ સૂક્ષ્મ જીવ કહેવાયા છે તે કઈ રીતે ઘટે છે આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અને બાદર જે જીવ કહેવામાં આવ્યા છે તે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત શરીરને જોઈને પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બાદર સૂક્ષ્મથી ભિન્ન પરમ ચૈતન્ય જ્યોતિ લક્ષણરૂપ શુદ્ધાત્મા સ્વરૂપથી જુદારૂપ શરીરની તે જીવ સંજ્ઞા કહેવામાં આવી છે.

(પ્રશ્ન) કયાં કહેવામાં આવી છે ?

(ઉત્તર) સૂત્રમાં અથવા પરમાગમમાં કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા કહેવામાં આવી છે ?

(ઉત્તર) વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવી છે અને તેમાં (વ્યવહારનયથી કહેવામાં) કંઈ દોષ

નથી. આ પ્રકારે જીવસ્થાન અને જીવસ્થાનના આશ્રિત વર્ણાદિ નિશ્ચયથી જીવ સ્વરૂપ નથી આ પ્રકારના કથનરૂપથી ત્રણ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

મોહનકરમના ઉદયથી ગુણસ્થાન જે આ વર્ણવ્યાં,
તે જીવ કેમ બને, નિરંતર જે અચેતન ભાખ્યાં ? ૬૮.

ગાથાર્થ:- [યાનિ ઇમાનિ] જે આ [ગુણસ્થાનાનિ] ગુણસ્થાનો છે તે [મોહનકર્મણઃ ઉદયાત્ તુ] મોહકર્મના ઉદયથી થાય છે [વર્ણિતાનિ] એમ [સર્વજ્ઞનાં આગમમાં] વર્ણવવામાં આવ્યું છે; [તાનિ] તેઓ [જીવાઃ] જીવ (કથં) કેમ [ભવન્તિ] હોઈ શકે [યાનિ] કે જેઓ [નિત્યં] સદા [સચેતનાનિ] અચેતન [ઉક્તાનિ] કહેવામાં આવ્યાં છે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૮)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ન કેવળ બહિરંગ વર્ણાદિ તે જીવ સ્વરૂપ નથી પરંતુ અભ્યંતર મિથ્યાત્વ આદિ ગુણસ્થાનરૂપ રાગાદિ પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી એવું સિદ્ધ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિર્મોહ, પરમ ચૈતન્ય પ્રકાશ લક્ષણવાળા પરમાત્મ તત્ત્વથી વિરૂદ્ધ પક્ષવાળા, અનાદિ અવિદ્યારૂપ કેળના કંદની (મૂળની) સમાન પરંપરાથી આવવાવાળા મોહકર્મના ઉદયથી થવાવાળા આ ગુણસ્થાનો કહેલાં છે.

અને જેમકે ગોમ્મટસારમાં કહેવામાં આવેલું છે કે મોહ અને યોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જીવના પરિણામને ગુણસ્થાન કહે છે.

(પ્રશ્ન) તે ગુણસ્થાનક જીવ કેવી રીતે છે ?

(ઉત્તર) કોઈપણ પ્રકારથી તે જીવ થઈ શકતા નથી.

(પ્રશ્ન) તે કેવા છે ?

(ઉત્તર) જો કે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે ગુણસ્થાન ચેતન છે તો પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નિત્ય-સર્વકાળ અચેતન છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જો કે દ્રવ્યકર્મની અપેક્ષાથી અભ્યંતર રાગાદિભાવ ચેતન છે એવું માનીએ તો તે નિશ્ચયસંજ્ઞાને પામે છે તો પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનય પણ વ્યવહાર છે એવું વ્યાખ્યાન નિશ્ચય-વ્યવહારનયના વિચારકાળમાં સર્વત્ર જાણવું જોઈએ.

આ પ્રકારે અભ્યંતરમાં (અંતરંગમાં) જેવી રીતે મિથ્યાત્વ આદિ ગુણસ્થાન જીવનું સ્વરૂપ નથી તેવી જ રીતે રાગાદિ પણ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી આ પ્રકારના કથનથી આઠમી ગાથા પૂરી થઈ. આ પ્રકારે આઠ ગાથાઓ દ્વારા ત્રીજા અંતર અધિકારનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે રાગાદિભાવ જીવનું સ્વરૂપ નથી એવું જીવ અધિકારમાં કહેલું છે તે જ વાત આ અજીવ અધિકારમાં ફરીને કેમ કહેવામાં આવી ? આ તો પુનરુક્તિ દોષ છે.

નહીં, અહીં પુનરુક્તિ દોષ નથી કેમકે વિસ્તારરુચિવાળા શિષ્યને નવ અધિકાર દ્વારા તે જ સમયસારનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે, બીજાનું નહીં. એ પ્રતિજ્ઞાને અનુસારે ત્યાં પણ સમયસારનું વ્યાખ્યાન સંક્ષેપમાં કરેલ હતું અહીં પણ તે જ સમયસારનું વ્યાખ્યાન છે. જો સમયસારને છોડી બીજાનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તો પ્રતિજ્ઞા ભંગનો દોષ આવે તેથી અહીં પુનરુક્તિ દોષ નથી.

અથવા ભાવના ગ્રંથોમાં સમાધિશતક, પરમાત્મ પ્રકાશ, આદિ આધ્યાત્મિક ગ્રંથોની જેમ આ ભાવના ગ્રંથમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી. જેવી રીતે રાગીઓને શ્રંગારકથા વારંવાર કહેવામાં આવે છે તેમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી આવતો તે જ પ્રકારે અધ્યાત્મ ગ્રંથમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી આવતો.

અથવા જીવ અધિકારમાં જીવની મુખ્યતા છે અને અજીવ અધિકારમાં અજીવની મુખ્યતા છે. વિવક્ષિતને (કહેવા ધારેલને) મુખ્ય કહેવામાં આવે છે એવું વચન છે અથવા ત્યાં જીવ અધિકારમાં સામાન્ય વ્યાખ્યાન છે અહીં અજીવ અધિકારમાં વિશેષ વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન છે.

અથવા ત્યાં રાગાદિથી ભિન્ન જીવ છે એવી વિધિની (રીતની) મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે. અહીં રાગાદિ, જીવ સ્વરૂપ નથી એવા નિષેધની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે.

પ્રશ્ન : કયા પ્રકારથી વિધિ નિષેધની મુખ્યતા કહી છે ?

ઉત્તર : જેવી રીતે એકત્વ અનુપ્રેક્ષામાં વિધિકથનની મુખ્યતા છે તથા અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષામાં નિષેધ કથનની મુખ્યતા છે.

આ પ્રકારે શંકાનું નિવારણ પાંચ પ્રકારથી કરવામાં આવ્યું છે જે જાણવા યોગ્ય છે.

આ પ્રકારે જીવ અને અજીવ, જીવ અને અજીવાધિકાર રંગભૂમિમાં શ્રંગાર સહિતના પાત્રની જેમ વ્યવહારનયથી એકરૂપ થઈને પ્રવેશ કર્યો પરંતુ નિશ્ચયનયથી શ્રંગાર રહિત પાત્રની જેમ બન્ને જુદા થઈ ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રકારે શ્રી જયસેનાચાર્ય કૃત શુદ્ધાત્મ અનુભૂતિ લક્ષણવાળી તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સમયસાર વ્યાખ્યામાં ત્રણ સ્થળોના સમુદાયમાં ત્રીસ ગાથાઓ દ્વારા આ બીજો જીવ અધિકાર પૂર્ણ થયો.

પ્રશ્ન :- સમ્યગ્દર્શન અને આત્મા ભેદરૂપ છે કે અભેદરૂપ ?

ઉત્તર :- સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ પર્યાય અને આત્મા અભેદ છે. રાગને અને આત્માને તો સ્વભાવભેદ છે. આ સમ્યગ્દર્શન અને શુદ્ધ આત્મા અભેદ છે, પરિણતિ સ્વભાવમાં અભેદ થઈને પરિણમી છે, આત્મા પોતે અભેદપણે તે પરિણતિરૂપે પરિણમ્યો છે, તેમાં ભેદ નથી. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન જે વિકલ્પરૂપ છે તે કાંઈ આત્મા સાથે અભેદ નથી.

(આત્મધર્મ અંક-૨૬૧, જુલાઈ-૧૯૬૫, પૃષ્ઠ ૧૦)

કર્તા કર્મ અધિકાર

સમુહપીઠીકા અનુવાદ : હવે પૂર્વે કહેલા જીવ અધિકારની રંગભૂમિમાં જોકે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ અને અજીવ જ છે. તો પણ વ્યવહારનયથી (તે જ જીવ અને અજીવ) કર્તા અને કર્મના વેશમાં શૃંગાર સહિત પાત્રની જેમ પ્રવેશ કરે છે.

આ પ્રકારે દંડકને છોડીને ઈઠોતેર ગાથા સુધી નવ ભાગમાં વ્યાખ્યાન કરે છે. આ પ્રકારે પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થની પીઠીકારૂપમાં ત્રીજા અધિકારમાં સમુહ પીઠીકા થઈ ત્રણ ગાથાઓથી જે પુણ્ય પાપ આદિ રૂપ સાત પદાર્થ જીવ પુદ્ગલના સંયોગ પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ જીવ સ્વરૂપ નથી આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન પંચાસ્તિકાય પ્રાભૂત ગ્રંથોમાં જે પહેલાં સંક્ષેપમાં કરવામાં આવેલ તે જ પુણ્ય, પાપ આદિ સાત પદાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે તેનું પીઠીકારૂપ સમુદાયથી કથનરૂપ તાત્પર્ય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે બીજી પાતનિકા થઈ. પછીથી શરૂ કરીને પાઠ કર્મમાં છ ગાથા સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યાં બે ગાથા અજ્ઞાની જીવની મુખ્યતાથી અને ચાર ગાથા સમ્યક્જ્ઞાની જીવની મુખ્યતાથી કહે છે. આ પ્રકારે પ્રથમ સ્થળમાં સામુહિક પીઠીકા છે તે આ પ્રકારે છે.

આત્મા અને આસ્રવ તણો જ્યાં ભેદ જીવ જાણે નહીં,
ક્રોધાદિમાં સ્થિતિ ત્યાં લગી અજ્ઞાની એવા જીવની. ૬૯.
જીવ વર્તતાં ક્રોધાદિમાં સંચય કરમનો થાય છે,
સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને. ૭૦.

ગાથાર્થ:- [જીવ:] જીવ [યાવત્] જ્યાં સુધી [આત્માસ્રવયો: દ્વયો: અપિ તુ] આસ્રવ અને આસ્રવ-એ બન્નેના [વિશેષાન્તરં] તફાવત અને ભેદને [ન વેત્તિ] જાણતો નથી [તાવત્] ત્યાં સુધી [સ:] તે [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની રહ્યો થકો [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિક આસ્રવોમાં [વર્તતે] પ્રવર્તે છે; [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિકમાં [વર્તમાનસ્ય તસ્ય] વર્તતા તેને [કર્મણ:] કર્મનો [સન્નય:] સંચય [ભવતિ] થાય છે. [ખલુ] ખરેખર [એવં] આ રીતે [જીવસ્ય] જીવને [બન્ધ:] કર્મોનો બંધ [સર્વદર્શિભિ:] સર્વજ્ઞદેવોએ [ભણિત:] કહ્યો છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૬૯-૭૦)

ઉત્પાતનિકા : હવે જ્યાં સુધી ક્રોધાદિ આસ્રવભાવ અને શુદ્ધાત્માનું ભેદવિજ્ઞાન નથી જાણતો ત્યાં સુધી જીવ અજ્ઞાની છે. આ પ્રકારે કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જીવ જ્યાં સુધી શુદ્ધાત્મા અને ક્રોધાદિ આસ્રવના સ્વરૂપનું બંનેનું ભેદવિજ્ઞાન (જુદાપણું) અથવા તફાવતભેદ નથી જાણતો ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની બહિરાત્મા છે. જીવ અજ્ઞાની

થયો થકો શું કરે છે ? જેવી રીતે જ્ઞાન અને હું (હું જ્ઞાન છું) એવા અભેદરૂપથી વર્તે છે તે જ પ્રકારે, ક્રોધાદિ આસ્રવ રહિત નિર્મળ આત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળા નિજ શુદ્ધાત્મ સ્વભાવથી જુદારૂપ ક્રોધાદિભાવોમાં પણ ‘હું ક્રોધ છું એવા અભેદરૂપથી અજ્ઞાની પરિણમે છે.’

હવે ઉત્તમક્ષમાદિ સ્વરૂપ પરમાત્માથી ભિન્ન ક્રોધાદિમાં પ્રવર્તન કરવાવાળા તે અજ્ઞાનીને શું ફળ હોય છે ?

(ઉત્તર) પરમાત્મસ્વરૂપને આચ્છાદિત કરવાવાળા કર્મોનો સંચય અથવા આસ્રવ થાય છે. જેવી રીતે તેલનું માલિસ કરવાથી ધૂળ ચોંટે છે તેવી રીતે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશબંધ લક્ષણવાળા, નિજ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ મોક્ષથી ભિન્ન (કર્મોનો) બંધ થાય છે જીવની સાથે આ પ્રકારે બંધ થવો એવું નિશ્ચયથી સર્વજ્ઞ ભગવંતો દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે.

વિશેષ એમ છે કે જ્યાં સુધી ક્રોધાદિ આસ્રવોથી ભિન્ન શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપને, સ્વસંવેદનજ્ઞાનના બળથી નથી જાણતો ત્યાં સુધી અજ્ઞાની હોય છે. અજ્ઞાની હોવાથી અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિને નથી છોડતો (તેથી) તેનાથી બંધ થાય છે. બંધથી સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે એવો અભિપ્રાય છે આ પ્રકારે અજ્ઞાની જીવના સ્વરૂપ કથનરૂપથી-બે ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે પૂછે છે કે આ કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનો અભાવ ક્યારે થાય છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

આ જીવ જ્યારે આસ્રવોનું તેમ નિજ આત્મા તણું,
જાણે વિશેષાંતર, તદો બંધન નહીં તેને થતું. ૭૧.

ગાથાર્થ:- [યદા] જ્યારે [અનેન જીવેન] આ જીવ [આત્મનઃ] આત્માના [તથા એવ ચ] અને [આસ્રવાણાં] આસ્રવોના [વિશેષાન્તરં] તફાવત અને ભેદને [જ્ઞાતં ભવતિ] જાણે [તદા તુ] ત્યારે [તસ્ય] તેને [બન્ધઃ ન] બંધ થતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૧)

ઉત્થાનિકા : હવે કયા કાળમાં કર્તા કર્મની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ થાય છે એવું પૂછવા પર જવાબ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જ્યારે શ્રી ધર્મલબ્ધિના અથવા શુદ્ધાત્મ અનુભૂતિના કાળમાં આ સ્વાનુભવ ગોચર જીવ દ્વારા શુદ્ધાત્મા તથા કામક્રોધાદિ આસ્રવોનો વિશેષ ભેદ અથવા ભેદજ્ઞાન જાણી લેવામાં આવે છે તે સમયે તે સમ્યક્જ્ઞાની થાય છે.

(પ્રશ્ન) સમ્યક્જ્ઞાની થયો થકો તે શું કરે છે ?

(ઉત્તર) હું કર્તા છું અને ભાવક્રોધાદિરૂપ અંતરંગ પરિણામ મારા કર્મ છે એવી અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિને તે છોડી દે છે. ત્યાં કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ થવાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હોવાથી તે જીવને બંધ થતો નથી.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ કઈ રીતે છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:

અશુચિપણું, વિપરીતતા એ આસ્રવોનાં જાણીને,
વળી જાણીને દુઃખકારણો, એથી નિવર્તન જીવ કરે. ૭૨.

ગાથાર્થ:- [આસ્રવાણામ્] આસ્રવોનું [અશુચિત્વં ચ] અશુચિપણું અને [વિપરીતભાવં ચ] વિપરીતપણું [ચ] તથા [દુઃખસ્ય કારણાનિ] તેઓ દુઃખના કારણ છે એમ [જ્ઞાત્વા] જાણીને [જીવઃ] જીવ [તતઃ નિવૃત્તિં] તેમનાથી નિવૃત્તિ [કરોતિ] કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૨)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાનમાત્રથી બંધનો નિરોધ કઈ રીતે થાય છે એવો પ્રશ્ન કરવાથી તેનું નિરાકરણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ જીવ કોધાદિ આસ્રવો સંબંધી મલિનતાને, અશુચિતાને, જડતાને, વિપરીતભાવોને, આકુળતારૂપ લક્ષણને અને દુઃખના કારણરૂપને જાણીને તે જ પ્રકારે પોતાના આત્મા સંબંધી નિર્મળ, આત્માનુભૂતિરૂપને, શુચિતાને, સહજ શુદ્ધ-અખંડ કેવળ-જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાતૃત્વને તથા અનાકુળત્વ લક્ષણરૂપ અનંત સુખને જાણીને ત્યારબાદ સ્વસંવેદન જ્ઞાન, ત્યાર પછી સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રની એકાગ્ર પરિણતીરૂપ પરમ સામાયિકમાં સ્થિર થઈને કોધાદિ આસ્રવોથી નિવૃત્તિ કરે છે આ પ્રકારે જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ થાય છે, અહીં સાંખ્યાદિ મતનો પ્રવેશ નથી. અર્થાત્ અહીં સાંખ્યાદિમતની જેમ નિશ્ચયાભાસીની વાત નથી.

વિશેષ એમ છે કે જો આત્મા અને આસ્રવ સંબંધી ભેદજ્ઞાન છે, તે ભેદજ્ઞાન રાગાદિ આસ્રવોથી (આત્માની) નિવૃત્તિ કરે છે કે નહિ ? જો કહેશો કે નિવૃત્તિ કરે છે તો તે ભેદજ્ઞાનમાં દુધિયાની જેમ અભેદનયથી જ્ઞાન સાથે વિતરાગ ચારિત્ર અને વિતરાગ સમ્યક્ત્વ હોય જ છે. આ પ્રકારે સમ્યક્જ્ઞાનથી બંધનો નિરોધ થવાની સિદ્ધિ થાય છે અને જો તે ભેદજ્ઞાન રાગાદિથી નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત નથી થતું તો તે સમ્યક્જ્ઞાન જ નથી એવો ભાવાર્થ છે.

હવે પૂછે છે કે કઈ વિધિથી (-રીતથી) આ આત્મા આસ્રવોથી નિવર્તે છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:-

છું એક, શુદ્ધ, મમત્વહીન હું, જ્ઞાનદર્શનપૂર્ણ છું;

એમાં રહી સ્થિત, લીન એમાં, શીઘ્ર આ સૌ ક્ષય કરું. ૭૩.

ગાથાર્થ:-જ્ઞાની વિચારે છે કે: [ખલુ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું [એકઃ] એક છું, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ છું, [નિર્મમતઃ] મમતારહિત છું, [જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ] જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ છું;

[તસ્મિન્ સ્થિતઃ] તે સ્વભાવમાં રહેતો, [તચ્ચિત્તઃ] તેમાં (-તે ચેતન્ય-અનુભવમાં) લીન થતો (હું) [એતાન્] આ [સર્વાન્] ક્રોધાદિક સર્વ આસ્રવોને [ક્ષયં] ક્ષય [નયામિ] પમાડું છું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૩)

ઉત્થાનિકા : હવે કયા પ્રકારની ભાવનાથી આ આત્મા ક્રોધાદિ આસ્રવોથી નિવૃત્ત થાય છે એવું પૂછવા પર કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિશ્ચયનયથી હું સ્વસંવેદનજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ શુદ્ધ ચિન્માત્ર જ્યોતિ છું.

અનાદિ અનંત ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક સ્વભાવવાળો હોવાથી (હું) એક છું.

સ્પષ્ટરૂપથી હું કર્તા કર્મ-કરણ-સંપ્રદાન-અપાદાન-અધિકરણરૂપ ષટકારકરૂપ વિકલ્પચક્રથી રહિત હોવાને કારણે હું શુદ્ધ છું.

નિર્મોહ સ્વરૂપ શુદ્ધાત્મતત્ત્વથી ભિન્ન મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન ક્રોધાદિ કષાય સમુહના માલિકીપણાના અભાવને કારણે (હું) મમત્વ રહિત છું અને પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શનથી સમગ્ર પરિપૂર્ણ છું.

આ પ્રકારના ગુણોથી વિશિષ્ટ પદાર્થ વિશેષ હું છું. આ કહેવાયેલા લક્ષણરૂપ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં હું સ્થિત છું. સહજાનંદ એક લક્ષણવાળા સુખરૂપ સમરસી ભાવથી તન્મય થઈને નિરાસ્રવ પરમાર્થ પદાર્થથી ભિન્ન આ બધાં ક્રોધાદિભાવોના વિનાશને પ્રાપ્ત થાવ છું. અર્થાત્ આસ્રવનો નાશ કરું છું એવો અર્થ છે.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાન થવાનો અને આસ્રવોની નિવૃત્તિનો સમકાળ (એક કાળ) કઈ રીતે છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:-

આ સર્વ જીવનિબદ્ધ, અધ્રુવ, શરણહીન, અનિત્ય છે,

એ દુઃખ, દુષ્કર્મ જાણીને એનાથી જીવ પાછો વળે. ૭૪.

ગાથાર્થ:- [એતે] આ આસ્રવો [જીવનિબદ્ધાઃ] જીવની સાથે નિબદ્ધ છે, [અધ્રુવાઃ] અધ્રુવ છે, [અનિત્યાઃ] અનિત્ય છે [તથા ચ] તેમ જ [અશરણાઃ] અશરણ છે, [ચ] વળી તેઓ [દુઃખાનિ] દુઃખરૂપ છે, [દુઃખફલાઃ] દુઃખ જ જેમનું ફળ છે એવા છે, - [ઇતિ જ્ઞાત્વા] એવું જાણીને જ્ઞાની [તેમ્યઃ] તેમનાથી [નિવર્તતે] નિવૃત્તિ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૪)

ઉત્થાનિકા : હવે જે કાળમાં સ્વસંવેદનજ્ઞાન છે તે જ કાળમાં રાગાદિ આસ્રવભાવથી નિવૃત્તિ છે આ પ્રકારે બંનેનું સમકાળપણું દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ ક્રોધાદિ આસ્રવભાવો જીવની સાથે નિબદ્ધ કે સંબંધરૂપ ઉપાધિભાવ છે. નિરૂપાધિ સ્ફટિકની જેમ શુદ્ધ જીવસ્વભાવ નથી. વિજળીની ચમકની જેમ અધ્રુવ છે. ખૂબ જ ક્ષણિક છે. શુદ્ધ જીવ જ ધ્રુવ છે. શીતોષ્ણ જ્વરના વેગની જેમ ક્રોધાદિ આસ્રવભાવો અધ્રુવતાની અપેક્ષાથી ક્રમમાં હોવાને કારણે સ્થિર રહેવાવાળા નથી. આ પ્રકારે અનિત્ય અને વિનશ્વર છે. નિત્ય તો ચિત્યમત્કાર માત્ર શુદ્ધ જીવ જ છે. તથા તે પ્રકારેથી તે ક્રોધાદિ આસ્રવભાવોને તીવ્ર કામોત્તેજનાની સમાન નિયંત્રિત કરવું અસંભવ છે એટલે અશરણ છે.

નિર્વિકાર જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધ જીવ જ શરણભૂત છે. કામ ક્રોધાદિ આસ્રવભાવ આકુળતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા હોવાને કારણે દુઃખરૂપ છે. અનાકુળ લક્ષણવાળો હોવાથી શુદ્ધ જીવ જ પારમાર્થિક સુખસ્વરૂપ છે. આગામી નરકાદિના દુઃખરૂપ ફળનું કારણ હોવાથી વાસ્તવમાં આસ્રવભાવ દુઃખફળરૂપ છે. વાસ્તવમાં સુખફળ સ્વરૂપ તો શુદ્ધ જીવ જ છે. આ પ્રકારના ભેદવિજ્ઞાનના તુરંત બાદ જ આ પ્રકારના સ્વરૂપવાળા મિથ્યાત્વ રાગાદિ આસ્રવભાવોને જાણીને આસ્રવોથી, વાદળા રહિત સૂર્યની જેમ જે સમયે નિવૃત્ત થાય છે તે જ સમયમાં જીવ સમ્યક્જ્ઞાની થાય છે આ પ્રકારે ભેદજ્ઞાનની સાથે જ આસ્રવોથી નિવૃત્તિનો સમકાળ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં (આ પ્રકરણમાં) પૂર્વે માં આપે પ્રતિજ્ઞા તો એ કરી હતી કે પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકાનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. અને અહીં તો વ્યાખ્યાનમાં સમ્યક્જ્ઞાની અને અજ્ઞાની જીવના સ્વરૂપની મુખ્યતાનું કહેવામાં આવ્યું તો અહીં પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકાનું વ્યાખ્યાન કેવી રીતે કહેવાશે ? (અહીં પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકાનું વ્યાખ્યાન તો થયું નહીં)

(ઉત્તર) આ કહેવું સત્ય નથી.

જો જીવ અને અજીવ કાયમ એકાંતરૂપથી અપરિણામી જ હોત તો જીવ અને અજીવ એમ બે જ પદાર્થ હોત અને જો એકાંતથી પરિણામી હોત અને તન્મય થઈને રહેતા હોત તો (જીવ-અજીવ) એક જ પદાર્થ તરીકે સિદ્ધ થાત. પરંતુ (જીવ અને અજીવ બંને) કથંચિત્ પરિણામી છે. કથંચિત્નો અર્થ શું છે ? જો કે જીવ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પોતાનો સ્વભાવ નથી છોડતો તો પણ વ્યવહારનયથી કર્મોદયના નિમિત્તથી રાગાદિ-ઉપાધિરૂપ પરિણામોને ગ્રહણ કરે છે. જો કે રાગાદિ ઉપાધિભાવને ગ્રહણ કરે છે તો પણ સ્ફટિકની જેમ પોતાનું સ્વરૂપ નથી છોડતો.

ત્યાં તે પ્રકારે કથંચિત્ પરિણામી હોવાથી અજ્ઞાની બહિરાત્મા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (ક્યારેક) વિષય કષાયરૂપ અશુભઉપયોગ પરિણામને કરે છે, તો ક્યારેક ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્માને છોડીને ભોગ, આકાંક્ષા, નિદાનરૂપ શુભઉપયોગ પરિણામને કરે છે (શુભભાવના ફળને ઈચ્છતો થકો શુભોપયોગ પરિણામે છે). તે કાળમાં તેને દ્રવ્યભાવરૂપ પુણ્યાસ્રવ અને પાપાસ્રવરૂપ બંધ પદાર્થોનું કર્તાપણું બને છે ત્યાં ભાવરૂપ જે પુણ્ય પાપ આદિ છે તે જીવના પરિણામ છે અને જે

દ્રવ્યરૂપ છે તે અજીવના પરિણામ છે.

અને જે સમ્યક્દૃષ્ટિ અંતરાત્મા સમ્યક્જ્ઞાની જીવ છે તે મુખ્યરૂપથી નિશ્ચય રત્નત્રય લક્ષણરૂપ શુદ્ધોપયોગના બળથી વિતરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ થઈને સાથે નિશ્ચય ચારિત્રનું અવિનાભાવી એવું નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરિણામ-પરિણતીને કરે છે.

તે સમયે તે પરિણામથી દ્રવ્ય-ભાવરૂપ સંવર નિર્જરા મોક્ષ પદાર્થનો કર્તા થાય છે. ફરી પાછો નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરિણામનો (જે સમયે) અભાવ હોય (તે સમયે) વિષય કષાયથી (પાપથી) બચવા માટે અથવા શુદ્ધાત્માની ભાવનાને સાધવા માટે અથવા હેયબુદ્ધિથી ખ્યાતિપૂજા, લાભ, ભોગાકાંક્ષારૂપ નિદાન બંધથી રહિત થઈને શુદ્ધાત્માના લક્ષણવાળા અર્હત, સિદ્ધ અને શુદ્ધાત્માના આરાધક-પ્રતિપાદક-સાધક આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાધુઓના ગુણ સ્મરણ આદિરૂપ શુભોપયોગ પરિણામને કરે છે.

આ પ્રસંગને દૃષ્ટાંતરૂપ કહે છે

જેવી રીતે કોઈ દેવદત્ત નામક પુરૂષ પોતાના દેશથી દેશાંતરમાં સ્થિત પોતાની સ્ત્રીના નિમિત્તથી અથવા તેમની નજીક રહેનાર વ્યક્તિના મળવાથી તેનું સન્માન કરે છે, તેની વાતો પૂછે છે, તે સ્ત્રીના નિમિત્તે તેનો આવકાર, સ્નેહ અને દાનાદિક કરે છે. તે જ પ્રકારે સમ્યક્દૃષ્ટિ પણ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના નિમિત્ત એવા શુદ્ધાત્માના આરાધક તથા પ્રતિપાદક (કહેવાવાળા) આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓના ગુણસ્મરણ તથા દાનાદિક જે સમયે સ્વયં શુદ્ધાત્માની આરાધનાથી રહિત હોય ત્યારે કરે છે. (જે સમયે સવિકલ્પદશામાં હોય છે ત્યારે)

આ પ્રકારે અજ્ઞાની અને સમ્યક્જ્ઞાની જીવના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કરવાથી પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થો, જે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ પરિણામોથી ઉપજેલ છે તેનું કથન પણ પીઠીકા વ્યાખ્યાનમાં આવી ગયું. આમાં વિરોધ નથી. આ પ્રકારે સમ્યક્જ્ઞાની જીવના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાઓ પૂરી થઈ. આ પ્રકારે પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકારૂપ અધિકારમાં છ ગાથાઓ દ્વારા પ્રથમ અંતરાધિકાર પૂર્ણ થયો.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમુહપીઠીકા : હવે પછી ક્રમથી અગિયાર ગાથાઓ સુધી ફરી સમ્યક્જ્ઞાની જીવનું વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યાં અગિયાર ગાથાઓમાં જે પ્રકારે ઉપાદાનરૂપથી માટીનો પિંડ કળશનો કર્તા છે તે જ પ્રકારે નિશ્ચયથી જીવ કર્મ, નોકર્મનો કર્તા નથી પરંતુ જે (કર્મને-નોકર્મને) જાણતો થકો શુદ્ધાત્માને સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી જાણે છે તે જ્ઞાની છે. આ પ્રકારના કથનરૂપથી પ્રથમ ગાથા છે. ત્યારબાદ પુણ્ય પાપાદિ પરિણામોને જીવ વ્યવહારનયથી કરે છે પરંતુ નિશ્ચયથી નથી કરતો એ પ્રકારની મુખ્યતાથી એક સૂત્ર છે. તેના પછી (દ્રવ્ય) કર્મપણાને કે ભાવકર્મરૂપ સ્વપરિણામપણાને અને સુખદુઃખાદિ કર્મફળને આત્મા જાણતો હોવા છતાં પણ ઉદયાગત પરદ્રવ્યને તો નથી કરતો.

આ પ્રકારના પ્રતિપાદનરૂપ ત્રણ ગાથા છે. ત્યારબાદ પુદ્ગલ પણ વર્ણાદિ (રૂપ) સ્વપરિણામનો કર્તા છે, (પણ તે) જ્ઞાનાદિ જીવના પરિણામનો કર્તા નથી, આ પ્રકારના કથનરૂપ એક ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ જીવ પુદ્ગલનું પરસ્પર નિમિત્ત કર્તૃત્વ હોવા છતાં પણ પરસ્પર ઉપાદાન કર્તૃત્વ નથી, આ પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથા છે. ત્યારબાદ નિશ્ચયથી જીવનું પોતાના પરિણામની સાથે જ કર્તા કર્મભાવ તથા ભોક્તા ભોગ્યભાવ હોય છે આ પ્રકારના કથનરૂપથી એક ગાથા સૂત્ર છે. પછી વ્યવહારથી જીવ, પુદ્ગલ કર્મોનો કર્તા અને ભોક્તા છે એ પ્રકારના કથનરૂપથી એક ગાથા સૂત્ર છે આ પ્રકારે જ્ઞાની જીવના વિશેષ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી અગિયાર ગાથા દ્વારા બીજા સ્થળની સમુહપીઠીકા પુરી થઈ, તેનું વિશેષ :

હવે પૂછે છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાની થયો એમ કઈ રીતે ઓળખાય ? તેનું ચિહ્ન (લક્ષણ) કહો. તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:-

પરિણામ કર્મ તણું અને નોકર્મનું પરિણામ જે

તે નવ કરે જે, માત્ર જાણે, તે જ આત્મા જ્ઞાની છે. ૭૫.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે [આત્મા] આત્મા [એનમ્] આ [કર્મણ: પરિણામં ચ] કર્મના પરિણામને [તથા એવ ચ] તેમ જ [નોકર્મણ: પરિણામં] નોકર્મના પરિણામને [ન કરોતિ] કરતો નથી પરંતુ [જાનાતિ] જાણે છે [સ:] તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૫)

ઉત્થાનિકા : હવે આત્મા જ્ઞાની થઈ ગયો છે તે કેવી રીતે જાણવામાં આવે છે ? એવો પ્રશ્ન પૂછવા પર ઉત્તર આપવામાં આવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે માટી કળશ (રૂપ) કાર્ય ને ઉપાદાનરૂપથી કરે છે તેવી રીતે કર્મ તથા નોકર્મના પરિણામને પુદ્ગલ દ્વારા ઉપાદાન કારણરૂપથી કરવામાં આવતા હોવાથી આત્મા નથી કરતો. આમ જે જાણે જ છે તે નિશ્ચયથી શુદ્ધાત્માની પરમસમાધિના બળથી ભાવના કરતો થકો-અનુભવ કરતો થકો જ્ઞાની થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાની થયેલ જીવના લક્ષણ કથનરૂપથી ગાથા પૂરી થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (વધારાની ગાથા - ૬)

હવે પુણ્ય પાપાદિ પરિણામનો આત્મા વ્યવહારથી કર્તા છે એમ કહે છે.

ગાથાર્થ : કોઈ એક ઉપાયથી (વ્યવહારનયથી) આત્મા પુણ્યાદિ પરિણામોનો કર્તા છે અને કોઈ એક ઉપાયથી (નિશ્ચયનયથી) આત્મા પુણ્યાદિ પરિણામોનો કર્તા નથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે આ પ્રકારે જે જાણે છે તે જ્ઞાની છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ અનુવાદ : કોઈ ઉપાયથી આત્માને કર્તા કહેવામાં આવ્યો છે ને કોઈ ઉપાયથી કર્તા નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ધર્માદિ પરિણામોને જે જાણે છે તે જ્ઞાની થાય છે આત્માને કર્તા કહેવામાં આવ્યો છે તે જ આત્મા કર્તા નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કોઈ ઉપાયથી અથવા (કોઈ) નયવિભાગથી.

(પ્રશ્ન) કયા નયવિભાગથી કહેવામાં આવ્યું છે ?

(ઉત્તર) નિશ્ચયનયથી અકર્તા તથા વ્યવહારનયથી આત્મા કર્તા કહેવામાં આવ્યો છે.

(પ્રશ્ન) કોનો કર્તા કહેવામાં આવ્યો છે ?

(ઉત્તર) પુણ્ય પાપાદિ કર્મજનિત ઉપાધિરૂપ પરિણામોનો (વ્યવહારનયથી કર્તા કહેવામાં આવ્યો છે). ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પની ઉપાધિથી રહિત સમાધિમાં સ્થિર થઈને જે જાણે છે તે જ્ઞાની થાય છે. આ પ્રકારે નિશ્ચય વ્યવહારનયોથી અકર્તાપણાના અને કર્તાપણાના કથનરૂપથી ગાથા પુરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે પુદ્ગલકર્મને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

વિધવિધ પુદ્ગલકર્મને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,

પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૬.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાની] જ્ઞાની [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [જ્ઞાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [પરદ્રવ્યપર્યાયે] પરદ્રવ્યના પર્યાયમાં [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૬)

ઉત્થાનિકા : હવે પુદ્ગલ કર્મને જાણતા થકા જીવને પુદ્ગલની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી એવું નિરૂપણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય દ્વારા ઉપાદાન કારણરૂપથી કરવામાં આવેલ પુદ્ગલકર્મ, મૂળ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. તેમને વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનથી સ્પષ્ટ જાણતો થકો, તે કર્તા કોણ છે ? (ઉત્તર) સહજાનંદ એક સ્વભાવરૂપ નિજ શુદ્ધાત્મા અને રાગાદિ આસ્રવભાવોને જાણવાવાળો તે ભેદવિજ્ઞાની આત્મા, પૂર્વે કહેલ પરદ્રવ્ય પર્યાયરૂપ કર્મ સ્વરૂપે ‘માટી કળશ રૂપે પરિણમે છે’ તેવી રીતે પરિણમન નથી કરતો. તાદાત્મ્યરૂપ થઈને ગ્રહણ નથી કરતો અને તેના આકારરૂપથી ઉત્પન્ન નથી થતો.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી પરિણમન (કરતો નથી) ગ્રહણ (કરતો નથી) અને ઉત્પન્ન નથી થતો ?

(ઉત્તર) કેમકે માટી અને કળશની જેમ તેને પુદ્ગલકર્મોની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધનો અભાવ હોય છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પુદ્ગલકર્મને જાણતા થકા જીવને પુદ્ગલકર્મની સાથે નિશ્ચયથી કર્તાકર્મ સંબંધ નથી.

હવે પૂછે છે કે પોતાના પરિણામને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

વિધવિધ નિજ પરિણામને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૭.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાની] જ્ઞાની [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [સ્વકપરિણામમ્] પોતાના પરિણામને [જ્ઞાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [પરદ્રવ્યપર્યાયે] પરદ્રવ્યના પર્યાયમાં [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૭)

ઉત્થાનિકા : હવે સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ સ્વપરિણામને જાણતા થકા જીવને તે પરિણામના નિમિત્તથી ઉદયમાં આવવાવાળા કર્મની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી એવું દર્શાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ક્ષાયોપશમિક સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ પોતાના આત્માના ઉપાદાન કારણરૂપથી કરવામાં આવતા સ્વપરિણામ (વિભાવ) અનેક પ્રકારના છે. નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાની જીવ સ્વ અને પરના વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનથી જાણતો થકો પોતાના પૂર્વ કરેલ પરિણામના નિમિત્તથી ઉદયમાં આવેલ પુદ્ગલકર્મના પર્યાયરૂપે, માટીમાંથી કરવામાં આવેલ કળશની જેમ, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પરિણમિત થતો નથી. તન્મયરૂપથી ગ્રહણ કરતો નથી તથા તે પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન પણ થતો નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી પરિણમિત કે ઉત્પન્ન નથી થતો ?

(ઉત્તર) માટી અને કળશની જેમ આત્માનો પુદ્ગલ કર્મની સાથે પરસ્પર ઉપાદાન ઉપાદેયરૂપ કારણપણાનો અભાવ છે.

(પ્રશ્ન) આનાથી શું સિદ્ધ થાય છે ?

(ઉત્તર) પોતાના ક્ષાયોપશમિક પરિણામના નિમિત્તથી ઉદયમાં આવેલ કર્મને જાણતો હોવા છતાં તેનો (કર્મનો) જીવની સાથે નિશ્ચયથી કર્તા કર્મ ભાવ નથી.

હવે પૂછે છે કે પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

પુદ્ગલકરમનું ફળ અનંતુ જ્ઞાની જીવ જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૮.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પુદ્ગલકર્મફલમ્] પુદ્ગલકર્મનું ફળ [અનન્તમ્] કે જે અનન્ત છે તેને [જ્ઞાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [યત્] પરમાર્થે [પરદ્રવ્યપર્યાયે] પરદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૮)

ઉત્થાનિકા : હવે પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણતા થકા જીવને પુદ્ગલકર્મફળના નિમિત્તથી દ્રવ્યકર્મની સાથે નિશ્ચયથી કર્તાકર્મ ભાવ નથી એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉદયમાં આવેલા દ્રવ્યકર્મ દ્વારા ઉપાદાન કારણરૂપ કરવામાં આવેલ સુખદુઃખરૂપ શક્તિની અપેક્ષાથી અનન્ત પ્રકારના કર્મફળને વિતરાગ શુદ્ધાત્મ સંવિત્તિથી (શુદ્ધાત્માની સેવનાથી) ઉત્પન્ન સુખામૃત રસથી તૃપ્ત ભેદજ્ઞાની નિર્મળ વિવેક-ભેદજ્ઞાનથી સ્પષ્ટ જાણતો હોવા છતાં વર્તમાન સુખદુઃખરૂપ શક્તિ અપેક્ષાથી નિમિત્તભૂત ઉદયાગત પર પર્યાયરૂપ પુદ્ગલકર્મને માટીના કળશરૂપ પરિણામની માફક શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પ્રાપ્ત નથી થતો. તન્મય થઈને ગ્રહણ નથી કરતો અને પર્યાયરૂપથી ઉત્પન્ન નથી થતો.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી પુદ્ગલરૂપને પ્રાપ્ત, ગ્રહણ, ઉત્પન્ન નથી થતો ?

(ઉત્તર) કેમકે માટીના કળશરૂપ પરિણામની જેમ તેનો (આત્માનો) દ્રવ્ય કર્મની સાથે તાદાત્મ્ય લક્ષણરૂપે સંબંધનો અભાવ છે. કંઈક વિશેષ કહે છે.

(પ્રશ્ન) જો જ્ઞાની જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મરૂપથી પરિણમિત નથી થતો, કર્મને ગ્રહણ નથી કરતો, કર્મના આકારરૂપે ઉત્પન્ન નથી થતો તો જ્ઞાની જીવ શું કરે છે ?

(ઉત્તર) મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાય, ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ, શલ્યાદિ વિભાવ પરિણામના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના વિકલ્પ રહિત આત્માનું, પાણીથી પૂર્ણ ભરાયેલ કળશની જેમ ચિદાનંદ એક સ્વભાવથી ભરેલ અવસ્થાવાળા શુદ્ધાત્માનું નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ધ્યાન કરે છે એવો ભાવાર્થ છે. આ પ્રકારે આત્મા નિશ્ચયનયથી દ્રવ્યકર્માદિ પરદ્રવ્યરૂપથી પરિણમન નથી કરતો ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

હવે પૂછે છે કે જીવના પરિણામને, પોતાના પરિણામને અને પોતાના પરિણામના ફળને નહિ જાણતા એવા પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

એ રીત પુદ્ગલદ્રવ્ય તે પણ નિજ ભાવે પરિણમે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૯.

ગાથાર્થ:- [તથા] એવી રીતે [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ અપિ] પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ [પરદ્રવ્યપર્યાયે] પરદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતું નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતું નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતું નથી; કારણ કે તે [સ્વકૈઃ ભાવૈઃ] પોતાના જ ભાવોથી (-ભાવોરૂપ) [પરિણમતિ] પરિણમે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૭૯)

ઉત્થાનિકા : હવે જીવના પરિણામને (તથા પોતાના) સ્વપરિણામ અને સ્વપરિણામના ફળને જડસ્વભાવી હોવાના કારણે નહીં જાણતા પુદ્ગલને નિશ્ચયથી જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારથી જીવ નિશ્ચયથી અનંત સુખાદિ સ્વરૂપને છોડીને પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપથી પરિણમિત નથી થતો, તેને તન્મયરૂપથી ગ્રહણ નથી કરતો અને તે પર્યાયરૂપ ઉત્પન્ન નથી થતો, તેવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ સ્વયં અંતર્યાપક થઈને માટી દ્રવ્ય દ્વારા કરાયેલ કળશરૂપ પરિણામની જેમ ચિદાનંદ એક લક્ષણરૂપ જીવસ્વરૂપથી ન તો પરિણમે છે, ન જીવ સ્વરૂપને તન્મયરૂપથી ગ્રહણ કરે છે અને ન તો જીવ પર્યાયરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરે છે ?

(ઉત્તર) પોતાના વર્ણાદિ સ્વભાવથી, પરિણામ સ્વભાવથી, ગુણધર્મ સ્વભાવથી પરિણમિત થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી પરિણમિત થાય છે ?

(ઉત્તર) કેમકે માટી અને કળશના તાદાત્મ્ય સંબંધની જેમ જીવનો પુદ્ગલની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી તે પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ જીવ સાથે પરિણમન નથી કરતું. તેને ગ્રહણ નથી કરતું અને તે રૂપથી ઉત્પન્ન નથી થતું. આ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી (એક) ગાથા પૂર્ણ થઈ.

જીવભાવહેતુ પામી પુદ્ગલ કર્મરૂપે પરિણમે;

એવી રીતે પુદ્ગલકરમનિમિત્ત જીવ પણ પરિણમે. ૮૦.

જીવ કર્મગુણ કરતો નથી, નહિ જીવગુણ કર્મો કરે;

અન્યોન્યના નિમિત્તથી પરિણામ બેઉ તણા બને. ૮૧.

એ કારણે આકાશ ઠરે કર્તા ખરે નિજ ભાવથી;

પુદ્ગલકરમકૃત સર્વ ભાવોનો કદી કર્તા નથી. ૮૨.

ગાથાર્થ:- [પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [જીવપરિણામહેતું] જીવના પરિણામના નિમિત્તથી [કર્મત્વં] કર્મપણે [પરિણમન્તિ] પરિણમે છે, [તથા એવ] તેમ જ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ

[પુદ્ગલકર્મનિમિત્ત] પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તિથી [પરિણમતિ] પરિણમે છે. [જીવઃ] જીવ [કર્મગુણાન્] કર્મના ગુણોને [ન અપિ કરોતિ] કરતો નથી [તથા એવ] તેમ જ [કર્મ] કર્મ [જીવગુણાન્] જીવના ગુણોને કરતું નથી; [તુ] પરંતુ [અન્યોઽન્યનિમિત્તેન] પરસ્પર નિમિત્તથી [દ્વયોઃ અપિ] બન્નેના [પરિણામં] પરિણામ [જાનીહિ] જાણો. [એતેન કારણેન તુ] આ કારણે [આત્મા] આત્મા [સ્વકેન] પોતાના જ [ભાવેન] ભાવથી [કર્તા] કર્તા (કહેવામાં આવે) છે [તુ] પરંતુ [પુદ્ગલકર્મકૃતાનાં] પુદ્ગલકર્મથી કરવામાં આવેલા [સર્વભાવાનામ્] સર્વ ભાવોનો [કર્તા ન] કર્તા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૦ થી ૮૨)

ઉત્થાનિકા : હવે જીવના પરિણામમાં અને પુદ્ગલના પરિણામમાં પરસ્પર માત્ર નિમિત્તપણું છે, તો પણ નિશ્ચયનયથી બંને વચ્ચે કર્તા કર્મભાવ નથી એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે કુંભારના પરિણામને નિમિત્ત માત્ર કરીને માટી ઘડારૂપે પરિણમન કરે છે તે જ પ્રકારે જીવ સંબંધી મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણામોનું નિમિત્ત પામીને કર્મ વર્ગણાયોગ્ય પુદ્ગલકર્મ પણ કર્મરૂપથી પરિણમન કરે છે. અને જેવી રીતે ઘડાને નિમિત્ત માત્ર કરીને “હું ઘડાને કરું છું” એવા પ્રકારનું કુંભાર પરિણમન કરે છે તેવી રીતે ઉદયમાં આવેલ પુદ્ગલકર્મનું કારણ પામીને જીવ પણ નિર્વિકાર ચિત્તચમત્કાર માત્ર પરિણતીને પ્રાપ્ત ન કરીને મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવરૂપ પરિણમન કરે છે. હવે જો કે પરસ્પર નિમિત્તથી પરિણતી થાય છે તો પણ નિશ્ચયનયથી જીવ, પુદ્ગલના વર્ણાદિ ગુણોને કરતો નથી તેવી જ રીતે પુદ્ગલકર્મ જીવના અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોને કરતું નથી. જો કે ઉપાદાનરૂપથી નથી કરતું તો પણ પરસ્પરને નિમિત્ત માત્ર કરીને ઘટ પરિણામની ને કુંભારના પરિણામની જેમ જીવ અને પુદ્ગલ બન્નેનું પરિણામ થાય છે. એમ જાણો.

આ પ્રકારથી પૂર્વમાં બે ગાથાઓના વ્યાખ્યાન દ્વારા (બતાવવામાં આવેલ) નિર્મળ આત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળા પરિણામથી અથવા શુદ્ધ ઉપાદાન કારણરૂપથી અવ્યાબાધ, અનંત સુખાદિ શુદ્ધભાવોનો આ આત્મા કર્તા છે. અથવા તેનાથી ભિન્ન (વિપરીત) ઉપાદાન કારણરૂપથી રાગાદિ અશુદ્ધભાવોનો આત્મા કર્તા થાય છે.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે ?

(ઉત્તર) જેવી રીતે માટી કળશ (ની કર્તા થાય છે)

પરંતુ પુદ્ગલકર્મ દ્વારા કરવામાં આવેલ જે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલ કર્મપર્યાયરૂપ જે ભાવ છે તેનો બધાનો કર્તા આત્મા નથી.

આ પ્રકારથી જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર નિમિત્તમાત્ર કારણના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથા પૂર્ણ થઈ.

તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવને પોતાના જ પરિણામો સાથે કર્તાકર્મભાવ અને ભોક્તા-ભોગ્યભાવ (ભોક્તાભોગ્યપણું) છે એમ હવે કહે છે:-

આક્ષ કરે નિજને જ એ મંતવ્ય નિશ્ચયનય તણું,
વળી ભોગવે નિજને જ આક્ષ એમ નિશ્ચય જાણવું. ૮૩.

ગાથાર્થ:- [નિશ્ચયનયસ્ય] નિશ્ચયનયનો [એવમ્] એમ મત છે કે [આત્મા] આત્મા [આત્માનમ્ એવ હિ] પોતાને જ [કરોતિ] કરે છે [તુ પુનઃ] અને વળી [આત્મા] આત્મા [તં ચ એવ આત્માનમ્] પોતાને જ [વેદયતે] ભોગવે છે એમ હે શિષ્ય ! તું [જાનીહિ] જાણ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૩)

ઉત્થાનિકા : આથી એમ સિદ્ધ થયું કે નિશ્ચયનયથી જીવનો સ્વપરિણામની સાથે જ કર્તાકર્મભાવ અને ભોક્તા ભોગ્ય ભાવ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે હવા નિમિત્ત હોય છે તો પણ નિશ્ચયનયથી સમુદ્ર જ (મોજાને) કલ્લોલો ને કરે છે એ જ પ્રકારે જો કે દ્રવ્યકર્મના ઉદયનો અસદ્ભાવ કે સદ્ભાવ શુદ્ધ અને અશુદ્ધભાવ થવામાં નિમિત્ત છે તો પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નિર્વિકાર પરમ સ્વસંવેદનજ્ઞાન પરિણત જીવ કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધભાવોને કરે છે તથા તે જ પ્રકારે અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી પરિણત જીવ સાંસારિક સુખ દુઃખ આદિરૂપ અશુદ્ધભાવોને કરે છે. અહીં પરિણામોના પરિણમનને જ કર્તૃત્વ જાણવું જોઈએ.

આ પ્રકારે (આત્મા) કેવળ કર્તા જ નથી પરંતુ વેદન કરે છે, અનુભવ કરે છે. પરિણામ કરે છે ને ભોક્તા (પણ) છે. જેવી રીતે આત્મા સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખરૂપ શુદ્ધ ઉપાદાનથી શુદ્ધાત્માને ભોગવે છે તે જ પ્રકારે આત્મા અશુદ્ધ ઉપાદાનથી અશુદ્ધ આત્માને ભોગવે છે. તેનો કર્તા કોણ છે ? તેનો કર્તા આત્મા છે એમ જાણો.

આ પ્રકારે નિશ્ચય કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વનું વ્યાખ્યાન કરવાવાળી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે વ્યવહાર દર્શાવે છે:-

આક્ષ કરે વિધવિધ પુદ્ગલકર્મ-મત વ્યવહારનું,
વળી તે જ પુદ્ગલકર્મ આક્ષ ભોગવે વિધવિધનું. ૮૪.

ગાથાર્થ:- [વ્યવહારસ્ય તુ] વ્યવહારનયનો એ મત છે કે [આત્માઃ] આત્મા [નૈકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [કરોતિ] કરે છે [પુનઃ ચ] અને વળી [તદ એવ] તે જ [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [વેદયતે] તે ભોગવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૪)

ઉત્થાનિક : હવે લોક વ્યવહાર દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે લોકમાં જો કે ઉપાદાન કારણરૂપથી માટીનો પિંડ (ઘડાને કરે છે ને ભોગવે છે) તો પણ કુંભાર ઘડાને કરે છે તથા તેના ફળને અર્થાત્ પાણી ભરવું, મૂલ્ય લેવું આદિ ઘટના ફળને કુંભાર ભોગવે છે એવી રીતે અનાદિકાળથી લૌકિકજનોનો રૂઢ વ્યવહાર છે.

તે જ પ્રકારે જો કે કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય ઉપાદાન કારણરૂપથી કર્તા થઈ અનેક પ્રકારની મૂળ પ્રકૃતિ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદરૂપ પુદ્ગલકર્મને કરે છે તો પણ વ્યવહારનયના કથન અભિપ્રાયથી આત્મા અનેક વિધ મૂળ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદરૂપ પુદ્ગલકર્મને કરે છે. તે જ પ્રકારથી ઉદયમાં આવેલ અનેક પ્રકારના પુદ્ગલકર્મને ઈષ્ટ અનિષ્ટ પંચેન્દ્રિયના વિષયરૂપમાં વેદે છે. અનુભવ કરે છે. એવો અનાદિકાળથી નિર્વિકલ્પ સ્વશુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિથી પ્રાપ્ત થવાવાળા સુખામૃત રસાસ્વાદથી રહિત અજ્ઞાની લોકોનો રૂઢ વ્યવહાર છે.

આ પ્રકારના વ્યવહારથી સુખ દુઃખના કતૃત્વ ભોક્તૃત્વના કથનની મુખ્યતાથી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

એવા જ્ઞાની જીવના વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવાવાળી અગિયાર ગાથાઓ દ્વારા બીજા અંતર અધિકારની વ્યાખ્યા થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠિકા : હવે પછી પચ્ચીસ ગાથા દ્વારા દ્વિક્રિયાવાદીનું નિરાકરણ કરવાના રૂપમાં કથન કરે છે. ત્યાં ચેતન અચેતનના એક ઉપાદાનરૂપ કર્તાપણાને દ્વિક્રિયાવાદીપણું કહેવામાં આવે છે. સંક્ષેપ રૂપ વ્યાખ્યાનથી બે ગાથાઓ છે તેનું વિવરણ બાર ગાથાઓમાં છે તેમાં ક્રમથી પ્રથમ છ સ્વતંત્ર ગાથા છે. ત્યારબાદ અજ્ઞાની અને જ્ઞાની જીવના કર્તાપણાની અને અકર્તાપણાની મુખ્યતાથી બીજી છ ગાથા છે. ત્યારબાદ તે જ દ્વિક્રિયાવાદીનું વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવાને માટે ઉપસંહારથી અગિયાર ગાથા છે. ત્યાં અગિયાર ગાથામાં વ્યવહારનયની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથા છે. ત્યારબાદ નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી ચાર સૂત્ર છે અને પછી દ્રવ્યકર્મોના ઉપચાર કર્તૃત્વની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર છે. આ પ્રકારે સમુહરૂપથી પચ્ચીસ ગાથા દ્વારા ત્રીજા સ્થળની સમુહપીઠિકા છે તેનું વિવરણ છે.

હવે આ વ્યવહારને દૂષણ દે છે:-

પુદ્ગલકરમ જીવ જો કરે, એને જ જો જીવ ભોગવે,

જિનને અસંમત દ્વિક્રિયાથી અભિન્ન તે આક્ષ ઠરે. ૮૫.

ગાથાર્થ:- [યદિ] જો [આત્મા] આત્મા [ઇદં] આ [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [કરોતિ] કરે [ચ] અને [તદ્ એવ] તેને જ [વેદયતે] ભોગવે તો [સઃ] તે આત્મા [દ્વિક્રિયાવ્યતિરિક્તઃ] બે ક્રિયાથી અભિન્ન [પ્રસજતિ] ઠરે એવો પ્રસંગ આવે છે- [જિનાવમતં]

જે જિનદેવને સંમત નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૫)

ઉત્થાનિકા : હવે જે પહેલાં કહેવામાં આવેલ કર્મના કર્તૃત્વ ને ભોકતૃત્વના નયવિભાગનું કથન છે તે અનેકાંતની દૃષ્ટિએ સંમત છે પરંતુ કોઈ એકાંતવાદી માને છે.

(પ્રશ્ન) શું માને છે ?

(ઉત્તર) ભાવકર્મની જેમ નિશ્ચયથી આત્મા દ્રવ્યકર્મોને પણ કરે છે. આ પ્રકારે ચેતન અચેતનના કાર્યનું એક ઉપાદાન કર્તા માનવું દ્વિક્રિયાવાદપણું છે. એવા દ્વિક્રિયાવાદીના દોષને બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો આત્મા ઉપાદાનરૂપથી પુદ્ગલકર્મોના ઉદયને કરે છે તથા તેનો જ ઉપાદાનરૂપથી વેદન અથવા અનુભવ કરે છે ત્યારે તો ચેતન અચેતન બંનેની ક્રિયાના ઉપાદાન કર્તૃત્વના રૂપે દ્વિક્રિયાવાદિત્વનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા આ પાઠાંતરની અપેક્ષાએ ચેતન તથા અચેતન બંનેની ક્રિયાથી આત્મા અવ્યતિરિક્ત અર્થાત્ અભિન્ન થાય છે.

આવું વ્યાખ્યાન જિનેન્દ્ર ભગવાનોને ‘સાચું છે’ એમ માન્ય નથી. જે આવું (દ્વિક્રિયાવાદપણું) માને છે તે નિજ શુદ્ધાત્માની ઉપાદેય રૂચિરૂપથી નિર્વિકાર ચૈતન્ય ચમત્કારમાત્ર લક્ષણવાળા શુદ્ધ ઉપાદાન કારણપણેથી ઉત્પન્ન થવાવાળા નિશ્ચય સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત નહીં કરતો મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે.

હવે ફરી પુછે છે કે બે ક્રિયાનો અનુભવ કરનાર પુરુષ મિથ્યાદૃષ્ટિ કઈ રીતે છે ? તેનું સમાધાન કરે છે:-

જીવભાવ, પુદ્ગલભાવ-બન્ને ભાવને જેથી કરે,

તેથી જ મિથ્યાદૃષ્ટિ એવા દ્વિક્રિયાવાદી ઠરે. ૮૬.

ગાથાર્થ:- [યસ્માત્ તુ] જેથી [આત્મભાવં] આત્માના ભાવને [ચ] અને [પુદ્ગલભાવં] પુદ્ગલના ભાવને- [દ્વૌ અપિ] બન્નેને [કુર્વતિ] આત્મા કરે છે એમ તેઓ માને છે [તેન તુ] તેથી [દ્વિક્રિયાવાદિનઃ] એક દ્રવ્યને બે ક્રિયા હોવાનું માનનારા [મિથ્યાદૃષ્ટયઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ [ભવન્તિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૬)

ઉત્થાનિકા : હવે દ્વિક્રિયાવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ હોય છે ? એવો પ્રશ્ન પૂછવા પર જવાબ આપી તે અર્થને દૃઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કારણથી ચૈતન્યમય આત્મકાર્ય અને અચેતનમય જડસ્વરૂપ પુદ્ગલકાર્ય બંને કાર્યોને એક ઉપાદાનરૂપથી કરે છે. (તેઓ) એક દ્રવ્યથી ચેતન અને અચેતન એવી બે ક્રિયા માનવાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વિશેષ એમ છે કે જેવી રીતે કુંભાર પોતાના પરિણામ ઉપાદાનરૂપથી કરે છે તે જ પ્રકારે જો તે ઘડાને પણ ઉપાદાનરૂપથી કરે છે તો તો કુંભારને અચેતનપણું કે ઘટરૂપપણું

પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા ઘડાને ચેતનપણું કે કુંભારપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ પ્રકારે જીવ પણ જો ઉપાદાનરૂપથી પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મને કરે છે તો તો જીવને અચેતનપણું કે પુદ્ગલપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને પુદ્ગલકર્મોને ચિદ્ગુણપણું કે જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં વિશેષ એમ છે કે શુભ-અશુભ કર્મ હું કરું છું એવો મિથ્યાજ્ઞાનીઓનો મહાન અહંકારરૂપ અંધકાર, તેનો નાશ નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી કોના (અહંકારરૂપ અંધકારનો) નાશ થાય છે ?

(ઉત્તર) વિષયસુખના અનુભવરૂપ આનંદથી રહિત વીતરાગ સ્વસંવેદન વડે અનુભવ કરવા યોગ્ય ભૂતાર્થનયથી એકત્વમાં સુસ્થિત ચિદાનંદ એક સ્વભાવમાં, શુદ્ધ પરમાત્મ દ્રવ્યમાં સ્થિર રહેવાવાળા સમસ્ત શુભ-અશુભ પરભાવથી રહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણ સ્વરૂપ શુદ્ધોપયોગની ભાવનાના બળથી સમ્યક્જ્ઞાનીને જ તે મોહ અંધકાર વિલય કે વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે.

તે મહાન અહંકારરૂપ વિકલ્પજાળના નષ્ટ થવાથી ફરી બંધ પણ નથી થતો એવું જાણીને બાહ્ય દ્રવ્યોના વિષયમાં આને હું કરું છું અને આને હું નથી કરતો તેવો દુરાગ્રહ છોડીને રાગાદિ વિકલ્પજાળથી રહિત થવાથી પાણીથી પૂર્ણ ભરેલ કળશની જેમ ચિદાનંદ એક સ્વભાવથી ભરેલ નિજપરમાત્મામાં નિરંતર ભાવના કરવી જોઈએ એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે દ્વિક્રિયાવાદીના સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી બે ગાથા પૂરી થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા ૭

હવે તેનું જ વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે.

ગાથાર્થ : જે પ્રકારે પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તથી આત્મા પોતાના ભાવને કરે છે તે પ્રકારે પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તે આત્મા પોતાના ભાવને ભોગવે છે, અનુભવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ અનુવાદ : ઉદયમાં આવેલ કર્મોને નિમિત્ત કરીને જે પ્રકારે આત્મા નિર્વિકાર સ્વસંવેદન પરિણામથી રહિત થયો થકો આત્મા સંબંધી સુખદુઃખ આદિ ભાવ કે પરિણામને કરે છે તે પ્રકારે ઉદયમાં આવેલ કર્મોનું નિમિત્ત પામીને સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વાસ્તવિક સુખ સ્વાદને અનુભવ ન કરતો થકો તે જ કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન પોતાના કરેલ રાગાદિભાવનું વેદન કરે છે, અનુભવ કરે છે પરંતુ દ્રવ્યકર્મરૂપ પરભાવનું વેદન કે અનુભવ નથી કરતો એવો અભિપ્રાય છે.

મિથ્યાત્વ જીવ અજીવ દ્વિવિધ, એમ વળી અજ્ઞાન ને

અવિરમણ, યોગો, મોહ ને ક્રોધાદિ ઉભય પ્રકાર છે. ૮૭.

ગાથાર્થ:- [પુનઃ] વળી, [મિથ્યાત્વ] જે મિથ્યાત્વ કહ્યું તે [દ્વિવિધ] બે પ્રકારે છે-

[જીવઃ અજીવઃ] એક જીવમિથ્યાત્વ અને એક અજીવમિથ્યાત્વ; [તથા એવ] અને એવી જ રીતે [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતિઃ] અવિરતિ, [યોગઃ] યોગ, [મોહઃ] મોહ અને [ક્રોધાદ્યાઃ] ક્રોધાદિ કષાયો- [ઇમે ભાવાઃ] આ (સર્વ) ભાવો જીવ અને અજીવના ભેદથી બબ્બે પ્રકારે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૭)

ઉત્થાનિકા : હવે ચૈતન્યરૂપ આત્મભાવોને આત્મા કરે છે. તે જ પ્રકારે અચૈતન્યરૂપ જડરૂપ દ્રવ્યકર્મ આદિ પરભાવોને પુદ્ગલ કરે છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : મિથ્યાત્વ બે પ્રકારના છે જીવ સ્વભાવ અને અજીવ સ્વભાવ, તે પ્રકારે મોર અને અરીસાના મોરની જેમ અજ્ઞાન અવિરતિ, યોગ, મોહ, ક્રોધાદિરૂપ ભાવપર્યાય પણ જીવરૂપ અને અજીવરૂપ છે એ આ પ્રકારે. જેવી રીતે મોર દ્વારા ભાવ્યમાન-એટલે કે અનુભવમાં આવવાવાળા વાદળી, પીળો આદિ (વર્ણ) (તથા) આકાર વિશેષ કે જે મોરના શરીરના આકારરૂપથી પરિણત છે તે મોર જ છે. ચેતનમય જ છે તેવી જ રીતે નિર્મળ આત્માનુભૂતિથી ચ્યુત થયેલ જીવના દ્વારા ભાવ્યમાન એટલે કે અનુભવમાં આવવાવાળા સુખ દુઃખાદિ જે વિકલ્પભાવ છે તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી, ચેતનારૂપ જ છે અને જેવી રીતે અરીસાની સ્વચ્છતારૂપથી ભાવ્યમાન પ્રકાશમાન મુખના પ્રતિબંબ આદિ વિકારભાવ અરીસામય છે અચેતન જ છે, તેવી રીતે કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપાદાનરૂપથી કરવામાં આવેલ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ રૂપ પર્યાય પુદ્ગલમય જ છે અચેતન જ છે.

હવે પૂછે છે કે મિથ્યાત્વાદિકને જીવ અને અજીવ કહ્યા તે જીવ મિથ્યાત્વાદિ અને અજીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન આદિ અજીવ, પુદ્ગલકર્મ છે;

અજ્ઞાન ને અવિરમણ વળી મિથ્યાત્વ જીવ, ઉપયોગ છે. ૮૮.

ગાથાર્થ:- [મિથ્યાત્વં] જે મિથ્યાત્વ, [યોગઃ] યોગ, [અવિરતિઃ] અવિરતિ અને [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન [અજીવઃ] અજીવ છે તે તો [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મ છે; [ચ] અને જે [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતિઃ] અવિરતિ અને [મિથ્યાત્વં] મિથ્યાત્વ [જીવઃ] જીવ છે [તુ] તે તો [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૮)

ઉત્થાનિકા : હવે કેટલા પ્રકારના જીવ અને અજીવ છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જવાબ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પુદ્ગલકર્મરૂપ (દ્રવ્યકર્મરૂપ) મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ, અજ્ઞાન તે અજીવ છે. ઉપયોગરૂપ ભાવ જે શુદ્ધાત્મ આદિ તત્ત્વના વિષયમાં વિપરીત જ્ઞાનરૂપ વિકારમય પરિણામ

છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે. નિર્વિકાર સ્વાનુભૂતિથી વિપરીત અવ્રતના પરિણામરૂપ વિકાર છે તે (જીવની) અવિરતિ છે. વિપરીત અભિનિવેશ વિકારરૂપ ઉપયોગ (અર્થાત્) શુદ્ધજીવાદિ પદાર્થના વિષયમાં વિપરીત શ્રદ્ધાન તે મિથ્યાત્વ છે. આ બધું જીવ છે.

(પ્રશ્ન) જીવનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) એ અજ્ઞાન અવિરતિ અને મિથ્યાત્વ જીવરૂપ અર્થાત્ ભાવપ્રત્યય (ભાવકર્મ) રૂપ છે. એવો અર્થ છે.

હવે ફરી પૂછે છે કે મિથ્યાદર્શનાદિ ચૈતન્યપરિણામનો વિકાર ક્યાંથી થયો ? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

છે મોહયુત ઉપયોગના પરિણામ ત્રણ અનાદિના,
-મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતભાવ એ ત્રણ જાણવા. ૮૯.

ગાથાર્થ:- [મોહયુક્તસ્ય] અનાદિથી મોહયુક્ત હોવાથી [ઉપયોગસ્ય] ઉપયોગના [અનાદયઃ] અનાદિથી માંડીને [ત્રયઃ પરિણામાઃ] ત્રણ પરિણામ છે; તે [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન [ચ અવિરતિભાવઃ] અને અવિરતિભાવ એ ત્રણ) [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવા.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૯)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવવાળા જીવને મિથ્યાદર્શનાદિ વિકાર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? તે બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉપયોગ લક્ષણ હોવાથી આત્મા ઉપયોગરૂપ છે તેનાથી સંબંધિત અનાદિ અનંત અપેક્ષાએ ત્રણ (પ્રકારના) પરિણામ જાણવા જોઈએ.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારના આત્માના ?

(ઉત્તર) મોહયુક્ત આત્માના.

(પ્રશ્ન) તે ત્રણ પરિણામ કયા છે ?

(ઉત્તર) મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ (આ ત્રણ) જાણવા જોઈએ તેનો વિસ્તાર. જો કે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળો જીવ છે તો પણ અનાદિ મોહનીય આદિ કર્મબંધના કારણે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકારના પરિણામરૂપ વિકાર થાય છે. ત્યાં શુદ્ધ જીવ સ્વરૂપ ઉપાદેય છે. (અને) મિથ્યાત્વ આદિ વિકાર પરિણામ હેય છે એવો ભાવાર્થ છે.

હવે આક્ષને ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારનું કર્તાપણું દર્શાવે છે:-

એનાથી છે ઉપયોગ ત્રણવિધ, શુદ્ધ નિર્મળ ભાવ જે;

જે ભાવ કંઈ પણ તે કરે, તે ભાવનો કર્તા બને. ૮૦.

ગાથાર્થ:- [एतेषु च] અનાદિથી આ ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારો હોવાથી, [उपयोगः] આત્માનો ઉપયોગ- [शुद्धः] જોકે (શુદ્ધનયથી) તે શુદ્ધ, [निरञ्जनः] નિરંજન [भावः] (એક) ભાવ છે તોપણ- [त्रिविधः] ત્રણ પ્રકારનો થયો થકો [सः उपयोगः] તે ઉપયોગ [यं] જે [भावम्] (વિકારી) ભાવને [करोति] પોતે કરે છે [तस्य] તે ભાવનો [सः] તે [कर्ता] કર્તા [भवति] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૦)

ઉત્થાનિકા : હવે આત્માને મિથ્યાત્વાદિ ત્રિવિધ વિભાવ પરિણામનું કર્તૃત્વ છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ ઉદયાગત (દ્રવ્યકર્મરૂપ) મિથ્યાદર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના નિમિત્તે જ્ઞાનોપયોગ-દર્શનોપયોગ લક્ષણના કારણે જે ઉપયોગ (તે) આત્મા છે તે કાળો, નીલો, પીળો એવી ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિથી પરિણત સ્ફટિકની સમાન આત્મા ત્રણ પ્રકારનો થઈ જાય છે.

પરમાર્થથી (આત્મા) રાગાદિ ભાવકર્મ રહિત શુદ્ધ છે. જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અંજન રહિત નિરંજન છે. વળી કેવો છે ?

ભાવ-પદાર્થ અખંડ એક પ્રતિભાસમય જ્ઞાન સ્વભાવથી એક પ્રકારનો જ હોવા છતાં પૂર્વોક્ત મિથ્યાદર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ પરિણામ વિકારથી ત્રણ પ્રકારનો થઈને આત્મા તે પરિણામને કરે છે.

ચૈતન્ય અનુવિધાયિ પરિણામને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે તે ઉપયોગ લક્ષણને કારણે આત્મા ઉપયોગરૂપ છે.

નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાન પરિણામથી ભ્રષ્ટ થયો થકો તે મિથ્યાત્વાદિ ત્રણ પ્રકારના પરિણામનો કર્તા છે પરંતુ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા નથી એવો ભાવ છે.

હવે, આત્માને ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારનું કર્તાપણું હોય ત્યારે પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની મેળે જ કર્મપણે પરિણમે છે એમ કહે છે:-

જે ભાવ જીવ કરે અરે ! જીવ તેહનો કર્તા બને;

કર્તા થતાં, પુદ્ગલ સ્વયં ત્યાં કર્મરૂપે પરિણમે. ૮૧.

ગાથાર્થ:- [आत्मा] આત્મા [यं भावम्] જે ભાવને [करोति] કરે છે [तस्य भावस्य] તે ભાવનો [सः] તે [कर्ता] કર્તા [भवति] થાય છે; [तस्मिन्] તે કર્તા થતાં [पुद्गलं द्रव्यम्] પુદ્ગલદ્રવ્ય [स्वयं] પોતાની મેળે [कर्मत्वं] કર્મપણે [परिणमते] પરિણમે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૧)

ઉત્થાનિકા : હવે આત્માને મિથ્યાત્વાદિ ત્રણ પ્રકારના વિકારી પરિણામોનું કર્તાપણું હોવાથી કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં જ ઉપાદાનરૂપથી કર્મપણે પરિણામન કરે છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે ભાવને-એટલે કે મિથ્યાત્વાદિ વિકાર પરિણામને, શુદ્ધ સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થયો થકો આત્મા કરે છે તે ભાવનો આત્મા કર્તા છે. તે ત્રણ પ્રકારના વિકારી પરિણામનું કર્તાપણું થવાથી કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં ઉપાદાનરૂપથી દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામન કરે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે પરિણામન કરે છે ?

(ઉત્તર) ગારૂડ આદિ મંત્ર પરિણત પુરુષના પરિણામ થવાથી દેશાંતરમાં તે પુરુષના (મંત્ર પરિણત પુરુષના) વ્યાપાર (ક્રિયા) વગર બીજાના શરીરમાં સ્વયંમેવ સ્વયં જ ઝેર ઉતરવું, બંધનો નાશ થવો, સ્ત્રીનું વિડંબના રૂપ થવું, તેવા પરિણામોની જેમ પરિણામન કરે છે.

તે જ પ્રકારે મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવના વિનાશના સમયમાં નિશ્ચય રત્નત્રયરૂપ શુદ્ધોપયોગ પરિણામ થવાથી ગારૂડી મંત્રના સામર્થ્યથી ઝેર રહિત થવાવાળા પુરુષની જેમ સ્વયં જ રસહીન થઈ પૂર્વબદ્ધ દ્રવ્યકર્મ જીવથી જુદા થઈ નિર્જરાને પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. આ રીતે સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ૬ ગાથા પૂરી થઈ.

હવે, અજ્ઞાનથી જ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તાત્પર્ય કહે છે:-

પરને કરે નિજરૂપ ને નિજ આત્મને પણ પર કરે,

અજ્ઞાનમય એ જીવ એવો કર્મનો કારક બને. ૯૨.

ગાથાર્થ:- [પરમ્] જે પરને [આત્માને] પોતારૂપ [કુર્વન્] કરે છે [ચ] અને [આત્માનમ્ અપિ] પોતાને પણ [પરં] પર [કુર્વન્] કરે છે [સઃ] તે [અજ્ઞાનમયઃ જીવઃ] અજ્ઞાનમય જીવ [કર્મણાં] કર્મોનો [કારકઃ] કર્તા [ભવતિ] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૨)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચયથી વિતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાનના અભાવને જ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એટલા માટે અજ્ઞાનથી જ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તેવું તાત્પર્ય કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : (અજ્ઞાની) ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મરૂપ પરદ્રવ્યને, પરદ્રવ્ય તથા આત્માના ભેદજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી આત્મરૂપ કરે છે અને જે શુદ્ધાત્માને પરરૂપ કરે છે એવો આ જીવ અજ્ઞાનમય છે તે કર્મનો કર્તા થાય છે.

તે આ પ્રકારે.

જેવી રીતે કોઈ પુરુષ ઠંડા-ગરમરૂપ પુદ્ગલ પરિણામ અવસ્થાનો તે પ્રકારથી ઠંડા-ગરમરૂપ અનુભવ કરતો થકો એકત્વના અભ્યાસને કારણે ભેદને નહીં જાણતો થકો હું ઠંડો છું-હું ગરમ છું

એ પ્રકારે, ઠંડી-ગરમ પરિણતીનો કર્તા થાય છે.

તે પ્રકારે જીવ પણ નિજ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન ઉદયમાં આવેલ પુદ્ગલ પરિણામરૂપ અવસ્થામાં તેના નિમિત્તથી થવાવાળા સુખ તથા દુઃખનો અનુભવ કરતો થકો એકત્વના અધ્યાસના આરોપથી પરદ્રવ્ય અને આત્મામાં, સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સ્વસંવેદન જ્ઞાનના અભાવને કારણે, ભેદને નહિ જાણવાવાળો હું સુખી છું હું દુઃખી છું એ પ્રકારે પરિણામને કરતો થકો કર્મોનો કર્તા થાય છે એમ ભાવાર્થ છે.

જ્ઞાનથી કર્મ ઉત્પન્ન થતું નથી એમ હવે કહે છે:-

પરને ન કરતો નિજરૂપ, નિજ આત્મને પર નવ કરે,

એ જ્ઞાનમય આત્મા અકારક કર્મનો એમ જ બને. ૯૩.

ગાથાર્થ:- [પરમ્] જે પરને [આત્માનમ્] પોતારૂપ [અકુર્વન્] કરતો નથી [ચ] અને [આત્માનમ્ અપિ] પોતાને પણ [પરમ્] પર [અકુર્વન્] કરતો નથી [સઃ] તે [જ્ઞાનમયઃ જીવઃ] જ્ઞાનમય જીવ [કર્મણામ્] કર્મોનો [અકારકઃ ભવતિ] અકર્તા થાય છે અર્થાત્ કર્તા થતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૩)

ઉત્થાનિકા : હવે વિતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાનની સાથે કર્મ ઉત્પન્ન નથી થતું તે બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે બાહ્ય પરદ્રવ્ય, દેહાદિક (નોકર્મરૂપ પરદ્રવ્ય) તથા અંતરંગ રાગાદિક ભાવકર્મ તથા દ્રવ્યકર્મરૂપ પરદ્રવ્યને ભેદવિજ્ઞાનના બળથી (તેને) આત્મમય નહિ કરતો થકો, આત્માની સાથે સંબંધ નહીં કરતો થકો, શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણપર્યાય સ્વભાવરૂપ નિજાત્માને પરસ્વરૂપ ન કરીને તે નિર્મળ અનુભૂતિ લક્ષણવાળો ભેદવિજ્ઞાની જીવ કર્મોનો અકર્તા થાય છે. તેનો વિસ્તાર : જેવી રીતે કોઈ પુરુષ ઠંડા ગરમ રૂપ પુદ્ગલ પરિણામની ઠંડા ગરમ રૂપ અવસ્થાનો અને તે જ પ્રકારની ઠંડી ગરમ અવસ્થાના અનુભવનો આત્માથી ભેદજ્ઞાન હોવાને કારણે હું ઠંડો છું ગરમ છું એ પ્રકારની પરિણતીનો કર્તા નથી થતો તે જ પ્રકારે જીવ પણ નિજ શુદ્ધાત્મ અનુભૂતિથી ભિન્ન પુદ્ગલ પરિણામની અવસ્થા તથા તે અવસ્થાના નિમિત્તથી થવાવાળા સુખદુઃખના અનુભવની અને સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અતિન્દ્રિય સુખના અનુભવની ભિન્નતાનું જ્ઞાન હોવાથી તે ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસથી, પર અને આત્માનું ભેદજ્ઞાન હોવાથી રાગ-દ્વેષ-મોહ પરિણામોને નહીં કરતો થકો કર્મોનો કર્તા નથી થતો. એટલા માટે સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાનથી કર્મ ઉત્પન્ન નથી થતું એવો અભિપ્રાય છે.

હવે પૂછે છે કે અજ્ઞાનથી કર્મ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

‘ હું ક્રોધ ’ એમ વિકલ્પ એ ઉપયોગ ત્રણવિધ આચરે.

ત્યાં જીવ એ ઉપયોગરૂપ જીવભાવનો કર્તા બને. ૯૪.

ગાથાર્થ:- [ત્રિવિધ:] ત્રણ પ્રકારનો [एष:] આ [उपयोग:] ઉપયોગ [अहम् क्रोध:] ‘ હું ક્રોધ છું ’ એવો [आत्मविकल्पं] પોતાનો વિકલ્પ [करोति] કરે છે; તેથી [स:] આત્મા [तस्य उपयोगस्य] તે ઉપયોગરૂપ [आत्मभावस्य] પોતાના ભાવનો [कर्ता] કર્તા [भवति] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૪)

ઉત્થાનિકા : હવે અજ્ઞાનથી કર્મ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ પૂછવા પર બે ગાથાઓ દ્વારા જવાબ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ પ્રત્યક્ષરૂપથી ત્રણ પ્રકારના મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્ર ઉપયોગ લક્ષણવાળો ઉપયોગમય આત્મા સ્વસ્વભાવના અભાવને કારણે અસત્-મિથ્યા વિકલ્પ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપથી મિથ્યા વિકલ્પ કરે છે.

(ઉત્તર) હું ક્રોધ છું ઈત્યાદિ વિકલ્પ કરે છે. તે જીવ તે ક્રોધાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપયોગનો કર્તા છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે તે કર્તા છે ?

(ઉત્તર) અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ પરિણામરૂપ આત્મભાવનો કર્તા થાય છે. તેનો વધુ વિસ્તાર કરે છે.

સામાન્ય રીતે અજ્ઞાનમય ભાવ એક પ્રકારનો છે તે વિશેષરૂપથી મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રરૂપથી ત્રણ પ્રકારનો થઈને આ ઉપયોગરૂપ આત્મા ક્રોધાદિ અને આત્માના ભાવકભાવ્ય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન : ભાવક ભાવ્યભાવની પ્રાપ્તિનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) ભાવ્ય ક્રોધાદિ પરિણમિત આત્મા છે તથા ભાવક અર્થાત્ (મલિનતા) રંજાયમાન કરવાવાળું, અંતર આત્મભાવનાથી વિપરીત (એવું) ભાવક્રોધ છે. આ પ્રકારે બંનેના ભેદજ્ઞાનના અભાવથી ભેદને નહીં જાણતો નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો થકો હું ક્રોધ છું એવા આત્માના વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેવા ક્રોધાદિ ઉપયોગરૂપ પરિણામોનો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્તા છે એવો ભાવાર્થ છે. આ જ પ્રકારે ક્રોધ પદ બદલીને માન, માયા, લોભ, મોહ, રાગ, દ્વેષ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસના, સ્પર્શન આ સોળ સૂત્રોના વ્યાખ્યાન કરવા જોઈએ.

આ પ્રકારથી અવિક્ષિપ્ત ચિત્ (સ્થિર ચિત્) સ્વસ્વભાવમય શુદ્ધાત્મ તત્ત્વથી વિલક્ષણ જે અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ વિભાવ પરિણામ છે તેને પણ જાણી લેવા જોઈએ.

હવે એ જ વાતને વિશેષ કહે છે:-

‘ હું ધર્મ આદિ ’ વિકલ્પ એ ઉપયોગ ત્રણવિધ આચરે,
ત્યાં જીવ એ ઉપયોગરૂપ જીવભાવનો કર્તા બને. ૯૫.

ગાથાર્થ:- [ત્રિવિધઃ] ત્રણ પ્રકારનો [ઇષઃ] આ [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [ધર્માદિકમ્]
‘ હું ધર્માસ્તિકાય આદિ છું ’ એવો [આત્મવિકલ્પ] પોતાનો વિકલ્પ [કરોતિ] કરે છે; તેથી
[સઃ] આત્મા [તસ્ય ઉપયોગસ્ય] તે ઉપયોગરૂપ [આત્મભાવસ્ય] પોતાના ભાવનો
[કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૫)

સામાન્યથી અજ્ઞાનમય એક પ્રકારનો થયો થકો, પણ વિશેષથી મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપથી
ત્રણ પ્રકારનો થયો થકો આ ઉપયોગરૂપ આત્મા પરદ્રવ્ય અને આત્માના જોય જ્ઞાયકભાવને પ્રાપ્ત
હોવા છતાં અભેદ દર્શનથી, અભેદ જ્ઞાનથી અને અભેદ પરિણતિથી અને ભેદજ્ઞાનના અભાવથી
ભેદને નહિ જાણતો થકો હું ધર્માસ્તિકાય છું એ પ્રકારે આત્માના વિષયમાં અસત વિકલ્પને ઉત્પન્ન
કરે છે.

અશુદ્ધ નિશ્ચયથી નિર્મળ આત્માનુભૂતિથી રહિત મિથ્યા વિકલ્પરૂપ જીવ પરિણામનો કર્તા
થાય છે.

શંકા : હું ધર્માસ્તિકાય છું એવી રીતે તો કોઈપણ નથી કહેતો તો પછી કઈ રીતે એમ કહો છો ?

સમાધાન : હું ધર્માસ્તિકાય છું એવો જે આ જાણવારૂપ વિકલ્પ મનમાં થાય છે તેને જ ઉપચારથી
ધર્માસ્તિકાય કહે છે. જેવી રીતે ઘટના આકારે પરિણમેલ જ્ઞાનને ઘટ કહેવામાં આવે છે તેવી
રીતે જોયતત્ત્વના વિચારકાળમાં આ ધર્માસ્તિકાય છે એવો વિકલ્પ જીવ કરે છે તે સમયે શુદ્ધાત્મ
સ્વભાવનું સ્મરણ નથી કરતો. તે વિકલ્પના સમયમાં હું ધર્માસ્તિકાય છું એવો વિકલ્પ ઉપચારથી
ઘટે છે. એવો ભાવાર્થ છે.

એટલામાટે એમ સિદ્ધ થયું કે સ્વશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિના અભાવરૂપ અજ્ઞાન કર્મના
કર્તાપણાનું કારણ છે.

‘ તેથી કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન ઠર્યું ’ એમ હવે કહે છે:-

જીવ મંદબુદ્ધિ એ રીતે પરદ્રવ્યને નિજરૂપ કરે,
નિજ આત્મને પણ એ રીતે અજ્ઞાનભાવે પર કરે. ૯૬.

ગાથાર્થ:- [एवं तु] આ રીતે [મન્દબુદ્ધિઃ] મંદબુદ્ધિ અર્થાત્ અજ્ઞાની [અજ્ઞાનભાવેન]
અજ્ઞાનભાવથી [પરાણિ દ્રવ્યાણિ] પર દ્રવ્યોને [આત્માનં] પોતારૂપ [કરોતિ] કરે છે
[અપિ ચ] અને [આત્માનમ્] પોતાને [પરં] પર [કરોતિ] કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૬)

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ પ્રકારે પુર્વોક્ત બે ગાથાઓમાં કહેવામાં આવેલ પ્રકારથી હું ક્રોધ છું ઈત્યાદિ સમાન અથવા હું ધર્માસ્તિકાય છું ઈત્યાદિ સમાન ક્રોધાદિને સ્વકીય પરિણામરૂપ અને તે જ પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિ જ્ઞેય પદાર્થોને-પરદ્રવ્યોને આત્મમય કરે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ કરે છે ?

(ઉત્તર) નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનથી રહિત મંદબુદ્ધિ જીવ શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવી આત્મા હોવા છતાં પણ પોતાને સ્વસ્વરૂપથી ભિન્ન પરરૂપ માને છે અને રાગાદિમાં પોતાનો ચેતન ઉપયોગ લગાવે છે.

(પ્રશ્ન) કોના વડે લગાવે છે ?

(ઉત્તર) અજ્ઞાન ભાવ વડે લગાવે છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્રોધાદિના વિષયમાં ભૂતાવિષ્ટ પુરુષના દૃષ્ટાંતની જેમ તથા ધર્માદિકના વિષયમાં ધ્યાનાવિષ્ટ પુરુષના દૃષ્ટાંતની જેમ શુદ્ધાત્મ અનુભવના અભાવરૂપ અજ્ઞાન જ કર્મના કર્તાપણાનું કારણ થાય છે તે આ પ્રકારે.

જેવી રીતે કોઈ ભૂતાદિ-ગ્રહાવિષ્ટ પુરુષ ભૂત અને આત્માના ભેદને નહીં જાણતો થકો અમાનુષ ઉચિત (મનુષ્યને ન કરવા યોગ્ય) કાર્ય-પત્થરના થાભંલાને ઉપાડવા આદિ અદ્ભૂત આશ્ચર્યજનક વ્યાપાર કરતો થકો તે વ્યાપારનો કર્તા થાય છે. તેવી જ રીતે જીવ પણ વિતરાગ પરમ સામાયિક પરિણત શુદ્ધોપયોગ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી કામ ક્રોધાદિ અને શુદ્ધાત્માના સ્વભાવમાં ભેદ નહીં જાણતો થકો હું ક્રોધ છું, હું કામ છું, ઈત્યાદિ વિકલ્પને કરતો થકો કર્મોનો કર્તા થાય છે આ પ્રકારે ક્રોધાદિકના સંબંધમાં ભૂતાવિષ્ટ પુરુષનું દૃષ્ટાંત પૂર્ણ થયું.

તે જ પ્રકારે જેવી રીતે કોઈ વિશાળ ભેંસ આદિનું ધ્યાન કરવાવાળો પુરુષ ભેંસ આદિ તથા પોતામાં ભેદ નહીં જાણતો થકો હું વિશાળ ભેંસ છું, હું ગરૂડ છું, હું કામદેવ છું, હું અગ્નિ છું, હું દૂધની ધારા સમાન અમૃતની રાશિ છું એ પ્રકારે આત્મવિકલ્પ કરતો થકો તે વિકલ્પનો કર્તા થાય છે તે જ પ્રકારે જીવ પણ સુખદુઃખ આદિમાં, સમતાભાવરૂપ પરિણત શુદ્ધોપયોગ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનનો અભાવ હોવાને કારણે ધર્માદિ જ્ઞેય પદાર્થોનો અને શુદ્ધાત્માનો ભેદ નહીં જાણતો થકો હું ધર્માસ્તિકાય છું ઈત્યાદિ આત્મવિકલ્પ કરે છે તથા તે જ વિકલ્પનો કર્તા થાય છે. વિકલ્પનો કર્તા થવાથી દ્રવ્યકર્મનો બંધ થાય છે, આ પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિ જ્ઞેયપદાર્થોના વિષયમાં ધ્યાનાવિષ્ટ પુરુષનો દૃષ્ટાંત પૂર્ણ થયો.

શંકા : હે ! ભગવાન ! આ ધર્માસ્તિકાય છે, આ જીવ છે ઈત્યાદિ જ્ઞેયતત્ત્વના વિચાર કરવાના સમયે વિકલ્પ કરવાથી જો કર્મબંધ થાય છે તો પછી જ્ઞેયતત્ત્વ (નવ તત્ત્વ) નો વિચાર કરવો વ્યર્થ છે તેથી જ્ઞેયત્વનો વિચાર ન કરવો જોઈએ ને ?

સમાધાન : એવું ન કહેવાય. જો કે ત્રિગુપ્તિરૂપ પરિણત નિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળમાં એ કર્તવ્ય નથી (કરવા જેવા નથી). તો પણ તે ત્રિગુપ્તિરૂપ ધ્યાનના અભાવમાં, શુદ્ધાત્માને ઉપાદેય કરીને આગમ ભાષાથી મોક્ષને ઉપાદેય કરીને સરાગ સમ્યક્ત્વના કાળમાં વિષય કષાયથી બચવા માટે જ્ઞેયતત્ત્વનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે તત્ત્વવિચારમાં મુખ્યરૂપથી પુણ્યબંધ થાય છે અને પરંપરાએ મોક્ષ થાય છે. તેમાં દોષ નથી. પરંતુ ત્યાં તત્ત્વવિચારકાળમાં વિતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાન પરિણત શુદ્ધાત્મા સાક્ષાત ઉપાદેય છે એમ જાણવું જોઈએ.

શંકા : આપના દ્વારા વિતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાન વિચારના કાળમાં વિતરાગ વિશેષણનો પ્રચુરતાથી પ્રયોગ શા માટે કરવામાં આવે છે ? શું સરાગરૂપ પણ સ્વસંવેદન જ્ઞાન હોય છે ?

સમાધાન : તેનો ઉત્તર છે કે વિષય સુખ-અનુભવ આનંદરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાન સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે. તે સરાગ સંવેદન જ્ઞાન જ છે અને શુદ્ધાત્મ સુખ અનુભવરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાન વિતરાગ છે. આ રીતનું વ્યાખ્યાન સ્વસંવેદન જ્ઞાનના કાળમાં બધે જાણવું જોઈએ. એવો ભાવાર્થ છે.

‘ તેથી (પૂર્વોક્ત કારણથી) એ સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાનથી કર્તાપણાનો નાશ થાય છે ’ એમ હવે કહે છે:-

એ કારણે આત્મા કહ્યો કર્તા સહુ નિશ્ચયવિદે,

-એ જ્ઞાન જેને થાય તે છોડે સકલ કર્તૃત્વને. ૮૭.

ગાથાર્થ:- [एतेन तु] આ (પૂર્વોક્ત) કારણથી [निश्चयविद्धि:] નિશ્ચયના જાણનારા જ્ઞાનીઓએ [सः आत्मा] તે આત્માને [कर्ता] કર્તા [परिकथितः] કહ્યો છે- [एवं खलु] આવું નિશ્ચયથી [यः] જે [जानाति] જાણે છે [सः] તે (જ્ઞાની થયો થકો) [सर्वकर्तृत्वम्] સર્વ કર્તૃત્વને [मुञ्चति] છોડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૮૭)

ઉત્થાનિકા : તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધાત્મ અનુભૂતિ લક્ષણરૂપ સમ્યક્જ્ઞાનથી કર્તાકર્મપણાનો નાશ થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વોક્ત ત્રણ ગાથાઓના વ્યાખ્યાન દ્વારા તે આત્મા અજ્ઞાનભાવથી કર્તા કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે ?

(ઉત્તર) નિશ્ચયના જાણનાર સર્વજ્ઞ ભગવંતો દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે. તે આ પ્રકારે છે. વિતરાગ પરમ સામાયિક સંયમરૂપથી પરિણત અભેદ રત્નત્રયથી પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) પૂર્વોક્ત ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા કહેવાયેલ એવા અજ્ઞાનભાવથી જ્યારે આત્મા પરિણમન કરે છે ત્યારે જ તે મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ અજ્ઞાનભાવનો કર્તા થાય છે અને તેથી દ્રવ્યકર્મનો બંધ થાય છે. પરંતુ જ્યારે

ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ પરિણામથી પરિણામન કરે છે ત્યારે સમ્યક્જ્ઞાની થઈને મિથ્યાત્વ રાગાદિ ભાવકર્મરૂપ અજ્ઞાનભાવનો કર્તા થતો નથી. તે કર્તાપણાના અભાવમાં નિશ્ચયથી દ્રવ્યકર્મનો બંધ થતો નથી. આ પ્રકારે ગાથાના પૂર્વાર્ધના વ્યાખ્યાન દ્વારા મનમાં જે આવા વસ્તુસ્વરૂપને જાણે છે તે સરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ થઈ અશુભ કર્મના કર્તૃત્વને છોડે છે. તે જ જીવ નિશ્ચય ચારિત્રના અવિનાભાવી વિતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈને શુભ અશુભ સર્વ કર્મ કર્તૃત્વને છોડે છે.

આ પ્રકારે અજ્ઞાનથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યક્જ્ઞાનથી કર્મ નાશ પામે છે. એમ સિદ્ધ થયું.

આ પ્રકારે અજ્ઞાની અને સમ્યક્જ્ઞાની જીવના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી બીજા સ્થાન પર છ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ. આ પ્રકારે દ્વિક્રિયાવાદીના નિરાકરણરૂપ વિશેષ વ્યાખ્યાનરૂપથી બાર ગાથોઓ પૂરી થઈ.

હવે કહે છે કે વ્યવહારી જીવો આમ કહે છે:-

ઘટ-પટ-રથાદિક વસ્તુઓ, કરણો અને કર્મો વળી,
નોકર્મ વિધવિધ જગતમાં આત્મા કરે વ્યવહારથી. ૯૮.

ગાથાર્થ:- [વ્યવહારે ૧૧ તુ] વ્યવહારથી અર્થાત્ વ્યવહારી લોકો માને છે કે [ઇહ] જગતમાં [આત્મા] આત્મા [ઘટપટરથાન્ દ્રવ્યાઃ ૧૨] ઘડો, કપડું, રથ ઇત્યાદિ વસ્તુઓને, [ચ] વળી [કર ૧૩] ઇન્દ્રિયોને, [વિવિધાનિ] અનેક પ્રકારનાં [કર્માણિ ૧૪] ક્રોધાદિ દ્રવ્યકર્મોને [ચ નોકર્માણિ ૧૫] અને શરીરાદિ નોકર્મોને [કરોતિ] કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૮)

ઉત્થાનિકા : હવે ફરી ઉપસંહારરૂપ (નિયોડરૂપ) અગિયાર ગાથા સુધી દ્વિક્રિયાવાદીના નિરાકરણના વિષયમાં વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રકારે કે પરભાવોને આત્મા કરે છે એવું જો વ્યવહારી લોકો કહે છે તો તે તેનો વ્યામોહ છે એમ ઉપદેશ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કેમકે જેમ અન્યોન્ય (પરસ્પર) વ્યવહારથી ઘટ, વસ્ત્ર, રથ આદિ બાહ્ય પદાર્થોને ઇચ્છાપૂર્વક આત્મા કરે છે તેવી જ રીતે અંતરંગમાં પણ ઇન્દ્રિયો, કર્મ, નોકર્મને તથા આ જગતમાં વિવિધ પ્રકારના ક્રોધાદિ દ્રવ્યકર્મોને ઇચ્છાપૂર્વક વિશેષતાથી આત્મા કરે છે. આવું જે માને છે તે વ્યવહારીજનોની વ્યામોહકરૂપ મૂઢતા છે.

વ્યવહારી લોકોની એ માન્યતા સત્યાર્થ નથી એમ હવે કહે છે:-

પરદ્રવ્યને જીવ જો કરે તો જરૂર તન્મય તે બને,
પણ તે નથી તન્મય અરે ! તેથી નહિ કર્તા ઠરે. ૯૯.

ગાથાર્થ:- [યદિ ચ] જો [સઃ] આત્મા [પરદ્રવ્યાણિ] પરદ્રવ્યોને [કુર્યાત્] કરે

તો તે [નિયમેન] નિયમથી [તન્મયઃ] તન્મય અર્થાત્ પરદ્રવ્યમય [ભવેત્] થઈ જાય;
[યસ્માત્ ન તન્મયઃ] પરંતુ તન્મય નથી [તેન] તેથી [સઃ] તે [તેષાં] તેમનો [કર્તા]
કર્તા [ન ભવતિ] નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૯૯)

ઉત્થાનિકા : હવે તે વ્યામોહ સત્ય નથી એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો તે આત્મા પરદ્રવ્યોને નિયમથી એકાંતરૂપથી કરે છે ત્યારે તો તે આત્મા તે
પરદ્રવ્યો સાથે તન્મય થઈ જશે પરંતુ પોતાના સહજ શુદ્ધ સ્વાભાવિક અનંત સુખાદિ સ્વરૂપને
છોડીને પરદ્રવ્યની સાથે તન્મય થતો નથી. એટલા માટે તે આત્મા તે પરદ્રવ્યોનો ઉપાદાનરૂપથી
કર્તા થતો નથી તેવો અભિપ્રાય છે.

આત્મા (વ્યાખ્યાપકભાવથી તો કર્તા નથી પરંતુ) નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી પણ કર્તા
નથી એમ હવે કહે છે:-

જીવ નવ કરે ઘટ, પટ નહીં, જીવ શેષ દ્રવ્યો નવ કરે;

ઉત્પાદકો ઉપયોગયોગો, તેમનો કર્તા બને. ૧૦૦.

ગાથાર્થ:- [જીવઃ] જીવ [ઘટં] ઘટને [ન કરોતિ] કરતો નથી, [પટં ન એવ]
પટને કરતો નથી, [શેષકાનિ] બાકીનાં કોઈ [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોને (વસ્તુઓને) [ન એવ]
કરતો નથી; [ચ] પરંતુ [યોગોપયોગૌ] જીવના યોગ અને ઉપયોગ [ઉત્પાદકૌ] ઘટાદિને
ઉત્પન્ન કરનારાં નિમિત્ત છે [તયોઃ] તેમનો [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] જીવ થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૦)

ઉત્થાનિકા : હવે કેવળ ઉપાદાનરૂપથી કર્તા થતો નથી પરંતુ નિમિત્તરૂપથી પણ કર્તા થતો
નથી, એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કેવળ ઉપાદાનરૂપથી જીવ ઘટ, વસ્ત્ર અને બીજા દ્રવ્યોનો કર્તા નથી પરંતુ
નિમિત્તરૂપથી પણ તેનો કર્તા નથી.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે કર્તા નથી ?

(ઉત્તર) કારણ કે જીવને હંમેશા સર્વકાળે કર્મ તથા કર્તાપણાનો પ્રસંગ આવશે (તેથી
નિમિત્તરૂપથી પણ કર્તા નથી).

(પ્રશ્ન) તો પછી કોણ તેને કરે છે ?

(ઉત્તર) આત્માના વિકલ્પ-વ્યાપારરૂપ યોગ અને ઉપયોગ (કે જે) બંને સ્વયં વિનશ્વર છે
તેનો (ઉપચારથી) ઉત્પાદક કર્તા છે. સુખદુઃખ જીવન મરણ આદિમાં સમતા ભાવનારૂપથી પરિણત
અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ ભેદવિજ્ઞાનના અભાવમાં જે કાળમાં શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવરૂપ પરમાત્મા

સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે તે જીવ કદાચિત્ (તે સમયે) તે યોગ અને ઉપયોગનો કર્તા થાય છે પરંતુ તે યોગ અને ઉપયોગને પણ હંમેશા કરતો નથી અહીં યોગ શબ્દથી બહિરંગ હસ્તાદિ ક્રિયાને તથા ઉપયોગ શબ્દથી વિકલ્પભાવને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તે રીતે પરંપરાથી નિમિત્તરૂપથી ઘટાદિ વિષયમાં જીવનું કર્તૃત્વ છે. અને જો મુખ્યરૂપથી નિમિત્ત કર્તાપણું હોય તો જીવને હંમેશા જ નિત્ય કર્મ અને કૃતૃત્વનો પ્રસંગ આવવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે. (પણ એમ હોતું નથી) આ રીતે વ્યવહારની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ થઈ.

હવે જ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે એમ કહે છે:-

જ્ઞાનાવરણાદિક જે પુદ્ગલ તણા પરિણામ છે,
કરતો ન આત્મા તેમને, જે જાણતો તે જ્ઞાની છે. ૧૦૧.

ગાથાર્થ:- [યે] જે [જ્ઞાનાવરણાનિ] જ્ઞાનાવરણાદિક [પુદ્ગલદ્રવ્યાનાં] પુદ્ગલદ્રવ્યોના [પરિણામાઃ] પરિણામ [ભવન્તિ] છે [તાનિ] તેમને [યઃ આત્મા] જે આત્મા [ન કરોતિ] કરતો નથી પરંતુ [જાનાતિ] જાણે છે [સઃ] તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૧)

ઉત્થાનિકા : હવે વિતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે, પરભાવનો કર્તા નથી એવું કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલના પરિણામ-પર્યાયો છે તે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મરૂપ છે. તે પર્યાયોને વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવથી જેવી રીતે માટી કળશને કરે છે તે રીતે આત્મા દ્રવ્યકર્મોને નથી કરતો. જેવી રીતે ગોરસ (દૂધ) ને (ગોવાળ) દેખે અને જાણે છે તેવી રીતે આત્મા જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોને દેખે અને જાણે છે. આ પ્રકારે જે જાણે છે, તે મિથ્યાત્વ વિષય કષાયનો પરિત્યાગ કરી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થયો થકો જ્ઞાની થાય છે. કેવળ (પરોક્ષ) જાણવા માત્રથી જ્ઞાની નથી થતો. અહીં એવું તાત્પર્ય છે.

વિતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાની જીવ શુદ્ધનયથી શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી શુદ્ધજ્ઞાનનો જ કર્તા છે.

(પ્રશ્ન) કોની જેમ શુદ્ધજ્ઞાનનો કર્તા છે ?

(ઉત્તર) જેવી રીતે પીળાશ આદિરૂપ ગુણોનો કર્તા સોનું છે, ઉષ્ણ આદિ ગુણોનો કર્તા અગ્નિ છે. અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોના કર્તા સિદ્ધ પરમેષ્ઠિ છે. તેવી જ રીતે શુદ્ધજ્ઞાનનો કર્તા સ્વસંવેદનજ્ઞાની આત્મા છે પરંતુ મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ અજ્ઞાનભાવનો કર્તા નથી.

શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી શુદ્ધ જ્ઞાનાદિભાવોમાં તથા અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી મિથ્યાત્વ રાગાદિભાવોમાં તન્મય થઈને પરિણમન કરે તો જ કર્તાપણું જાણવું જોઈએ. અને ભોક્તાપણું પણ

જાણવું જોઈએ-જેવી રીતે હસ્ત વ્યાપાર આદિ ક્રિયાને ઈચ્છાપૂર્વક કુંભાર કરે છે તેવા કુંભારની જેમ આત્મા વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવથી કર્તા નથી.

આ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણ પદ બદલીને દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અંતરાય નામના સાતેય કર્મભેદોની સાથે તથા મોહ, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન, આ સોળ સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ભિન્ન અન્ય અસંખ્યાત લોકમાત્ર પ્રમાણ વિભાવ પરિણામની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ.

વળી અજ્ઞાની પણ પરદ્રવ્યના ભાવનો કર્તા નથી એમ હવે કહે છે:-

જે ભાવ જીવ કરે શુભાશુભ તેહનો કર્તા ખરે,
તેનું બને તે કર્મ, આત્મા તેહનો વેદક બને. ૧૦૨.

ગાથાર્થ:- [આત્મા] આત્મા [યં] જે [શુભમ્ અશુભમ્] શુભ કે અશુભ [ભાવં] (પોતાના) ભાવને [કરોતિ] કરે છે [તસ્ય] તે ભાવનો [સઃ] તે [ખલુ] ખરેખર [કર્તા] કર્તા થાય છે, [તત્] તે (ભાવ) [તસ્ય] તેનું [કર્મ] કર્મ [ભવતિ] થાય છે [સઃ આત્મા તુ] અને તે આત્મા [તસ્ય] તેનો (તે ભાવરૂપ કર્મનો) [વેદકઃ] ભોક્તા થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૨)

ઉત્થાનિકા : હવે અજ્ઞાની પણ રાગાદિ સ્વરૂપ અજ્ઞાનભાવનો કર્તા છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણાદિ પરદ્રવ્યોનો કર્તા નથી એવું નિરૂપણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : (શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી) ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ આત્મા એક છે. અથવા (અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી) શાતા-અશાતારૂપ ઉદય અવસ્થાથી તીવ્ર મંદ સ્વાદથી સુખદુઃખરૂપથી બે ભેદ કરવાવાળો થઈને આત્મા જે શુભ અથવા અશુભ ભાવને કરે છે તે સ્વતંત્રરૂપથી વ્યાપક હોવાના કારણે આત્માના તે ભાવનો (આત્મા) સ્પષ્ટરૂપે કર્તા થાય છે. તે જ તેનું શુભ-અશુભરૂપ ભાવકર્મ છે. તે આત્મા દ્વારા કરવામાં આવેલ હોવાથી તે આત્માને તે શુભ અશુભ ભાવરૂપ કર્મોનું સ્વતંત્રરૂપથી ભોક્તાપણું હોવાને કારણે ભોક્તા છે પરંતુ દ્રવ્યકર્મોનો ભોક્તા નથી-

કંઈક વિશેષ કહે છે.

અજ્ઞાની જીવ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી મિથ્યાત્વ રાગાદિ ભાવોનો જ કર્તા છે. દ્રવ્યકર્મોનો (કર્તા) નથી. તે અશુદ્ધ નિશ્ચય જો કે દ્રવ્યકર્મના કર્તૃત્વરૂપ અસદ્ભૂત વ્યવહારની અપેક્ષાએ નિશ્ચય સંજ્ઞા (નામ) પામે છે તો પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા એ તે વ્યવહાર જ છે.

(પ્રશ્ન) હે ભગવાન ! આપના દ્વારા રાગાદિનું અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી કર્તૃત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપાદાન શુદ્ધ અશુદ્ધના ભેદથી બે પ્રકારે કેવી રીતે છે ?

(ઉત્તર) તેનો (જવાબ) કહેવામાં આવે છે.

તપેલા લોખંડના પિંડની જેમ સમાન ઉપાધિવાળું લોખંડ અશુદ્ધ ઉપાદાન છે. તથા સોનાના શુદ્ધ પીળાપણા આદિ ગુણોની સમાન નિરૂપાધિરૂપ સોનું શુદ્ધ ઉપાદાન છે. અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોયુક્ત સિદ્ધજીવ શુદ્ધ ઉપાદાન છે. તથા ઉષ્ણાદિ ગુણોરૂપ અગ્નિ શુદ્ધ ઉપાદાન છે. આ રીતે અશુદ્ધ અને શુદ્ધ ઉપાદાનના બે ભેદ છે. આ વ્યાખ્યાન ઉપાદાન કારણના કથનના કાળમાં શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી બધે જાણી લેવું જોઈએ એવો ભાવાર્થ છે.

પરભાવને કોઈ (દ્રવ્ય) કરી શકે નહિ એમ હવે કહે છે:-

જે દ્રવ્ય જે ગુણ-દ્રવ્યમાં, નહિ અન્ય દ્રવ્યે સંક્રમે;

અણસંક્રમ્યું તે કેમ અન્ય પરિણામાવે દ્રવ્યને ? ૧૦૩.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે વસ્તુ (અર્થાત્ દ્રવ્ય) [યસ્મિન્ દ્રવ્યે] જે દ્રવ્યમાં અને [ગુણ] ગુણમાં વર્તે છે [સ:] તે [અન્યસ્મિન્ તુ] અન્ય [દ્રવ્યે] દ્રવ્યમાં તથા ગુણમાં [ન સક્રામતિ] સંક્રમણ પામતી નથી (અર્થાત્ બદલાઈને અન્યમાં ભળી જતી નથી); [અન્યત્ અસંક્રાન્ત:] અન્યરૂપે સંક્રમણ નહિ પામી થકી [સ:] તે (વસ્તુ), [તત્ દ્રવ્યમ્] અન્ય વસ્તુને [કથં] કેમ [પરિણામયતિ] પરિણામાવી શકે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૩)

ઉત્થાનિકા : હવે પરભાવને કોઈપણના દ્વારા ઉપાદાનરૂપથી કરવું સંભવ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે ચેતન અને અચેતનગુણ જે ચેતન અને અચેતન દ્રવ્યમાં અનાદિ સંબંધરૂપ સ્વભાવથી જ વિદ્યમાન છે, પ્રવર્તમાન છે તે અન્ય દ્રવ્યમાં સંક્રમિત નથી થતું તે ચેતન કે અચેતનગુણ કર્તા થઈને બીજા અન્ય ભિન્ન દ્રવ્યરૂપ થઈને તેને કેવી રીતે પરિણામન કરાવી શકે ? ઉપાદાનરૂપથી કેવી રીતે પરિણામન કરી શકે ? કોઈ પ્રકારે પણ નહીં.

આ (ઉપર કહેલા) કારણે આત્મા ખરેખર પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા ઠર્યો એમ હવે કહે છે:-

આત્મા કરે નહિ દ્રવ્ય-ગુણ પુદ્ગલમયી કર્મો વિષે,

તે ઉભયને તેમાં ન કરતો કેમ તત્કર્તા બને ? ૧૦૪.

ગાથાર્થ:- [આત્મા] આત્મા [પુદ્ગલમયે કર્મણિ] પુદ્ગલમય કર્મમાં [દ્રવ્યગુણસ્ય ચ] દ્રવ્યને તથા ગુણને [ન કરોતિ] કરતો નથી; [તસ્મિન્] તેમાં [તદ્ ઉભયમ્] તે બન્નેને [અકુર્વન્] નહિ કરતો થકો [સ:] તે [તસ્ય કર્તા] તેનો કર્તા [કથં] કેમ હોય ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૪)

ઉત્થાનિકા : તેથી સિદ્ધ છે કે આત્મા પુદ્ગલ કર્મોનો અકર્તા છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે કુંભકાર કર્તા થઈને માટીના કળશને કરવાના વિષયમાં, માટી દ્રવ્ય સંબંધી જડ સ્વરૂપને માટીના વર્ણાદિ ગુણ સ્વરૂપને માટી દ્વારા કરાયેલ કળશની જેમ તન્મય થઈને નથી કરતો. તે જ પ્રકારે આત્મા પણ પુદ્ગલમય દ્રવ્યકર્મના વિષયમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મ સંબંધી જડ સ્વરૂપને પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્ણાદિ ગુણ સંબંધી સ્વરૂપને તન્મય થઈને નથી કરતો.

આત્મા પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મ સંબંધી સ્વરૂપને અથવા તેના વર્ણાદિ ગુણોને તન્મય થઈને નથી કરતો ત્યારે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મના વિષયમાં તે જીવ કર્તા કેવી રીતે હોઈ શકે ? કોઈપણ પ્રકારથી તે પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા નથી થઈ શકતો કેમકે જીવ ચેતન કે અચેતન પર સ્વરૂપથી પરિણમન નથી કરતો. આ અર્થ છે.

(પ્રશ્ન) આનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) જેમ સ્ફટિક નિર્મળ હોવા છતાં જપાપુષ્પની ઉપાધિરૂપથી પરિણમન કરે છે તેવી જ રીતે કોઈ સદાશિવ નામક પુરુષ જે સદા મુક્ત જ છે, અમૂર્ત છે તો પણ તે પરની ઉપાધિ સન્નિધિથી (નજદીકતાથી) પરિણમન કરી જગતનું નિર્માણ કરે છે. અહીં આ માન્યતાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી નિરાકરણ થઈ જાય છે ?

(ઉત્તર) કેમકે મૂર્ત સ્ફટિકનો મૂર્તિક (જપાપુષ્પ) ની સાથે સંબંધ ઘટિત થઈ જાય છે. પરંતુ સદામુક્ત અને અમૂર્ત સદાશિવની સાથે મૂર્ત ઉપાધિનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટિત થાય છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે ઘટિત થતો નથી, જેવી રીતે સિદ્ધ જીવની સાથે ઉપાધિ સંબંધ થતો નથી. પરંતુ અનાદિથી કર્મબદ્ધ જીવ શુદ્ધ નિશ્ચયથી શક્તિરૂપથી અમૂર્ત છે પરંતુ વ્યક્તિરૂપ વ્યવહારથી મૂર્ત છે તેથી તેની સાથે મૂર્ત ઉપાધિનો સંબંધ પણ ઘટિત થાય છે એવો ભાવાર્થ છે. આ પ્રકારે નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

માટે આ સિવાય બીજો-એટલે કે આત્માને પુદ્ગલકર્મોનો કર્તા કહેવો તે-ઉપચાર છે, એમ હવે કહે છે:-

જીવ હેતુભૂત થતાં અરે ! પરિણામ દેખી બંધનું,

ઉપચારમાત્ર કથાય કે આ કર્મ આત્માએ કર્યું. ૧૦૫.

ગાથાર્થ:- [જીવે] જીવ [હેતુભૂતે] નિમિત્તભૂત બનતાં [બન્ધસ્ય તુ] કર્મ બંધનું [પરિણામમ્] પરિણામ થતું [દૃષ્ટ્વા] દેખીને, ‘ [જીવેન] જીવે [કર્મ કૃતં] કર્મ કર્યું ’ એમ [ઉપચારમાત્રેણ] ઉપચારમાત્રથી [ભણ્યતે] કહેવાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૫)

ઉત્થાનિકા : આ કારણથી આત્મા દ્રવ્યકર્મ કરે છે એવું જે કહેવામાં આવે છે તે ઉપચાર છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પરમ ઉપેક્ષા સંયમ ભાવનારૂપ પરિણત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનના અભાવમાં મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણતિના નિમિત્તરૂપે જીવ હોવાથી (જેવી રીતે) વાદળોની છાયા ચંદ્રમાં કે સૂર્યના પરિવેશ મંડળ આદિને નિમિત્તરૂપ યોગ્ય કાળ હોવા પર પાણીનું વરસવું, ઈન્દ્ર ધનુષરૂપમાં પરિણમિત (એવા) પુદ્ગલના પરિણામની જેમ, કર્મવર્ગણને યોગ્ય જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ દ્રવ્યકર્મ બંધની પરિણતિ-પર્યાયને જોઈને જીવ દ્વારા આ કર્મ કરવામાં આવ્યું એવું વ્યવહારથી માત્ર ઉપચારથી કહે છે.

હવે, એ ઉપચાર કઈ રીતે છે તે દેખાંતથી કહે છે:-

યોદ્ધા કરે જ્યાં યુદ્ધ ત્યાં એ નૃપકર્તૃ લોકો કહે,

એમ જ કર્યા વ્યવહારથી જ્ઞાનાવરણ આદિ જીવે. ૧૦૬.

ગાથાર્થ:- [યોદ્ધા:] યોદ્ધાઓ વડે [યુદ્ધ કૃતે] યુદ્ધ કરવામાં આવતાં, ‘ [રાજા કૃતમ્] રાજાએ યુદ્ધ કર્યું ’ [ઇતિ] એમ [લોક:] લોક [જલ્પતે] (વ્યવહારથી) કહે છે [તથા] તેવી રીતે ‘ [જ્ઞાનાવરણાદિ] જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ [જીવેન કૃતં] જીવે કર્યું ’ [વ્યવહારે] એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૬)

ઉત્થાનિકા : હવે તે ઉપચારરૂપ કર્મ તથા કર્તાપણને દેખાંત તથા દ્રાષ્ટાંત દ્વારા દેઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે યોદ્ધાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ યુદ્ધને રાજાએ યુદ્ધ કર્યું એવું વ્યવહારથી લોકો કહે છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ જીવે કર્યા એવું વ્યવહારથી કહે છે. એટલા માટે સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવરૂપ હોવાથી જીવ ન તો કોઈને ઉત્પન્ન કરે છે, ન કરે છે, ન બાંધે છે, ન પરિણમાવે છે. અને તે જ પ્રકારે ન ગ્રહણ કરે છે.

હવે કહે છે કે ઉપરના હેતુથી આમ ઠર્યું:-

ઉપજાવતો, પ્રણમાવતો, ગ્રહતો, અને બાંધે, કરે

પુદ્ગલદરવને આત્મા-વ્યવહારનયવક્તવ્ય છે. ૧૦૭.

ગાથાર્થ:- [આત્મા] આત્મા [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્યને [ઉત્પાદયતિ] ઉપજાવે છે, [કરોતિ ચ] કરે છે, [બધ્નાતિ] બાંધે છે, [પરિણામયતિ] પરિણમાવે છે [ચ] અને [ગૃહ્ણતિ] ગ્રહણ કરે છે-એ [વ્યવહારનયસ્ય] વ્યવહારનયનું [વક્તવ્યમ્] કથન છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૭)

તાત્પર્યવૃત્તિ : અનાદિ કાળથી બંધ પર્યાયને વશીભૂત થયેલ હોવાથી વિતરાગ સ્વસંવેદન લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનના અભાવથી રાગાદિ પરિણામથી સ્નિગ્ધ થયો થકો આત્મા કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યને કુંભાર દ્વારા બનાવવામાં આવેલ ઘડાની જેમ દ્રવ્યકર્મરૂપથી ઉત્પન્ન કરે છે, બાંધે છે, પરિણમન કરાવે છે, ગ્રહણ કરે છે. આ વક્તવ્ય વ્યવહારનયના અભિપ્રાયથી કહેવા યોગ્ય છે, અથવા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રકૃતિ બંધ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્થિતિબંધ કરે છે, અનુભાગબંધ કરે છે, પ્રદેશ બંધરૂપ પરિણમન કરે છે. જે પ્રકારે ગરમ લોખંડનો ગોળો બધી તરફથી પાણીને ગ્રહણ કરે છે. તેવી રીતે આત્મા આત્મપ્રદેશોથી કર્મને ગ્રહણ કરે છે એવો અભિપ્રાય છે.

હવે પૂછે છે કે એ ઉપચાર કઈ રીતે છે ? તેનો ઉત્તર દૃષ્ટાંતથી કહે છે:-

ગુણદોષઉત્પાદક કલ્પો જ્યમ ભૂપને વ્યવહારથી,
ત્યમ દ્રવ્યગુણઉત્પન્નકર્તા જીવ કલ્પો વ્યવહારથી. ૧૦૮.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [રાજા] રાજાને [દોષગુણોત્પાદક:] રાજાના દોષ અને ગુણનો ઉત્પન્ન કરનાર [વ્યવહારાત્] વ્યવહારથી [આલપિત:] કલ્પો છે, [તથા] તેમ [જીવ:] જીવને [દ્રવ્યગુણોત્પાદક:] પુદ્ગલદ્રવ્યના દ્રવ્ય-ગુણનો ઉત્પન્ન કરનાર [વ્યવહારાત્] વ્યવહારથી [ભણિત:] કલ્પો છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૮)

ઉત્થાનિકા : હવે આ કથનને દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધાંત દ્વારા દૃઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે લોકમાં વ્યવહારથી રાજા-દોષિત અને નિર્દોષ જનોના દોષ અને ગુણનો ઉત્પાદક કહેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે જીવ પણ વ્યવહારથી પુદ્ગલદ્રવ્યના પુણ્ય પાપરૂપી ગુણોનો ઉત્પાદક કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે વ્યવહારની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર પૂર્ણ થયા. આ પ્રકારે દ્વિક્રિયાવાદીના નિરાકરણના ઉપસંહારરૂપ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી અગિયાર ગાથા પૂર્ણ થઈ.

(પ્રશ્ન) નિશ્ચયથી આત્મા દ્રવ્યકર્મને નથી કરતો એવું ઘણીવાર કહેવાય ગયું છે. તેનાથી જ દ્વિક્રિયાવાદીનું નિરાકરણ સિદ્ધ થાય છે તો પછી ફરીથી તેનું જ પિષ્ટ પિંજણ શા માટે કરવામાં આવ્યું છે ?

(ઉત્તર) એવું નથી. હેતુ અને હેતુમતના ભાવ બતાવવા ને માટે એવું વારંવાર કથન કરવામાં દોષ નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ એમ છે કે નિશ્ચયથી જે હેતુથી આત્મ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા નથી તે જ હેતુથી દ્વિક્રિયાવાદીનું નિરાકરણ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલામાટે તે હેતુમદભાવ છે એવું જાણવું જોઈએ.

આ પ્રકારે પુણ્યપાપાદિ સાત પદાર્થની પીઠીકારૂપ મહાઅધિકારમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારથી બે

ગાથાઓ દ્વારા સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન કરેલ છે. તેના બાદ બાર ગાથાઓ દ્વારા તેનું વિશેષ કથન કરેલ છે ત્યારબાદ અગિયાર ગાથાઓ દ્વારા ઉપસંહારરૂપથી તેનું જ ફરી વિશેષ કથન કરેલ છે. આ પ્રકારે સમુહરૂપથી પચ્ચીસ ગાથાઓ દ્વારા દ્વિક્રિયાવાદીના નિષેધરૂપ ત્રીજો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠીકા : આના પછી “સામાન્ય પ્રત્યય” વિગેરે ગાથાથી લઈને પાઠક્રમથી સાત ગાથા પર્યંત ચાર મૂળ પ્રત્યયોની કર્મ કર્તૃત્વની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં સાત ગાથાઓમાંથી ચાર ગાથામાં જૈનમતમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી જીવ કર્મ નથી કરતો પરંતુ એકાંતથી પ્રત્યયો જ કર્મ કરે છે એવું કથન છે. અથવા શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા-વિવિક્ષા ને જે નથી ઈચ્છતા અને એકાંતથી જીવ નથી કરતો એમ કહે છે તેવા સાંખ્યમત અનુસારીને દૂષણ આપે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે દૂષણ આપે છે ?

(ઉત્તર) જો તે પ્રત્યય જ કર્મનો કર્તા છે તો જીવ તે કર્મોનો વેદક પણ નથી. એક તો આ દૂષણ છે અથવા તેના મતમાં જીવ એકાંતથી કર્મને કરતો નથી એ બીજું દૂષણ છે. ત્યારબાદ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી જીવ અને પ્રત્યયોનું એકત્વ નથી એવો જૈનમતનો અભિપ્રાય છે એવા કથન કરવાવાળી ત્રણ ગાથા છે અથવા પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જે લોકો નયવિભાગ નથી ઈચ્છતા, નથી માનતા તેઓને ફરીથી દૂષણ આપે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે દૂષણ આપે છે ?

(ઉત્તર) જીવ અને પ્રત્યયોના એકાંતથી એકત્વ હોવા પર જીવનો અભાવ થશે. આ એક દૂષણ આવશે. તથા એકાંતથી તેઓના ભિન્નપણાથી સંસારનો અભાવ થશે. આ બીજું દૂષણ છે આ પ્રકારે ચોથા અંતર અધિકારમાં સમુહપીઠીકા છે તેનું વિશેષ કહે છે.

હવે આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ કાવ્ય કહે છે:-

સામાન્ય પ્રત્યય ચાર નિશ્ચય બંધના કર્તા કહ્યા,
-મિથ્યાત્વ ને અવિરમણ તેમ કષાયયોગો જાણવા. ૧૦૯.
વળી તેમનો પણ વર્ણવ્યો આ ભેદ તેર પ્રકારનો,
-મિથ્યાત્વથી આદિ કરીને ચરમ ભેદ સયોગીનો. ૧૧૦.
પુદ્ગલકરમના ઉદયથી ઉત્પન્ન તેથી અજીવ આ,
તે જો કરે કર્મો ભલે, ભોક્તાય તેનો જીવ ના. ૧૧૧.
જેથી ખરે ‘ગુણ’ નામના આ પ્રત્યયો કર્મો કરે,
તેથી અકર્તા જીવ છે, ‘ગુણો’ કરે છે કર્મને. ૧૧૨.

ગાથાર્થ:- [ચત્ત્વારઃ] ચાર [સામાન્યપ્રત્યયાઃ] સામાન્ય * પ્રત્યયો [ચલુ] નિશ્ચયથી

[બન્ધકર્તાર:] બંધના કર્તા [ભણ્યન્તે] કહેવામાં આવે છે- [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અવિરમણ] અવિરમણ [ચ] તથા [કષાયયોગૌ] કષાય અને યોગ (એ ચાર) [બોદ્ધવ્યા:] જાણવા. [પુનઃ અપિ ચ] અને વળી [તેષાં] તેમનો, [અયં] આ [ત્રયોદશવિકલ્પ:] તેર પ્રકારનો [ભેદઃ તુ] ભેદ [ભણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે- [મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ (ગુણસ્થાન) થી માંડીને [સયોગિનઃ ચરમાન્તઃ યાવત્] સયોગકેવળી (ગુણસ્થાન) ના ચરમ સમય સુધીનો, [એતે] આ (પ્રત્યયો અથવા ગુણસ્થાનો) [ચ્ચ] કે જેઓ નિશ્ચયથી [અચેતનાઃ] અચેતન છે [યસ્માત્] કારણ કે [પુદ્ગલકર્મોદયસમ્ભવાઃ] પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે [તે] તેઓ [યદિ] જો [કર્મ] કર્મ [કુર્વન્તિ] કરે તો ભલે કરે; [તેષાં] તેમનો (કર્મોનો) [વેદકઃ અપિ] ભોક્તા પણ [આત્મા ન] આત્મા નથી. [યસ્માત્] જેથી [એતે] આ [ગુણસંજ્ઞિતાઃ તુ] ‘ ગુણ ’ નામના [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [કર્મ] કર્મ [કુર્વન્તિ] કરે છે [તસ્માત્] તેથી [જીવઃ] જીવ તો [અકર્તા] કર્મનો અકર્તા છે [ચ] અને [ગુણાઃ] ‘ ગુણો ’ જ [કર્માણિ] કર્મોને [કુર્વન્તિ] કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૦૯ થી ૧૧૨)

ઉત્થાનિકા : નિશ્ચયનયથી મિથ્યાત્વાદિ પૌદ્ગલિક પ્રત્યય જ કર્મ કરે છે તે આ પ્રકારે કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિશ્ચયનયથી અભેદ વિવિક્ષાથી પુદ્ગલ એક જ કર્તા છે. પરંતુ ભેદ વિવિક્ષાથી ચાર સામાન્ય અથવા મૂળ પ્રત્યય (ને) સ્પષ્ટરૂપથી બંધનો કર્તા સર્વજ્ઞ ભગવંતો દ્વારા કહેવામાં આવ્યો છે તથા ઉત્તર પ્રત્યયો ઘણાં છે.

(પ્રશ્ન) સામાન્યનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) વિવિક્ષાના અભાવને સામાન્ય કહે છે એવો સામાન્ય શબ્દનો અર્થ છે. સામાન્યના કથનકાળમાં બધેય આમ જાણી લેવું જોઈએ. અને તે (ચાર પ્રત્યયો) મિથ્યાત્વ, અવિરતી, કષાય અને યોગ જાણવા જોઈએ.

તે પ્રત્યયોના ગુણસ્થાન ભેદથી તેર પ્રકારના ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારના તેર ભેદ કહ્યા છે ?

(ઉત્તર) તે મિથ્યાત્વાદિ ગુણસ્થાનથી લઈને સયોગ કેવળીના ચરમ સમય સુધી તેર ભેદ છે.

તે મિથ્યાત્વાદિ ભાવ પ્રત્યય સ્પષ્ટ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અચેતન છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી અચેતન છે ?

(ઉત્તર) કારણ કે તે પુદ્ગલ કર્મોદયથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે અચેતન છે.

જેવી રીતે સ્ત્રી અને પુરુષના સાનિધ્યમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેને જ વિવિક્ષા વશ આ દેવદત્તાનો પુત્ર છે એમ કોઈ કહે છે તથા કોઈક લોકો તેને આ દેવદત્તનો પુત્ર છે. એમ કહે છે.

આવા કથનોમાં વિવિધતા વશ દોષ નથી. તે જ પ્રકારે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગથી ઉત્પન્ન મિથ્યાત્વ રાગાદિ ભાવ પ્રત્યય અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી ચેતના અથવા જીવથી સંબંધિત છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી અચેતન અથવા પુદ્ગલિક છે. પરમાર્થે તે પ્રત્યય ન તો એકાન્તથી (સર્વથા) જીવરૂપ છે અને ન તો એકાન્તથી અજીવરૂપ છે. પરંતુ યુનાને હળદરના સંયોગથી ઉત્પન્ન કંકુ (લાલરંગ) ની જેમ સંયોગથી ઉત્પન્ન છે, વાસ્તવિકતાથી સૂક્ષ્મ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે મિથ્યાત્વાદી પ્રત્યય જીવના છે જ નહીં, તે તો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ કલ્પિત છે.

(પ્રશ્ન) એટલે આપ શું કહેવા માંગો છો ?

(ઉત્તર) એમ કે જો કોઈ વ્યક્તિ એકાન્તથી રાગાદિકને જીવનો કહે છે અથવા એકાન્તથી અજીવનો કહે છે. તો તે બન્ને વચન ખોટા છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ખોટા છે.

(ઉત્તર) પૂર્વોક્ત સ્ત્રી પુરુષના દૃષ્ટાંતની જેમ તે સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અને આમ માનવાતાં આવે તો અમને પ્રશ્ન છે કે તે રાગાદિ ભાવ સૂક્ષ્મ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કોના છે ?

(ઉત્તર) સૂક્ષ્મ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તેનું અસ્તિત્વ જ (જીવસ્વભાવમાં) નથી. એમ પહેલા જ કહેવામાં આવી ગયું છે. તેથી અમે શું જવાબ આપીએ. તે પ્રત્યય ને કર્મ કરે તો કરો એમાં જીવને શું અથવા (જીવને) શું લાભ છે ? શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આ (વાત) સંમત જ છે એવું આગમનું વચન છે. અને જો એમ માનવામાં આવે કે જીવ મિથ્યાત્વના ઉદયમાં મિથ્યાત્વી થઈને મિથ્યાત્વ રાગાદિ ભાવકર્મને જેવી રીતે ભોગવે છે તેવી રીતે તે કર્તા છે. તો એમ નથી.

કેમકે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા એ કર્મોને ભોક્તા પણ નથી. જ્યારે ભોક્તા નથી તો પછી કર્તા કઈ રીતે થશે ?

કોઈ પણ પ્રકારે તે કર્તા નથી એવું શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સ્વીકાર્ય છે. અથવા જો ફરી એકાન્તથી અકર્તા કહે છે તેને પણ દોષ દેવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે દોષ દેવામાં આવે છે ?

(ઉત્તર) જો એકાન્તથી આત્મા અકર્તા છે તો જે પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અકર્તા છે તે પ્રકારે વ્યવહારનયથી પણ અકર્તા છે ત્યારે તો સર્વથા જ અકર્તૃત્વ માનવાથી સંસારનો અભાવ થાય છે. આ એક દોષ છે. તેના મતમાં આત્મા ભોક્તા પણ નથી આ બીજો દોષ છે. અને જો સાંખ્ય (મતવાળા) આત્માને ભોક્તા માને છે તો તેના સ્વમતનો વ્યાધાત થાય છે આ પણ એક દોષ છે.

એટલા માટે એમ સિદ્ધ થયું કે ગુણસ્થાન સંજ્ઞાવાળા જે પ્રત્યય છે તે જ કર્મને કરે છે જે પૂર્વ ગાથાઓમાં કહ્યું છે એટલા માટે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ તે કર્મોનો કર્તા નથી. ગુણસ્થાન સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યય જ કર્મોને કરે છે આમ જ સ્વીકાર્ય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પ્રત્યય જ કર્મોને કરે છે

આવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવાવાળી ૪ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

વળી જીવને અને તે પ્રત્યયોને એકપણું નથી એમ હવે કહે છે:-

ઉપયોગ જેમ અનન્ય જીવનો, ક્રોધ તેમ અનન્ય જો,
તો દોષ આવે જીવ તેમ અજીવના એકત્વનો. ૧૧૩.
તો જગતમાં જે જીવ તે જ અજીવ પણ નિશ્ચય ઠરે;
નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મના એકત્વમાં પણ દોષ એ. ૧૧૪.
જો ક્રોધ એ રીત અન્ય, જીવ ઉપયોગઆત્મક અન્ય છે,
તો ક્રોધવત્ નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મ તે પણ અન્ય છે. ૧૧૫.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [જીવસ્ય] જીવને [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [અનન્યઃ] અનન્ય અર્થાત્ એકરૂપ છે [તથા] તેમ [યદિ] જો [ક્રોધઃ અપિ] ક્રોધ પણ [અનન્યઃ] અનન્ય હોય તો [એવમ્] એ રીતે [જીવસ્ય] જીવને [ચ] અને [અજીવસ્ય] અજીવને [અનન્યત્વમ્] અનન્યપણું [આપન્નમ્] આવી પડયું. [એવમ્ ચ] એમ થતાં, [હિહ] આ જગતમાં [યઃ તુ] જે [જીવઃ] જીવ છે [સઃ એવ તુ] તે જ [નિયમતઃ] નિયમથી [તથા] તેવી જ રીતે [અજીવઃ] અજીવ ઠર્યો; (બન્નેનું અનન્યપણું હોવામાં આ દોષ આવ્યો;) [પ્રત્યયનોકર્મકર્મણામ્] પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મના [એકત્વે] એકપણામાં અર્થાત્ અનન્યપણામાં પણ [અયમ્ દોષઃ] આ જ દોષ આવે છે. [અથ] હવે જો (આ દોષના ભયથી) [તે] તારા મતમાં [ક્રોધઃ] ક્રોધ [અન્યઃ] અન્ય છે અને [ઉપયોગાત્મકઃ] ઉપયોગસ્વરૂપ [ચેતયિતા] આત્મા [અન્યઃ] અન્ય [ભવતિ] છે, તો [યથા ક્રોધઃ] જેમ ક્રોધ [તથા] તેમ [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [કર્મ] કર્મ અને [નોકર્મ અપિ] નોકર્મ પણ [અન્યત્] આત્માથી અન્ય જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૧૩ - ૧૧૫)

ઉત્થાનિકા : હવે એકાંતથી જીવ અને પ્રત્યય (ભાવકર્મ) નું એકત્વ નથી એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે જીવના જ્ઞાન ઉપયોગ અને દર્શન ઉપયોગનું અનન્યતમ અથવા તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી તાદાત્મ્ય સંબંધ છે ?

(ઉત્તર) કેમકે તે અભિન્નતાથી અનુભવમાં આવે છે. તેને અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની જેમ જુદા કરવા અશક્ય છે.

(પ્રશ્ન) એ જ પ્રકારે ક્રોધ પણ જો એકાંતથી આત્માથી અનન્ય કે તાદાત્મ્ય હોત તો શું દોષ આવત ?

(ઉત્તર) આ પ્રકારે ક્રોધ અને આત્માનો તાદાત્મ્ય સંબંધ માનવાથી સહજ શુદ્ધ અખંડ એક જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગમય જીવ અને અજીવ એકત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારે પૂર્વે કહેલા સૂત્ર વ્યાખ્યાન ક્રમથી જે જીવ છે તે જ અજીવ થશે એવું નિયમથી નિશ્ચયથી માનવું પડશે એમ થવાથી જીવના અભાવનો દોષ આવશે અને જીવનો અભાવ માનવો તે મોટો દોષ છે.

(પ્રશ્ન) કોના હોવાથી જીવના અભાવનો દોષ આવશે ?

(ઉત્તર) એકાંતથી નિરંજન, નિજાનંદ એક, લક્ષણવાળા જીવની સાથે મિથ્યાત્વાદિ પ્રત્યય (ભાવકર્મ) નું એકત્વ થવાથી જીવના અભાવરૂપ દોષ થશે.

(પ્રશ્ન) કોનું એકત્વ માનવાથી દોષ થશે ?

(ઉત્તર) મિથ્યાત્વાદી પ્રત્યય, નોકર્મ તથા કર્મની સાથે એકત્વ માનવા પર દોષ આવશે.

અહીં પ્રાકૃત ગાથામાં પ્રાકૃત ભાષાના લક્ષણને કારણે પ્રત્યય શબ્દ હર્સ્વ એક વચન જ છે. હવે પૂર્વોક્ત જીવના અભાવ થવા રૂપ દોષથી બચવા ને માટે જો આપનો અભિપ્રાય છે કે ક્રોધ જીવથી ભિન્ન છે. અને વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનમય આત્મા ક્રોધથી ભિન્ન છે.

જેવી રીતે જડ ક્રોધ (દ્રવ્યકર્મ) નિર્મળ ચૈતન્ય સ્વભાવવાળા જીવથી ભિન્ન છે તેવી રીતે પ્રત્યય (ભાવકર્મ) કર્મ નોકર્મ પણ આત્માથી ભિન્ન છે. આ કથન શુદ્ધ નિશ્ચયથી અમોને સ્વીકાર્ય છે.

હવે કહે છે કે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવનું (ક્રોધ સાથે) અકર્તૃત્વ અને અભોકર્તૃત્વ છે તથા ક્રોધાદિથી જુદાપણું છે એવું કથન કરવા સમયે બીજા પક્ષમાં વ્યવહારથી કર્તૃત્વ અને ભોકર્તૃત્વ તથા ક્રોધાદિથી એકપણું પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી કર્તૃત્વ-ભોકર્તૃત્વ અને ક્રોધાદિથી એકપણું પ્રાપ્ત થાય છે ?

(ઉત્તર) નિશ્ચય અને વ્યવહારનું પરસ્પર સાપેક્ષપણું હોવાને કારણે કર્તૃત્વ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે સાપેક્ષપણું છે ?

(ઉત્તર) જેવી રીતે દેવદત્ત ડાબી આંખથી જોવે છે એમ કહેવાથી તે જમણી આંખથી નથી જોતો એમ કહ્યા વગર જ સિદ્ધ થાય છે. જે આવા પરસ્પર સાપેક્ષ નયવિભાગને નથી માનતો. તેવા સાંખ્ય સદાશિવ, મત અનુસારી તે પુરુષોનાં મતમાં જેવી રીતે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ક્રોધાદિનો કર્તા નથી થતો તથા જીવ ક્રોધાદિથી ભિન્ન હોય છે. તેવી રીતે વ્યવહારથી પણ જીવ ક્રોધાદિથી જુદો જ સાબિત થશે..આથી ક્રોધાદિ પરિણામનો અભાવ થવાથી સિદ્ધ જીવોની જેમ કર્મબંધનો અભાવ થશે. કર્મબંધનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી સંસારનો અભાવ થશે. તથા સંસારનો અભાવ થવાથી નિત્ય મુક્તપણાને પ્રાપ્ત થશે પરંતુ તે તો પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે. કેમકે સંસાર તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ પ્રકારે પ્રત્યય (ભાવકર્મ) તથા જીવનું એકાંતથી એકત્વના નિરાકારણરૂપની ત્રણ ગાથાઓ થઈ.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે

(પ્રશ્ન) શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને અકર્તા તથા વ્યવહારનયથી જીવને અનેકવાર કર્તા કહેવામાં આવેલ છે. ત્યાં એવું હોવા પર જેવી રીતે દ્રવ્યકર્મોનું વ્યવહારથી કર્તાપણું છે તેવી રીતે રાગાદિ

કર્મોનું (ભાવકર્મનું) પણ કર્તાપણું થયું. આથી બન્ને દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મને એકપણું પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ એમ નથી.

રાગાદિ ભાવકર્મોનો જે આ વ્યવહાર છે તેને અશુદ્ધ નિશ્ચય સંજ્ઞા છે. તે વ્યવહાર દ્રવ્યકર્મોનું ભાવકર્મની સાથે તારતમ્ય દેખાડવા માટે છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે તારતમ્ય દેખાડે છે ?

(ઉત્તર) દ્રવ્ય કર્મ અચેતન છે અને ભાવકર્મ ચેતન છે. તોપણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી ભાવકર્મ પણ અચેતન જ છે. કેમકે અશુદ્ધ નિશ્ચય પણ શુદ્ધ નિશ્ચય અપેક્ષાએ વ્યવહાર જ છે. એમ અહીં ભાવાર્થ છે.

દ્રવ્ય કર્મોનું કર્તાપણું ભોક્તાપણું અનુપરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી તથા રાગાદિ ભાવકર્મોનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે, તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનય પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા એ વ્યવહાર જ છે. આ પ્રકારે પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકારૂપ મહાઅધિકારમાં સાત ગાથાઓ દ્વારા ચોથો અંતર અધિકાર સમાપ્ત થયો.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠીકા :

આના પછી આઠ ગાથા સુધી સાંખ્યમત અનુસારી શિષ્ય ને સંબોધન અર્થે જીવ અને પુદ્ગલનું એકાંતરૂપથી અપરિણામીપણાનો નિષેધ કરતા થકા કથંચિત્ પરિણામપણું સ્થાપિત કરે છે. તે આઠ ગાથાઓમાંથી પુદ્ગલના પરિણામનપણાની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. તેના બાદ જીવના પરિણામપણાની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ છે. આ પ્રકારે પાંચમા સ્થળ પર સમૂહ પીઠીકા છે.

હવે સાંખ્યમતના અનુયાયી શિષ્ય પ્રતિ પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરે છે (અર્થાત્ સાંખ્યમતી પ્રકૃતિ-પુરુષને અપરિણામી માને છે તેને સમજાવે છે) :-

જીવમાં સ્વયં નહિ બદ્ધ, ન સ્વયં કર્મભાવે પરિણમે,
તો એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય આ પરિણામનહીન બને અરે ! ૧૧૬.
જો વર્ગાણા કાર્મણ તણી નહિ કર્મભાવે પરિણમે,
સંસારનો જ અભાવ અથવા સમય સાંખ્ય તણો ઠરે ! ૧૧૭.
જો કર્મભાવે પરિણામાવે જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
કયમ જીવ તેને પરિણામાવે જે સ્વયં નહિ પરિણમે ? ૧૧૮.
સ્વયમેવ પુદ્ગલદ્રવ્ય વળી જો કર્મભાવે પરિણમે,
જીવ પરિણામાવે કર્મને કર્મત્વમાં-મિથ્યા બને. ૧૧૯.
પુદ્ગલદરવ જે કર્મપરિણાત, નિશ્ચયે કર્મ જ બને;
જ્ઞાનાવરણઘટ્યાદિપરિણાત, તે જ જાણો તેહને. ૧૨૦.

ગાથાર્થ:- [હદમ્ પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] આ પુદ્ગલદ્રવ્ય [જીવે] જીવમાં [સ્વયં] સ્વયં [બદ્ધં ન] બંધાયું નથી અને [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [સ્વયં] સ્વયં [ન પરિણમતે] પરિણમતું નથી [યદિ] એમ જો માનવામાં આવે [તદા] તો તે [અપરિણામિ] અપરિણામી [ભવતિ] ઠરે છે; [ચ] અને [કાર્મણવર્ગણાસુ] કાર્મણવર્ગણાઓ [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [અપરિણમમાનાસુ] નહિ પરિણમતાં, [સંસારસ્ય] સંસારનો [અભાવઃ] અભાવ [પ્રસજતિ] ઠરે છે [વા] અથવા [સાંખ્યસમયઃ] સાંખ્યમતનો પ્રસંગ આવે છે.

વળી [જીવઃ] જીવ [પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ] પુદ્ગલદ્રવ્યોને [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [પરિણામયતિ] પરિણામયતિ છે એમ માનવામાં આવે તો એ પ્રશ્ન થાય છે કે [સ્વયમ્ અપરિણમમાનાનિ] સ્વયં નહિ પરિણમતી એવી [તાનિ] તે વર્ગણાઓને [ચેતયિતા] ચેતન આત્મા [કથં નુ] કેમ [પરિણામયતિ] પરિણામયતી શકે? [અથ] અથવા જો [પુદ્ગલમ્ દ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [સ્વયમેવ હિ] પોતાની મેળે જ [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [પરિણમતે] પરિણમે છે એમ માનવામાં આવે, તો [જીવઃ] જીવ [કર્મ] કર્મને અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યને [કર્મત્વમ્] કર્મપણે [પરિણામયતિ] પરિણામયતિ છે [ઇતિ] એમ કહેવું [મિથ્યા] મિથ્યા ઠરે છે. [નિયમાત્] માટે જેમ નિયમથી [કર્મપરિણતં] *કર્મરૂપે પરિણમેલું [પુદ્ગલમ્ દ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [કર્મ ચૈવ] કર્મ જ [ભવતિ] છે [તથા] તેવી રીતે [જ્ઞાનાવરણાદિપરિણતં] જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે પરિણમેલું [તત્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [તત્ ચ એવ] જ્ઞાનાવરણાદિ જ [જાનીત] જાણો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૧૬ - ૧૨૦)

ઉત્થાનિકા : હવે સાંખ્યમતાનુંસારી શિષ્ય (ને સમજાવવા અર્થે) પુદ્ગલનો કથંચિત્ પરિણામ સ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અધિકરણભૂત જીવમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યકર્મ સ્વયં સ્વભાવથી બંધાયેલ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી બંધાયેલ નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે જીવનો સ્વભાવ સદા શુદ્ધ છે. અને સ્વયં જ કર્મભાવથી અથવા દ્રવ્ય કર્મ પર્યાયરૂપથી પરિણમિત નથી થતું.

(પ્રશ્ન) કયા કારણ થી પરિણમિત નથી થતું ?

(ઉત્તર) કેમકે આ પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ સદા નિત્ય છે (અપરિણામી છે)

જો આ પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યને માનવામાં આવે તો આપના સાંખ્યમત અનુસારે પુદ્ગલદ્રવ્ય અપરિણામી જ થશે તથા અપરિણામી થવાથી શું દોષ આવે છે ? (આગળ કહેશે)

(ઉત્તર) તો કાર્મણ વર્ગણા, કર્મભાવ-દ્રવ્ય કર્મ પર્યાયરૂપથી પરિણમન નહીં કરે અને તો સંસારનો અભાવ થશે. અથવા હે ! શિષ્ય આ તો સાંખ્યમત જેવું છે.

અને જો એવું માનવામાં આવે છે કે જીવ હઠથી (બળથી) કર્તા થઈ કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મભાવરૂપ દ્રવ્યકર્મ પર્યાય સ્વરૂપ પરિણમન કરાવે છે તે કારણથી

સંસારના અભાવનો દોષ નથી આવતો ?

એવું પૂછવામાં આવતા કહે છે કે જ્ઞાની જીવ સ્વયં અપરિણામી થયો થકો સ્વયં અપરિણામી પુદ્ગલદ્રવ્યને પરિણામાવે છે ? કે સ્વયં પરિણામી પુદ્ગલદ્રવ્યને પરિણામાવે છે પ્રથમ તો અપરિણામી પુદ્ગલદ્રવ્યને પરિણામન ન કરાવી શકાય કારણ કે જે શક્તિ સ્વયંમાં જ ન હોય તે શક્તિ બીજાઓ દ્વારા પણ આપી ન શકાય જેવી રીતે જપાપુષ્પાદિ કર્તા થઈને સ્ફટિકમણિમાં ઉપાધિ પ્રગટ કરે છે તેવી રીતે લાકડા કે થાંભલા આદિમાં ઉપાધિ (પ્રતિબિંબ) પેદા કેમ નથી કરાવતું.

અને જો એકાંતથી (કહેવામાં આવે કે) પરિણામનશીલ દ્રવ્યને પરિણામન કરાવે છે તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી કેમકે વસ્તુની શક્તિ બીજાની અપેક્ષા નથી રાખતી.

તો પછી જીવના નિમિત્ત કર્તા વગર પણ પુદ્ગલે કર્મરૂપથી પરિણામન કરવું જોઈએ ? એવું હોવામાં શું દોષ છે ?

ઘટપટ થાંભલા આદિ પુદ્ગલોની જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપરિણતિ થવી જોઈએ પરંતુ તે તો પ્રત્યક્ષમાં વિરોધરૂપ છે. એટલા માટે સિદ્ધ છે કે પુદ્ગલોની સ્વભાવભૂત કથંચિત્ પરિણામન શક્તિ હોય છે. તે પરિણામન શક્તિમાં સ્થિત પુદ્ગલ જ તે પરિણામનો કર્તા છે. જે કાર્મણવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલ પોતાની જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ પરિણામ-પર્યાયને કરે છે. તે પુદ્ગલ જ તે પર્યાયનું ઉપાદાન કારણ છે. જેવી રીતે કળશનું ઉપાદાન કારણ માટીનો પિંડ છે. જીવ (જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો) કર્તા નથી. તે તો નિમિત્ત કારણ જ છે. આ હેય તત્ત્વ છે.

એટલા માટે પુદ્ગલથી ભિન્ન શુદ્ધ પરમાત્મભાવનામાં પરિણમીત અભેદરત્નત્રય લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનથી અનુભવગમ્ય ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ નિજ શુદ્ધાત્મા જ શુદ્ધ નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે. પરંતુ ભેદરત્નત્રય સ્વરૂપ અભેદરત્નત્રયનું સાધક કારણ (નિમિત્ત કારણ) હોવાથી વ્યવહારથી ઉપાદેય કહ્યું છે.

આ પ્રકારે ત્રણ ગાથાના શબ્દાર્થ રૂપ વ્યાખ્યાનથી શબ્દાર્થ જાણવો જોઈએ. વ્યવહાર નિશ્ચયરૂપથી નયાર્થ જાણવો જોઈએ. સાંખ્યમતવાળાના સંબોધન અર્થે મતાર્થ જાણવો જોઈએ. આગમાર્થ તો પ્રસિદ્ધ છે. હેય-ઉપાદેય વ્યાખ્યાનરૂપથી ભાવાર્થ પણ જાણવો જોઈએ.

આ પ્રકારે શબ્દાર્થ નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ, તથા ભાવાર્થ વ્યાખ્યાનના સમયે યથા સંભવ બધેય જાણવું જોઈએ. આ રીતે પુદ્ગલને પરિણામશીલ સિદ્ધ કરવાની મુખ્યતાથી ૩ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

નોંધ : તાત્પર્યવૃત્તિમાં આત્મખ્યાતિ ગાથા ૧૧૯-૧૨૦ નથી

હવે જીવનું પરિણામીપણું સિદ્ધ કરે છે:-

કર્મે સ્વયં નહિ બદ્ધ, ન સ્વયં ક્રોધભાવે પરિણમે,
તો જીવ આ તુજ મત વિષે પરિણામનહીન બને અરે ! ૧૨૧.

ક્રોધાદિભાવે જો સ્વયં નહિ જીવ પોતે પરિણમે,
 સંસારનો જ અભાવ અથવા સમય સાંખ્ય તણો ઠરે ! ૧૨૨.
 જો ક્રોધ-પુદ્ગલકર્મ-જીવને પરિણમાવે ક્રોધમાં,
 કયમ ક્રોધ તેને પરિણમાવે જે સ્વયં નહિ પરિણમે ? ૧૨૩.
 અથવા સ્વયં જીવ ક્રોધભાવે પરિણમે-તુજ બુદ્ધિ છે,
 તો ક્રોધ જીવને પરિણમાવે ક્રોધમાં-મિથ્યા બને. ૧૨૪.
 ક્રોધોપયોગી ક્રોધ, જીવ માનોપયોગી માન છે,
 માયોપયુત માયા અને લોભોપયુત લોભ જ બને. ૧૨૫.

ગાથાર્થ:-સાંખ્યમતના અનુયાયી શિષ્ય પ્રતિ આચાર્ય કહે છે કે હે ભાઈ ! [ઇષઃ] આ [જીવઃ] જીવ [કર્મણિ] કર્મમાં [સ્વયં] સ્વયં [બદ્ધઃ ન] બંધાયો નથી અને [ક્રોધાદિભિઃ] ક્રોધાદિભાવે [સ્વયં] સ્વયં [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [યદિ તવ] એમ જો તારો મત હોય [તદા] તો તે (જીવ) [અપરિણામી] અપરિણામી [ભવતિ] ઠરે છે; અને [જીવે] જીવ [સ્વયં] પોતે [ક્રોધાદિભિઃ ભાવૈઃ] ક્રોધાદિભાવે [અપરિણમમાને] નહિ પરિણમતાં, [સંસારસ્ય] સંસારનો [અભાવઃ] અભાવ [પ્રસજતિ] ઠરે છે [વા] અથવા [સાંખ્યસમયઃ] સાંખ્યમતનો પ્રસંગ આવે છે.

[પુદ્ગલકર્મ ક્રોધઃ] વળી પુદ્ગલકર્મ જે ક્રોધ તે [જીવં] જીવને [ક્રોધત્વમ્] ક્રોધપણે [પરિણામયતિ] પરિણમાવે છે એમ તું માને તો એ પ્રશ્ન થાય છે કે [સ્વયમ્ અપરિણમમાનં] સ્વયં નહિ પરિણમતા એવા [તં] જીવને [ક્રોધઃ] ક્રોધ [કથં નુ] કેમ [પરિણામયતિ] પરિણામવી શકે ? [અથ] અથવા જો [આત્મા] આત્મા [સ્વયમ્] પોતાની મેળે [ક્રોધભાવેન] ક્રોધભાવે [પરિણમતે] પરિણમે છે [ઇષા તે બુદ્ધિઃ] એમ તારી બુદ્ધિ હોય, તો [ક્રોધઃ] ક્રોધ [જીવં] જીવને [ક્રોધત્વમ્] ક્રોધપણે [પરિણામયતિ] પરિણમાવે છે [ઇતિ] એમ કહેવું [મિથ્યા] મિથ્યા ઠરે છે.

માટે એ સિદ્ધાંત છે કે [ક્રોધોપયુક્તઃ] ક્રોધમાં ઉપયુક્ત (અર્થાત્ જેનો ઉપયોગ ક્રોધાકારે પરિણમ્યો છે એવો) [આત્મા] આત્મા [ક્રોધઃ] ક્રોધ જ છે, [માનોપયુક્તઃ] માનમાં ઉપયુક્ત આત્મા [માનઃ એવ] માન જ છે, [માયોપયુક્તઃ] માયામાં ઉપયુક્ત આત્મા [માયા] માયા છે [ચ] અને [લોભોપયુક્તઃ] લોભમાં ઉપયુક્ત આત્મા [લોભઃ] લોભ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૨૧ થી ૧૨૫)

ઉત્થાનિકા : હવે સાંખ્યમતાનુસારી શિષ્યને સંબોધન હેતુ જીવના કથયિત્ પરિણામ સ્વભાવપણાને સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જીવ કથંયિત્ પરિણમનશીલ સ્વભાવી છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જીવ સ્વયં પોતના સ્વભાવથી અધિકરણભૂત કર્મમાં સર્વથા બંધાયેલ નથી

કેમકે તે સદાય મુક્ત છે. અને જીવ પોતાની મેળે જ દ્રવ્ય કર્મોદય વગર ભાવ ક્રોધાદિ રૂપ પરિણમન નથી કરતો કેમકે એકાન્તથી જીવ અપરિણામી છે. જો આ પ્રકારની માન્યતા છે તો આ પ્રત્યક્ષરૂપથી સંસારી જીવ પણ તમારા અભિપ્રાયથી અપરિણામી જ થશે.

અપરિણામી હોવા પર શું દોષ છે ?

અપરિણામી માનવાથી તે જીવમાં પોતાની મેળે જ ભાવ ક્રોધાદિરૂપથી પરિણમન ન કરવાથી સંસારનો અભાવ સિદ્ધ થશે. હે શિષ્ય આ માન્યતા સાંખ્યમતની છે.

જો એવું માનવામાં આવે કે ઉદયાગત પુદ્ગલકર્મરૂપ દ્રવ્ય ક્રોધ હઠથી કર્તા થઈને જીવને ભાવક્રોધરૂપ પરિણમન કરાવે છે. તો શું સ્વયં પરિણમન ન કરવાવાળાને પરિણમન કરાવે છે કે સ્વયં પરિણમન કરવાવાળાને પરિણમન કરાવે છે ?

પ્રથમ તો સ્વયં પરિણમન ન કરવાવાળાને પરિણમન કરાવી ન શકાય.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી પરિણમન ન કરાવી શકાય ?

(ઉત્તર) કેમકે જેનામાં જે સ્વયંથી જ શક્તિ નથી તે શક્તિ બીજા દ્વારા દેવી અશક્ય છે. જેવી રીતે જપાપૂષ્પાદિ કર્તા થઈને સ્ફટિકમણીમાં ઉપાધિ (રંગ) ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેવી રીતે લાકડા (પથ્થરના) થાંભલા વગેરેમાં પણ જપાપૂષ્પાદિ કર્તા થઈ ઉપાધિ (રંગ) ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો.

બીજું જો એકાન્તથી પરિણામી જીવને પૌદ્ગલિક કર્મ (કાર્મણ વર્ગણા) પરિણામ કરાવે છે તો ઉદયાગત દ્રવ્યક્રોધના નિમિત્ત વગર પણ ભાવક્રોધાદિરૂપ જીવનું પરિણમન થશે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી દ્રવ્ય ક્રોધ વગર પણ ભાવક્રોધરૂપ પરિણમન થશે ?

(ઉત્તર) કેમકે વસ્તુની શક્તિ બીજાની અપેક્ષા રાખતી નથી. એવો સિદ્ધાંત છે. આવું માનવાથી મુક્તાત્માને પણ દ્રવ્ય ક્રોધાદિ કર્મોદયના નિમિત્ત વગર પણ ભાવક્રોધાદિ પ્રાપ્ત થશે. તે યોગ્ય નથી. કેમકે તે આગમ વિરુદ્ધ છે.

આવી રીતે હવે પૂર્વ દોષના ભયથી સ્વયં આત્મા જ દ્રવ્યકર્મ વગર ભાવક્રોધાદિરૂપથી પરિણમન કરે છે એવી તમારી માન્યતા છે તો હે શિષ્ય દ્રવ્ય ક્રોધ કર્તા થઈને જીવને ભાવક્રોધાદિ રૂપથી પરિણમન કરાવે છે તે તો પૂર્વ ગાથામાં કહ્યું છે તે કહેવું મિથ્યા થશે. એથી એમ સિદ્ધ થયું કે જેવી રીતે ઘટ આકાર પરિણત માટીનો પુદ્ગલપિંડ ઘટ છે. અને અગ્નિ રૂપ પરિણત લોખંડનો પિંડ અગ્નિ છે તેવી રીતે ક્રોધ ઉપયોગ પરિણત આત્મા ક્રોધ છે. માન ઉપયોગ પરિણત આત્મા માન છે માયા ઉપયોગ પરિણત આત્મા માયા છે. અને લોભ ઉપયોગ પરિણત આત્મા લોભ છે. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે જીવની પરિણામ શક્તિ સ્વભાવરૂપ છે. તે પરિણમન શક્તિમાં સ્થિત રહેવા પર તે જીવ કર્તા થઈને જે આત્મપરિણામ કરે છે તેનો તે ઉપાદાન કર્તા છે. તથા દ્રવ્ય કર્મોદય તો નિમિત્તમાત્ર જ છે. તેવી રીતે જીવ નિર્વિકાર ચૈતન્ય ચમત્કારરૂપ શુદ્ધ ભાવથી પરિણત થવાથી સિદ્ધાત્મા પણ થાય છે.

અહીં થોડું વિશેષ એ છે કે અજ્ઞાની, જ્ઞાની જીવોના સંક્ષેપ વ્યાખ્યાનરૂપથી જે છ ગાથાઓ પૂર્વમાં કહેવાઈ ગઈ હતી. ત્યાં કહેવાયેલ પુણ્ય પાપાદિ સાત પદાર્થ જીવ પુદ્ગલના સંયોગથી રચાયેલ છે અને તે જીવ તથા પુદ્ગલના કથંચિત્ પરિણમનપણા પર ઘટિત છે તે જ કથંચિત્ પરિણમનપણાનું આ વિશેષ વ્યાખ્યાન છે.

અથવા સાત ગાથાઓમાં જે પૂર્વોક્ત સામાન્ય પ્રત્યય છે તે જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મને કરે છે. જીવ નથી કરતો એવો જૈનમત છે. એકાંતથી અકર્તાપણું હોવા પર સાંખ્યમતાનુસારીની જેમ સંસારના અભાવનો દોષ આવે છે તે સંસાર અભાવના દોષનો જ આ વિશેષ દોષ છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે દોષ છે ?

(ઉત્તર) ત્યાં એકાંતથી કતૃત્વનો અભાવ હોવાથી સંસારના અભાવનો દોષ આવે છે.

અહીં ફરી એકાંતથી પરિણમનપણાનો અભાવ થવાથી સંસારના અભાવનો દોષ આવે છે આ કારણથી ભાવકર્મના પરિણામીપણા ને જ કર્તૃત્વ અને ભોકતૃત્વ કહે છે. આ પ્રકારે જીવના પરિણમનપણાના કથનની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

આ પ્રકારે પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકા રૂપ મહાધિકારમાં જીવ પુદ્ગલના પરિણામપણાના કથનની મુખ્યતાથી આઠ ગાથાઓ દ્વારા પાંચમા અંતરાધિકાર પૂરો થયો.

સમૂહ પીઠીકા : બે ગાથાઓમાં પહેલા જે અજ્ઞાનીનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલ છે તે જ અજ્ઞાની જીવ જ્યારે વિષય કષાયરૂપ અશુભ ઉપયોગથી પરિણત થાય છે ત્યારે પાપ, આસ્રવ અને બંધ આ ત્રણ પદાર્થોનો કર્તા થાય છે.

પરંતુ જ્યારે તે અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વ કષાયોનો મંદ ઉદય થવાથી ભોગ, આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ આદિ રૂપથી દાન પૂજાદિ રૂપ પરિણમન કરે છે ત્યારે પુણ્ય પદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે. એવું પહેલા પણ સંક્ષેપરૂપથી સૂચિત કરેલ હતું અને ચાર ગાથાઓ દ્વારા જ્ઞાની જીવનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી બતાવેલ હતું તે જ્ઞાની જીવ શુદ્ધોપયોગ ભાવથી પરિણત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનથી જ્યારે પરિણમિત થાય છે ત્યારે નિશ્ચય ચારિત્ર સાથે અવિનાભાવી વીતરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ થઈને સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ ત્રણ પદાર્થનો કર્તા થાય છે. એવું સંક્ષેપમાં પૂર્વે નિરૂપણ કરેલ છે. પરંતુ જ્યારે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોવા સમયે (નિર્વિકલ્પદશાના અભાવ સમયે) સરાગ સમ્યક્ત્વરૂપથી પરિણમિત થાય છે. ત્યારેજ શુદ્ધાત્માને ઉપાદેય કરીને પરંપરાએ નિર્વાણના કારણરૂપ તીર્થંકર પ્રકૃતિ આદિ પુણ્ય પદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે. એવું પહેલા કહેવાઈ ગયું છે.

તે બધા (ભાવો) જીવને અને પુદ્ગલને કથંચિત્ પરિણામપણું હોવાથી થાય છે. એવી જ રીતે તે કથંચિત્ પરિણામપણું પુણ્યપાપ આદિ સાત પદાર્થોનું સંક્ષેપમાં સૂચન કરવા માટે પહેલા જ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવેલ છે. અને તે જ જીવ અને પુદ્ગલના પરિણામપણાના વ્યાખ્યાનના કાળમાં વિશેષરૂપથી સૂચિત કરવામાં આવેલ છે.

ત્યાં આ પ્રકારે કથંચિત્ પરિણામપણું સિદ્ધ થવાથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાની જીવ કે જેઓ ગુણના ધારક છે બન્નેના પુણ્યપાપ આદિ સાત પદાર્થોનું સંક્ષેપ સૂચના અર્થે સંક્ષેપમાં કથન કરવામાં આવેલ છે.

હવે અહીં અજ્ઞાનમય ગુણ અને જ્ઞાનમયગુણની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવે છે. પરંતુ જીવગુણી અને અજીવગુણીની મુખ્યતાથી કથન નથી.

(પ્રશ્ન) શા માટે (નથી) ?

(ઉત્તર) તેના (જ્ઞાની-અજ્ઞાનીના) જ પુણ્ય પાપાદિ સાત પદાર્થોની સંક્ષેપ સૂચના દેવાને માટે આ કથન કરવામાં આવેલ છે. અહીં પાઠ્યક્રમમાંથી નવ ગાથા સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પહેલા ત્રણ ગાથાઓમાં જ્ઞાનમય ભાવોની મુખ્યતાથી કથન છે તે બાદ છ ગાથાઓમાં જ્ઞાની જીવના જ્ઞાનમય ભાવો થાય છે અને અજ્ઞાની જીવોના અજ્ઞાનમય ભાવો થાય છે આ પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. આવી રીતે છટ્ટા અંતર અધિકારની સમુદાય પીઠીકા પૂરી થઈ તે આ પ્રકારે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ વધારાની ગાથા નંબર - ૮

ગાથાર્થ : જે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહને છોડીને શુદ્ધોપયોગાત્મક પોતાના આત્માને જાણે છે (તેને) પરમાર્થના જાણવાવાળા તેને નિસંગ સાધુ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે શ્રેષ્ઠ સાધુ બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહથી મુક્ત થઈને વીતરાગ ચારિત્રને અવિનાભાવી ભેદજ્ઞાનથી જાણે છે અનુભવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોને જાણે ને અનુભવ કરે છે ?

(ઉત્તર) કર્મપણાને પ્રાપ્ત આત્માને જાણે અને અનુભવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કેવા આત્માને જાણે અને અનુભવે છે ?

(ઉત્તર) વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગ સ્વભાવ હોવાથી ઉપયોગરૂપ છે તે ઉપયોગને કે જે જ્ઞાનદર્શન સ્વરૂપ છે તેને જાણે છે અને અનુભવે છે.

(પ્રશ્ન) ફરીને કેવા આત્માને જાણે છે-અનુભવે છે ?

(ઉત્તર) ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ રહિત શુદ્ધાત્માને જાણે છે, અનુભવે છે.

આવા સાધુને નિસંગ પરિગ્રહરહિત (છે તેમ) જાણે છે અને કહે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે ? (જે આવું જાણે છે અને કહે છે)

(ઉત્તર) તે પરમાર્થના જાણનાર ગણધર દેવાદિ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ વધારાની ગાથા નંબર - ૯

ગાથાર્થ : જે મોહને છોડીને પોતાને જ્ઞાન સ્વભાવમય અનુભવે છે પરમાર્થના જાણવાવાળા તેને જીતમોહ સાધુ એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે શ્રેષ્ઠ સાધુ સમસ્ત ચેતન અચેતન શુભ-અશુભ પરદ્રવ્યોમાં મોહથી મુક્ત થઈ આત્માના શુભ અશુભ મન વચન કાય વ્યાપારરૂપ ત્રણે યોગથી રહિત થઈને અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપથી પરિણમિત ભેદજ્ઞાનથી (આત્માને) માને છે અને જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કોને (માને-જાણે) છે ?

(ઉ ૧૨) કર્મપણાને પ્રાપ્ત (નિર્વિકાર પરિણામ પ્રાપ્ત) આત્માને માને છે અને જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી વિશેષતાવાળા આત્માને માને અને જાણે છે ?

(ઉત્તર) નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી યુક્ત-પરિપૂર્ણ આત્માને માને અને જાણે છે. તે સાધુ ને જીતમોહી અથવા નિમોહી જાણે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે જેઓ આવું જાણે છે ?

(ઉત્તર) તે પરમાર્થના જાણનાર તીર્થંકર પરમદેવ આદિ છે. આ પ્રકારે મોહપદ બદલી રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાયા, બુદ્ધિ, ઉદય શુભાશુભ પરિણામ શ્રોત ચક્ષુ ઘ્રાણ, રસના અને સ્પર્શન એવા વીસ પદ બદલીને વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ આ પ્રકારે નિર્મળ પરમ ચૈતન્યજ્યોતિરૂપ પરિણતિથી ભિન્ન અસંખ્યાતલોક પ્રમાણ જેટલા વિભાવ પરિણામોની પણ વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિની વધારાની ગાથા નંબર - ૧૦

ગાથાર્થ : જે વ્યવહાર ધર્મને છોડીને ઉપયોગાત્મક શુદ્ધ સ્વભાવમય આત્માને અનુભવે છે પરમાર્થના જાણનાર તેને ધર્મના (પુણ્યના) પરિગ્રહ રહિત (છે) એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પરમ યોગીન્દ્રદેવ સ્વસંવેદન જ્ઞાનમાં સ્થિત થઈને શુભ ઉપયોગ પરિણામરૂપ ધર્મને અથવા પુણ્યરૂપ પરિગ્રહને ત્યાગીને નિજ શુદ્ધાત્મારૂપ પરિણત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણવાળા અભેદજ્ઞાનથી જાણે છે, અનુભવે છે.

(પ્રશ્ન) કોને ?

(ઉત્તર) કર્મપણાને પ્રાપ્ત આત્માને જાણે છે, અનુભવે છે.

(પ્રશ્ન) કેવા આત્માને ?

(ઉત્તર) વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાન ઉપયોગ પરિણિત આત્માને (જાણે છે અનુભવે છે)

(પ્રશ્ન) અને કેવા આત્માને ?

(ઉત્તર) શુભ-અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત શુદ્ધાત્માને (જાણે છે અનુભવે છે) તે શ્રેષ્ઠ

તપોધનને નિર્વિકાર સ્વકીય શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ નિશ્ચય ધર્મથી ભિન્ન ભોગ આકાંક્ષાસ્વરૂપ નિદાનબંધ આદિ પુણ્ય પરિગ્રહરૂપ વ્યવહાર ધર્મથી રહિત જાણે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે જે આવુ જાણે છે ?

(ઉત્તર) તે પરમાર્થના જાણનાર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની છે.

કંઈક વિશેષ કહે છે. કથંચિત્ પરિણામીપણું સિદ્ધ થવાથી જીવ શુદ્ધોપયોગરૂપથી પરિણમિત થાય છે. પછી મોક્ષને સાધે છે. પરિણામીપણાના અભાવમાં બંધાયેલા જ રહે છે. તેમાં શુદ્ધોપયોગરૂપ ભિન્ન પરિણામ સ્વરૂપ ઘટિત નથી થતું. એટલે તેને મોક્ષનો અભાવ છે એમ અભિપ્રાય (સિદ્ધ) છે. આ પ્રકારે શુદ્ધોપયોગ રૂપ જ્ઞાનમય પરિણામ ગુણની વ્યાખ્યાની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

જ્ઞાની જ્ઞાનમય ભાવનો અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનમય ભાવનો કર્તા છે એમ હવે કહે છે:-

જે ભાવને આત્મા કરે, કર્તા બને તે કર્મનો;

તે જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો. ૧૨૬.

ગાથાર્થ:- [આત્મા] આત્મા [યં ભાવમ્] જે ભાવને [કરોતિ] કરે છે [તસ્ય કર્મણઃ] તે ભાવરૂપ કર્મનો [સઃ] તે [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે; [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને તો [સઃ] તે ભાવ [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય છે અને [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને [અજ્ઞાનમયઃ] અજ્ઞાનમય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૨૬)

ઉત્થાનિકા : આના પછી (જીવ) જે પ્રકારથી જ્ઞાનમય અને અજ્ઞાનમય બન્ને ભાવોનો કર્તા થાય છે તે પ્રકારનું કથન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે ભાવ કે પરિણામને આત્મા કરે છે. તે તે જ ભાવનો કર્તા થાય છે. તે ભાવ અનંત જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય લક્ષણવાળા કાર્ય સમયસારના ઉત્પાદકપણાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પરિણામ પરિણત કારણ સમયસાર લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનથી સર્વ આરંભથી પરિણત હોવાથી જ્ઞાની જીવને શુદ્ધાત્માની પ્રસિદ્ધિ પ્રતીતિ, સંવિતિ, ઉપલબ્ધિ અનુભૂતિરૂપથી જ્ઞાનમય જ હોય છે. પરંતુ પૂર્વોક્ત ભેદજ્ઞાનના અભાવમાં અથવા શુદ્ધાત્માનુભૂતિ સ્વરૂપના અભાવમાં અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે. એવો અર્થ છે.

જ્ઞાનમય ભાવથી શું થાય છે અને અજ્ઞાનમય ભાવથી શું થાય છે તે હવે કહે છે:-

અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો, તેથી કરે તે કર્મને;

પણ જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, તેથી કરે નહિ કર્મને. ૧૨૭.

ગાથાર્થ:- [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને [અજ્ઞાનમયઃ] અજ્ઞાનમય [ભાવઃ] ભાવ છે

[તેન] તેથી અજ્ઞાની [કર્માણિ] કર્મોને [કરોતિ] કરે છે, [જ્ઞાનિનઃ તુ] અને જ્ઞાનીને તો [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય (ભાવ) છે [તસ્માત્ તુ] તેથી જ્ઞાની [કર્માણિ] કર્મોને [ન કરોતિ] કરતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૨૭)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાનમયથી શું ફળ છે. અને અજ્ઞાનમયથી શું ફળ હોય છે તે પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિજ આત્મ ઉપલબ્ધિની ભાવનાથી ભિન્ન વિપરીત હોવાને કારણે તેને (તે ભાવને) અજ્ઞાનમય ભાવ કહે છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે તે અજ્ઞાની જીવ તે ભાવથી (અજ્ઞાનમય ભાવથી) કર્મ કરે છે.

પરંતુ જ્ઞાનીને નિર્વિકાર ચૈતન્ય ચમત્કાર ભાવનાને વશ જ્ઞાનમય ભાવ થાય છે. તે જ્ઞાનમય ભાવથી જ્ઞાની જીવ કર્મ નથી કરતો.

અહીં કંઈક વિશેષ એમ છે કે જેવી રીતે થોડી પણ અગ્નિ ઘણાં બધાં ઘાસ, લાકડાના સમૂહને ક્ષણ માત્રમાં બાળી નાખે છે. તે પ્રકારે ત્રિગુપ્તિ સમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ અંતઃસૂક્ષ્મમાં પણ અનેક ભવોથી એકઠા થયેલ કર્મ સમૂહને સળગાવી દે છે. એવું જાણીને બધા પ્રકારથી તે પરમ સમાધિમાં જ ભાવના કરવી જોઈએ એવો ભાવાર્થ છે.

આ જ પશ્ચના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:-

વળી જ્ઞાનમય કો ભાવમાંથી જ્ઞાનભાવ જ ઊપજે,
તે કારણે જ્ઞાની તણા સૌ ભાવ જ્ઞાનમયી ખરે; ૧૨૮.
અજ્ઞાનમય કો ભાવથી અજ્ઞાનભાવ જ ઊપજે,
તે કારણે અજ્ઞાનીના અજ્ઞાનમય ભાવો બને. ૧૨૯.

ગાથાર્થ:- [યસ્માત્] કારણ કે [જ્ઞાનમયાત્ ભાવાત્ ચ] જ્ઞાનમય ભાવમાંથી [જ્ઞાનમયઃ એવ] જ્ઞાનમય જ [ભાવઃ] ભાવ [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીના [સર્વે ભાવાઃ] સર્વ ભાવો [ખલુ] ખરેખર [જ્ઞાનમયાઃ] જ્ઞાનમય જ હોય છે. [ચ] અને, [યસ્માત્] કારણ કે [અજ્ઞાનમયાત્ ભાવાત્] અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી [અજ્ઞાનઃ એવ] અજ્ઞાનમય જ [ભાવઃ] ભાવ [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે [તસ્માત્] તેથી [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીના [ભાવાઃ] ભાવો [અજ્ઞાનમયાઃ] અજ્ઞાનમય જ હોય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૨૮-૧૨૯)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાની જીવના જ્ઞાનમય જ ભાવ હોય છે અજ્ઞાનમય ભાવ નથી હોતા. તથા

અજ્ઞાની જીવના અજ્ઞાનમય જ ભાવ હોય છે. જ્ઞાનમય ભાવ નથી હોતા. આવું કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે :

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક જીવ પદાર્થરૂપ જ્ઞાનમયભાવથી જ્ઞાનમય ભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણે તે જ્ઞાનમય ભાવ સ્વશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ લક્ષણવાળી મોક્ષ પર્યાય છે. એટલા માટે સ્વસંવેદન લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાની જીવના બધા ભાવ-કે પરિણામ જ્ઞાનમય છે. જ્ઞાનથી રચાયેલ છે. તે પણ કયા કારણથી હોય છે ? કેમકે ઉપાદાન કારણની સમાન જ કાર્ય હોય છે એવું આગમવચન છે. જેવી રીતે યવનાલ બીજ અર્થાત્ જુવાર વાવવાથી બાસમતી ચોખા ઉત્પન્ન નથી થતા.

તે પ્રકારે જ તે કારણથી અજ્ઞાનમય ભાવવાળા જીવ પદાર્થથી અજ્ઞાનમય ભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણથી મિથ્યાત્વ રાગાદિ રૂપ બધા પરિણામ અજ્ઞાનમય છે.

(પ્રશ્ન) કોના ભાવ અજ્ઞાનમય છે ?

(ઉત્તર) અજ્ઞાની અર્થાત્ શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિ રહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના (બધા પરિણામ) અજ્ઞાનમય છે.

હવે આ અર્થને દૃષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે:-

જ્યમ કનકમય કો ભાવમાંથી કુંડલાદિક ઊપજે,
પણ લોહમય કો ભાવથી કટકાદિ ભાવો નીપજે; ૧૩૦.
ત્યમ ભાવ બહુવિધ ઊપજે અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીને,
પણ જ્ઞાનીને તો સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય એમ જ બને. ૧૩૧.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [કનકમયાત્ ભાવાત્] સુવર્ણમય ભાવમાંથી [કુંડલાદયઃ ભાવાઃ] સુવર્ણમય કુંડળ વગેરે ભાવો [જાયન્તે] થાય છે [તુ] અને [અયોમયકાત્ ભાવાત્] લોહમય ભાવમાંથી [કટકાદયઃ] લોહમય કડાં વગેરે ભાવો [જાયન્તે] થાય છે, [તથા] તેમ [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને (અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી) [બહુવિધાઃ અપિ] અનેક પ્રકારના [અજ્ઞાનમયાઃ ભાવાઃ] અજ્ઞાનમય ભાવો [જાયન્તે] થાય છે [તુ] અને [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને (જ્ઞાનમય ભાવમાંથી) [સર્વે] સર્વ [જ્ઞાનમયાઃ ભાવાઃ] જ્ઞાનમય ભાવો [ભવન્તિ] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૩૦-૧૩૧)

ઉત્થાનિકા : હવે તે કથનને જ દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધાંત દ્વારા સમર્થન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉપાદાન કારણ જેવું જ કાર્ય થાય છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર સ્વર્ણમય ભાવ કે પદાર્થથી કુંડલ આદિ પર્યાયો સ્વર્ણમય જ થાય છે. લોખંડમય ભાવ કે પદાર્થમાંથી ખીલા-કડા આદિ પર્યાયો લોખંડમય જ થાય છે. આ પ્રકારે આ દૃષ્ટાંત ગાથા થઈ.

હવે દ્રાષ્ટાંત કે સિદ્ધાંત કહે છે. તે પૂર્વ કહેલા લોખંડના દ્રષ્ટાંતથી અજ્ઞાનમય ભાવરૂપ અજ્ઞાની જીવપદાર્થથી અનેક પ્રકારના મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ અજ્ઞાનમય પર્યાયો પ્રગટ થાય છે. તે જ પ્રકારે પૂર્વ કહેલ સ્વર્ણના દ્રષ્ટાંતથી જ્ઞાની જીવના બધા ભાવ કે પર્યાયો જ્ઞાનમય હોય છે.

એના કંઈક વિસ્તાર કરે છે.

વીતરાગ સ્વસંવેદન ભેદજ્ઞાની જીવ જે શુદ્ધાત્મભાવના રૂપ પરિણામન કરે છે તે પરિણામ બધાં જ્ઞાનમય જ હોય છે. ત્યારબાદ તેના જ્ઞાનમય પરિણામથી સંસારની સ્થિતિને ઓછી કરીને દેવેન્દ્ર, લોકાન્તિક આદિ મહાન ઋદ્ધિધારી દેવ થઈને બે ઘડીમાં સુમતિ સુશ્રત તથા સુઅવધિરૂપ જ્ઞાનમય ભાવ કે પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે તે પ્રાપ્ત થયેલ વિમાન પરિવાર આદિ વિભૂતિને સડેલા ઘાસની સમાન (મહત્ત્વહીન) ગણતો કે માનતો થકો પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જઈને જુએ છે.

(પ્રશ્ન) શું જુએ છે ?

(ઉત્તર) કે આ સમવસરણ છે. આ વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવ છે. અને આ બધાં ભેદ-અભેદ રત્નત્રયની આરાધના કરવાવાળા ગણધરાદિ દેવ છે કે (જેના વિષે) જે પહેલા પરમાગમમાં સાંભળેલ તે અહીં પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જુએ છે. આ જાણીને વિશેષરૂપથી ધર્મમાં દૃઢ બુદ્ધિ કરીને અને ચોથા ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુદ્ધાત્મભાવના ને છોડ્યા વગર નિરંતર ધર્મધ્યાન દ્વારા દેવલોકમાં સમય પસાર કરીને પછી મનુષ્યભવમાં રાજાધિરાજ મહારાજ અર્ધમાંડલિક, મહા માંડલિક, બળદેવ, કામદેવ કે ચક્રવર્તિ, તીર્થંકર, પરમદેવાધિદેવ પદને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ પૂર્વ ભવની વાસના (સંસ્કાર)થી વાસિત (સંસ્કારિત) શુદ્ધાત્મરૂપ ભેદજ્ઞાનની ભાવનાના બળથી રામ પાંડવ આદિની જેમ (વીતરાગી થાય છે પણ) મોહને પ્રાપ્ત નથી થતો.

ત્યારપછી જિન દિક્ષા લઈને સાત ઋદ્ધિ અને ચાર જ્ઞાનમયભાવ કે પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારબાદ સમસ્ત પુણ્ય પાપ પરિણામના ત્યાગરૂપ અભેદ રત્નત્રય પરિણામથી પરિણત લક્ષણ દ્વારા બીજા શુક્લધ્યાન રૂપથી વિશેષ ભેદજ્ઞાનની ભાવનાના બળથી સ્વાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખરૂપ અમૃતરસથી તૃપ્ત થઈને બધા અતિશયોથી પરિપૂર્ણ ત્રણ લોકના અધિપતિઓ દ્વારા આરાધ્ય પરમ અચિંત્ય વૈભવ વિશેષરૂપ કેવલજ્ઞાન રૂપ ભાવ કે પર્યાય ને પ્રાપ્ત કરે છે. એવો અભિપ્રાય છે પરંતુ અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વ રાગાદિમય અજ્ઞાનમય ભાવ કરીને નર નારકાદિ રૂપ ભાવ કે પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે જ્ઞાનમય-અજ્ઞાનમય ભાવોના કથનની મુખ્યતાથી છ ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પુણ્ય પાપાદિ સાત પદાર્થોનું પીઠીકા રૂપથી મહાધિકારમાં કથંચિત્ પરિણામીપણુ હોવાથી જ્ઞાની જીવ જ્ઞાનમય ભાવના કર્તા છે તેવી રીતે અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાનમય ભાવનો કર્તા છે. આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી નવ ગાથાઓ દ્વારા છઠ્ઠો અંતર અધિકાર પૂરો થયો.

આ જ અર્થપાંચ ગાથાઓથી કહે છે:-

અજ્ઞાન તત્ત્વ તણું જીવોને, ઉદય તે અજ્ઞાનનો,
અપ્રતીત તત્ત્વની જીવને જે, ઉદય તે મિથ્યાત્વનો; ૧૩૨,
જીવને અવિરતભાવ જે, તે ઉદય અણસંયમ તણો,
જીવને કલુષ ઉપયોગ જે, તે ઉદય જાણ કષાયનો; ૧૩૩.
શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની ચેષ્ટા તણો
ઉત્સાહ વર્તે જીવને, તે ઉદય જાણ તું યોગનો. ૧૩૪.
આ હેતુભૂત જ્યાં થાય, ત્યાં કાર્મણવરગણારૂપ જે,
તે અષ્ટવિધ જ્ઞાનાવરણઘટ્યાદિભાવે પરિણમે; ૧૩૫.
કાર્મણવરગણારૂપ તે જ્યાં જીવનિબદ્ધ બને ખરે,
આત્માય જીવપરિણામભાવોનો તદા હેતુ બને. ૧૩૬.

ગાથાર્થ:- [જીવાનામ્] જીવોને [યા] જે [અતત્ત્વોપલબ્ધિઃ] તત્ત્વનું અજ્ઞાન (અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપનું અયથાર્થ-વિપરીત જ્ઞાન) છે [સઃ] તે [અજ્ઞાનસ્ય] અજ્ઞાનનો [ઉદયઃ] ઉદય છે [તુ] અને [જીવસ્ય] જીવને [અશ્રદ્ધાનત્વમ્] જે (તત્ત્વનું) અશ્રદ્ધાન છે તે [મિથ્યાત્વસ્ય] મિથ્યાત્વનો [ઉદયઃ] ઉદય છે; [તુ] વળી [જીવાનાં] જીવોને [યદ્] જે [અવિરમણમ્] અવિરમણ અર્થાત્ અત્યાગભાવ છે તે [અસંયમસ્ય] અસંયમનો [ઉદયઃ] ઉદય [ભવેત્] છે [તુ] અને [જીવાનાં] જીવોને [યઃ] જે [કલુષોપયોગઃ] મલિન (અર્થાત્ જાણપણાની સ્વચ્છતા રહિત) ઉપયોગ છે [સઃ] તે [કષાયોદયઃ] કષાયનો ઉદય છે; [તુ] વળી [જીવાનાં] જીવોને [યઃ] જે [શોભનઃ અશોભનઃ વા] શુભ કે અશુભ [કર્તવ્યઃ વિરતિભાવાઃ વા] પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિરૂપ [ચેષ્ટોત્સાહઃ] (મનવચનકાયા-આશ્રિત) ચેષ્ટાનો ઉત્સાહ છે [તં] તે [યોગોદયં] યોગનો ઉદય [જાનીહિ] જાણ.

[એતેષુ] આ (ઉદયો) [હેતુભૂતેષુ] હેતુભૂત થતાં [યત્ તુ] જે [કાર્મણવર્ગણાગતં] કાર્મણવર્ગણાગત (કાર્મણવર્ગણારૂપ) પુદ્ગલદ્રવ્ય [જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ અષ્ટવિધં] જ્ઞાનાવરણાદિભાવોરૂપે આઠ પ્રકારે [પરિણમતે] પરિણમે છે, [તત્ કાર્મણ-વર્ગણાગતં] તે કાર્મણવર્ગણાગત પુદ્ગલદ્રવ્ય [યદા] જ્યારે [ચલુ] ખરેખર [જીવનિબદ્ધં] જીવમાં બંધાય છે [તદા તુ] ત્યારે [જીવઃ] જીવ [પરિણામભાવાનામ્] (પોતાના અજ્ઞાનમય) પરિણામભાવોનો [હેતુઃ] હેતુ [ભવતિ] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૩૨ થી ૧૩૬)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વે કહેલ અજ્ઞાનભાવ દ્રવ્યરૂપ તથા ભાવરૂપ પાંચ પ્રત્યય રૂપથી પાંચ પ્રકારે છે. અને અજ્ઞાની જીવનો ભાવ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે એ પ્રકારની અરૂચિવાળો હોવાથી તે

શુદ્ધાત્માને સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી ન જાણવાવાળો તથા તેની જ (શુદ્ધાત્માની જ) પરમ સમાધિરૂપથી ભાવના ન ભાવવાવાળો (હોવાથી) અજ્ઞાની જીવને તે બંધના કારણ છે આ પ્રકારે સાતમા અધિકારમાં સમુહરૂપ પીઠીકા થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જીવને અનંત જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટરૂપ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વ ઉપાદેય છે. તેને છોડીને જીવની અન્યત્ર રૂચિ રૂપ ઉપાદેય બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વનો ઉદય છે. જીવોને આત્મસુખની અનુભૂતિનો અભાવ હોવાથી વિષય કષાયથી વિરક્ત નથી થતો તે અસંયમનો ઉદય છે.

અને ભેદજ્ઞાન ને છોડીને જીવોને વિપરીત અભિપ્રાયથી પરદ્રવ્ય સાથેની એકત્વની પ્રતીતી છે તે અજ્ઞાનનો ઉદય છે. જે શાંત આત્માની ઉપલબ્ધિ લક્ષણરૂપ શુદ્ધોપયોગને છોડીને ક્રોધાદિ કષાયરૂપ પરિણામ છે તે જીવને કષાયનો ઉદય છે. અને જીવોને મન, વચન, કાયની વર્ગણના આધારથી વીર્યાન્તરાય ક્ષયોપશમ જનિત કર્મોના આવવામાં હેતુ રૂપ આત્મ પ્રદેશોનું પરિસ્પંદન લક્ષણ છે તેના પ્રયત્નરૂપ જે વ્યાપાર ઉત્સાહ કે ચેષ્ટા છે. તેને હે શિષ્ય તું યોગનો ઉદય જાણ.

તે યોગ શુભ અને અશુભરૂપથી બે પ્રકારે છે. ત્યાં વ્રતાદિ કર્તવ્યરૂપ ઉત્સાહ શુભ યોગ છે. અને વ્રતાદિ કાર્યના નિષેધરૂપ ઉત્સાહ તે અશુભ યોગ છે.

અને તે પૂર્વે કહેલા ઉદયાગત કારણભૂત મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ પ્રત્યયોના હોવા પર જે કર્મ વર્ગણરૂપ પરિણત નવા પુદ્ગલદ્રવ્ય છે તે, જીવને સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની એક પરિણતિ રૂપ પરમ સામાયિકનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ રૂપથી આઠ પ્રકારે પરિણમિત થાય છે.

અને તે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલ કર્મવર્ગણ યોગ્ય અભિનવ પુદ્ગલદ્રવ્યનો જીવની સાથે સંબંધ હોવાથી જ્યારે (જીવ) યોગને વશ થાય છે તે કાળે પૂર્વોક્ત તે સત્ત્વરૂપ ઉદયાગત નિમિત્તભૂત દ્રવ્ય પ્રત્યયોના ઉદયમાં પોતાના ગુણસ્થાનને અનુસાર જીવોને કારણ થાય છે.

(પ્રશ્ન) કોનું કારણ થાય છે ?

(ઉત્તર) પરિણામરૂપ ભાવ પ્રત્યયોનું (કારણ થાય છે) કંઈક વધુ કહે છે. ઉદયાગત દ્રવ્ય પ્રત્યયોના નિમિત્તથી મિથ્યાત્વ રાગાદિભાવ પ્રત્યયરૂપથી પરિણામન કરીને જીવ નવીન કર્મબંધનું કારણ થાય છે એવું તાત્પર્ય છે.

ત્યાં એવો ભાવાર્થ છે કે ઉદયાગત દ્રવ્ય પ્રત્યયોના રહેવા પર જો જીવ સ્વ સ્વભાવને છોડીને રાગાદિરૂપ ભાવ પ્રત્યયરૂપે પરિણિત થાય છે ત્યારે બંધ થાય છે. (દ્રવ્ય પ્રત્યયોના ઉદયથી) ઘોર ઉપસર્ગ થવા છતાં પણ પાંડવો આદિની જેમ દ્રવ્યકર્મનો ઉદય માત્ર હોવા પર બંધ નથી થતો અને જો (દ્રવ્ય પ્રત્યયો) માત્ર ઉદયરૂપ રહેવા પર બંધ થાય તો સંસાર હમેશા રહે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી સંસાર રહે ?

(ઉત્તર) કેમકે સંસારી જીવોને હંમેશા જ કર્મનાં ઉદય વિદ્યમાન રહે છે આ પ્રકારે પુણ્ય પાપ

આદિ સાત પદાર્થોની પીઠીકા રૂપ મહાધિકારમાં અજ્ઞાનમય પાંચ પ્રત્યયરૂપથી શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપથી પડેલા જીવોને બંધનું કારણ થાય છે. આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ દ્વારા સાતમો અંતરાધિકાર પૂર્ણ થયો.

જીવથી જીદું જ પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામ છે એમ હવે પ્રતિપાદન કરે છે:-

જો કર્મરૂપ પરિણામ, જીવ ભેળા જ, પુદ્ગલના બને,
તો જીવને પુદ્ગલ ઉભય પણ કર્મપણું પામે અરે ! ૧૩૭.
પણ કર્મભાવે પરિણામન છે એક પુદ્ગલદ્રવ્યને,
જીવભાવહેતુથી અલગ, તેથી, કર્મના પરિણામ છે. ૧૩૮.

ગાથાર્થ:- [યદિ] જો [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યને [જીવેન સહ ચૈવ] જીવની સાથે જ [કર્મપરિણામઃ] કર્મરૂપ પરિણામ થાય છે (અર્થાત્ બન્ને ભેળાં થઈને જ કર્મરૂપે પરિણમે છે) એમ માનવામાં આવે તો [એવં] એ રીતે [પુદ્ગલજીવૌ દ્વૌ અપિ] પુદ્ગલ અને જીવ બન્ને [યત્] ખરેખર [કર્મત્વમ્ આપન્નૌ] કર્મપણાને પામે. [તુ] પરંતુ [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [પરિણામઃ] પરિણામ તો [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય એકસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યને એકને જ થાય છે [તત્] તેથી [જીવભાવહેતુભિઃ વિના] જીવભાવરૂપ નિમિત્તથી રહિત જ અર્થાત્ જીદું જ [કર્મણઃ] કર્મનું [પરિણામઃ] પરિણામ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૩૭-૧૩૮)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચયનયથી પુદ્ગલકર્મોનું પરિણામ જીવથી ભિન્ન જ છે એવું નિરૂપણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કારણથી એક ઉપાદાનભૂત કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યનું દ્રવ્યકર્મ રૂપ પરિણામ છે તે કારણથી જીવ કૃત મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણામરૂપ ઉપાદાન હેતુ (જીવનું ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મનું ઉપાદાન કારણ નથી) વગર જ દ્રવ્યકર્મોનું પરિણામન છે.

નોંધ : તાત્પર્યવૃત્તિમાં ૧૩૭ ગાથાની ટીકા નથી.

પુદ્ગલદ્રવ્યથી જીદું જ જીવનું પરિણામ છે એમ હવે પ્રતિપાદન કરે છે:-

જીવના, કરમ ભેળા જ, જો પરિણામ રાગાદિક બને,
તો કર્મ ને જીવ ઉભય પણ રાગાદિપણું પામે અરે ! ૧૩૯.
પણ પરિણામન રાગાદિરૂપ તો થાય છે જીવ એકને,
તેથી જ કર્મોદયનિમિત્તથી અલગ જીવપરિણામ છે. ૧૪૦.

ગાથાર્થ:- [જીવસ્ય તુ] જો જીવને [કર્મણા ચ સહ] કર્મની સાથે જ [રાગાદયઃ પરિણામઃ] રાગાદિ પરિણામો [યત્] ભવન્તિ] થાય છે (અર્થાત્ બન્ને ભેળાં થઈને રાગાદિરૂપે

પરિણમે છે) એમ માનવામાં આવે [એવં] તો એ રીતે [જીવઃ કર્મ ચ] જીવ અને કર્મ [દ્વે અપિ] બન્ને [રાગાદિત્વમ્ આપન્ને] રાગાદિપણાને પામે. [તુ] પરંતુ [રાગાદિભિઃ પરિણામઃ] રાગાદિભાવે પરિણામ તો [જીવસ્ય એકસ્ય] જીવને એકને જ [જાયતે] થાય છે [તત્] તેથી [કર્મોદયહેતુભિઃ વિના] કર્મોદયરૂપ નિમિત્તથી રહિત જ અર્થાત્ જીવું જ [જીવસ્ય] જીવનું [પરિણામઃ] પરિણામ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૩૯-૧૪૦)

ઉત્પાનિકા : હવે નિશ્ચયથી કર્મ પુદ્ગલોથી જીવના પરિણામ ભિન્ન છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો ઉપાદાન કારણભૂત જીવનું ઉપાદાનભૂત (પણું) કર્મ ઉદય સાથે (દ્રવ્યકર્મના ઉદય) હોય તો આ પ્રકારથી જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને રાગાદિ પરિણામોના ઉપાદાન કારણપણે હોવાથી યુના અને હળદરની જેમ બન્ને રાગાદિને પ્રાપ્ત થાય. આમ થવાથી પુદ્ગલને પણ ચેતનપણું પ્રાપ્ત થશે અને તે તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે.

હવે જો પૂર્વ દોષના ભયથી એકાંતથી એક જીવના ઉપાદાન કારણથી જ રાગાદિ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય એમ આપનો મત હોય તો તેનાથી એવો દોષ આવશે કે કર્મોદયના હેતુ નિમિત્ત વગર જ શુદ્ધ જીવને રાગાદિ પરિણામ ઉત્પન્ન થશે. અને એ તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે તથા આગમથી પણ વિરૂદ્ધ છે. અથવા બીજું કથન એમ છે કે ઉપાદાન કારણભૂત માત્ર જીવના રાગાદિ પરિણામ, કર્મરૂપ (દ્રવ્યકર્મના) ઉપાદાન હેતુ વગર હોય છે તો તે સ્વીકાર્ય છે.

અને કંઈક વિશેષ કહે છે. જીવ અનુપયરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા છે અને અશુદ્ધ નિશ્ચયથી રાગાદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે. તે અશુદ્ધ નિશ્ચય જો કે દ્રવ્યકર્મના કર્તૃત્વના વિષયભૂત અનુપયરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાથી નિશ્ચય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. તો પણ શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યસ્વભાવને વિષય કરવાવાળા શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી હકીકતે તે (અશુદ્ધ નિશ્ચયનય) પણ વ્યવહાર જ છે એમ ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થોની પીઠિકારૂપથી મહાધિકારમાં જીવ અને કર્મ પુદ્ગલોનો પરસ્પર ઉપાદાન કારણની નિષેધતાની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા આઠમો અંતર અધિકાર પૂર્ણ થયો.

‘ આત્મામાં કર્મ બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે કે અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છે ’-તે હવે નયવિભાગથી કહે છે:-

છે કર્મ જીવમાં બદ્ધસ્પૃષ્ટ-કથિત નય વ્યવહારનું;

પણ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ન કર્મ જીવમાં-કથન છે નય શુદ્ધનું. ૧૪૧.

ગાથાર્થ:- [જીવે] જીવમાં [કર્મ] કર્મ [બદ્ધ] (તેના પ્રદેશો સાથે) બંધાયેલું છે [ચ] તથા [સ્પૃષ્ટ] સ્પર્શાયેલું છે [ઇતિ] એવું [વ્યવહારનયમણિતમ્] વ્યવહારનયનું કથન

છે [તુ] અને [જીવે] જીવમાં [કર્મ] કર્મ [અબદ્ધસ્પૃષ્ટં] અણબંધાયેલું, અણસ્પર્શાયેલું [ભવતિ] છે એવું [શુદ્ધનયસ્ય] શુદ્ધનયનું કથન છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૧)

હવે આના પછી જીવ વ્યવહારથી બંધાયેલ છે. એવા વિકલ્પરૂપ નયપક્ષનો સ્વીકાર ન કરીને શુદ્ધ પારિણામિક પરમ ભાવગ્રાહી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી પુણ્ય પાપાદિ પદાર્થોથી ભિન્ન શુદ્ધ સમયસારનું ચાર ગાથામાં કથન કરે છે. આ રીતે નવમાં અંતરાધિકારમાં સમૂહપીઠિકા છે. તે આ પ્રકારે.

ઉત્થાનિકા : હવે આત્મામાં કર્મ શું બંધાયેલા કે સ્પર્શાયેલા છે ? કે નહીં બંધાયેલા ને નહીં સ્પર્શાયેલા છે ? એવો પ્રશ્ન થવા પર નય વિભાગથી નિરાકરણ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કર્મ, અધિકરણભૂત જીવમાં દૂધ પાણીની જેમ બંધાયેલ સંશ્લેષરૂપથી અર્થાત્ એક ક્ષેત્રાવગહરૂપ થઈને સંબંધમાં તથા સ્પર્શાયેલ છે. તથા માત્ર સંયોગરૂપથી આત્મામાં લાગેલ છે એવો વ્યવહારનયનો પક્ષ કે અભિપ્રાય છે. શુદ્ધનયના અભિપ્રાયથી અધિકરણભૂત જીવમાં કર્મ ન તો બંધાયેલ છે અને ન સ્પર્શાયેલ છે. એવા નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે નયોના વિકલ્પરૂપે શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ નથી એમ ભાવાર્થ છે.

પણ તેથી શું ? જે આત્મા તે બન્ને નયપક્ષોને ઓળંગી ગયો છે તે જ સમયસાર છે, -એમ હવે ગાથામાં કહે છે:-

છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ વા અણબદ્ધ એ નયપક્ષ છે;

પણ પક્ષથી અતિકાંત ભાખ્યો તે ' સમયનો સાર ' છે. ૧૪૨.

ગાથાર્થ:- [જીવે] જીવમાં [કર્મ] કર્મ [બદ્ધમ્] બદ્ધ છે અથવા [અબદ્ધં] અબદ્ધ છે- [एवं તુ] એ પ્રકારે તો [નયપક્ષમ્] નયપક્ષ [જાનીહિ] જાણ; [પુનઃ] પણ [યઃ] જે [પક્ષાતિક્રાન્તઃ] પક્ષાતિકાંત (અર્થાત્ પક્ષને ઓળંગી ગયેલો) [ભણ્યતે] કહેવાય છે [સઃ] તે [સમયસારઃ] સમયસાર (અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ) છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૨)

ઉત્થાનિકા : હવે જે કારણથી (વ્યવહારનયથી) બંધાયેલ અને (નિશ્ચયનયથી) નહીં બંધાયેલ એમ વિકલ્પરૂપ નયનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. એટલા માટે શુદ્ધ પારિણામિક પરમ ભાવગ્રાહી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી બંધાયેલ કે ન બંધાયેલ વિગેરે નય વિકલ્પ રૂપ જીવ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અધિકરણભૂત જીવમાં કર્મ બંધાયેલ છે કે નહીં બંધાયેલ છે એવો જે વિકલ્પ છે તે બન્ને નયનો પક્ષપાત છે એવો સ્વીકાર છે. નય પક્ષાતિકાંત જેને કહેવામાં આવેલ છે તે સમયસાર-કહેતા-શુદ્ધાત્મા છે. તે આ પ્રકારે છે.

વ્યવહારથી જીવ બંધાયેલ છે એવો જે નય વિકલ્પ તે શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી અને નિશ્ચયથી જીવ નહીં બંધાયેલ છે એવો નય વિકલ્પ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી. તેથી નિશ્ચય વ્યવહાર બન્નેથી જીવ બંધાયેલ કે નહીં બંધાયેલ છે એવું વચન વિકલ્પ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી વિકલ્પ, શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી ?

(ઉત્તર) શ્રુત વિકલ્પ જ નય છે એવું આગમ વચન છે.

શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન છે ક્ષયોપશમ જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે વ્યવહારનયથી છદ્મસ્થની અપેક્ષાથી તે જીવ સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. તો પણ કેવલજ્ઞાનની અપેક્ષાથી તે શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી.

(પ્રશ્ન) તો પછી કયા પ્રકારથી જીવનું સ્વરૂપ છે ?

(ઉત્તર) આ જે નય પક્ષપાત રહિત સ્વસંવેદન જ્ઞાની છે તેના અભિપ્રાયથી બંધાયેલ-નહી બંધાયેલ. મૂઢ-અમૂઢ આદિ નય વિકલ્પ રહિત ચિદાનંદ એક સ્વભાવ જીવનું સ્વરૂપ છે એ પ્રકારે કહ્યું પણ છે. (૬૧ માં કળશમાં) કે જે પુરુષ નય પક્ષપાતથી મુક્ત થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં સદા લીન થઈને રહે છે તે જ પુરુષ વિકલ્પ સમૂહથી રહિત શાંત ચિત્ત થઈને સાક્ષાત્ અમૃત પીવે છે. (કળશ ૭૦ માં) એક નયનો પક્ષ છે કે જીવ કર્મથી બંધાયેલ છે પરંતુ બીજા નયનો પક્ષ છે કે જીવ કર્મથી બંધાયેલ નથી આ પ્રકારે ચિત્સ્વરૂપ જીવના સંબંધમાં બે નયોના બે પક્ષપાત છે જે તત્ત્વવેતા (વસ્તુ) સ્વરૂપને જાણનાર પક્ષપાત રહિત છે તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે.

(કળશ ૧૫૦ માં) સમય-દ્રવ્ય અથવા આગમના વ્યાખ્યાનકાળમાં બુદ્ધિ બે નયાત્મક હોય છે પરંતુ તત્ત્વવેતાની બુદ્ધિ પક્ષપાત રહિત થઈ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર હોય છે બન્ને નયોથી હેય ઉપાદેય તત્ત્વનો દૃઢ નિશ્ચય નિર્ણય કરીને હેયને છોડીને ઉપાદેયમાં સ્થિત થાય છે જે સાધુઓને સ્વીકાર્ય છે.

‘ પક્ષાતિક્રાન્તનું (પક્ષને ઓળંગી ગયેલાનું) શું સ્વરૂપ છે ? ’-એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથા હવે કહે છે:-

નયદ્વયકથન જાણે જ કેવળ સમયમાં પ્રતિબદ્ધ જે,

નયપક્ષ કંઈ પણ નવ ઝાંઝે, નયપક્ષથી પરિહીન તે. ૧૪૩.

ગાથાર્થ:- [નયપક્ષપરિહીન:] નયપક્ષથી રહિત જીવ, [સમયપ્રતિબદ્ધ:] સમયથી પ્રતિબદ્ધ થયો થકો (અર્થાત્ ચિત્સ્વરૂપ આત્માને અનુભવતો થકો), [દ્વયો: અપિ] બન્ને [નયયો:] નયોના [ભણિતં] કથનને [કેવલં તુ] કેવળ [જાનાતિ] જાણે જ છે [તુ] પરંતુ [નયપક્ષં] નયપક્ષને [કિન્ચિત્ અપિ] જરા પણ [ન ગૃહ્ણતિ] ઝાંઝણ કરતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૩)

ઉત્થાનિકા : જે આ નય પક્ષાતિક્રાંત શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે એવું પૂછવા પર ફરી વિશેષરૂપથી

કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે આ નય પક્ષપાત રહિત સ્વસંવેદન જ્ઞાની છે. તેના અભિપ્રાયથી બંધાયેલ- નહીં બંધાયેલ, મૂઢ-અમૂઢ આદિ નય વિકલ્પ રહિત ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ છે તેને તે જ્ઞાની જેવી રીતે કેવળી ભગવાન નિશ્ચયને વ્યવહાર બન્ને દ્વારા કહેવાયેલ અર્થને અથવા દ્રવ્ય પર્યાયરૂપને જાણે છે તેવી જ રીતે જાણે છે. તો પણ કેવળ સહજ પરમાનંદ એક સ્વભાવમય આત્માને આધીન હોવાથી નિત્ય ઉલ્લસિત હોવાથી, જેમ કેવળજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય ક્ષયોપશમ જનિત વિકલ્પજાળવાળા નયોના પક્ષપાતથી દૂર હોવાને કારણે કોઈપણ નય પક્ષના વિકલ્પને આત્મરૂપથી ગ્રહણ નથી કરતા તે જ પ્રકારે ગણધર દેવાદિ છદ્મસ્થ જીવ પણ બે નયો દ્વારા કથિત વસ્તુ સ્વરૂપને જાણે છે. તો પણ કેવળ ચિદાનંદ એક સ્વભાવ આત્માને આધીન થઈને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય ક્ષયોપશમ જનિત વિકલ્પ જાળરૂપ બન્ને નયોના પક્ષપાતથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી દૂર રહેવાને કારણે નિર્વિકલ્પ સમાધિકાળમાં શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપથી નય પક્ષપાતવાળા વિકલ્પને સ્વીકાર કે ગ્રહણ નથી કરતા.

પક્ષાતિક્રાંત જ સમયસાર છે એમ નિયમથી ઠરે છે-એમ હવે કહે છે:-

સમ્યક્ત્વ તેમ જ જ્ઞાનની જે એકને સંજ્ઞા મળે,

નયપક્ષ સકલ રહિત ભાખ્યો તે ' સમયનો સાર ' છે. ૧૪૪.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે [સર્વનયપક્ષરહિત:] સર્વ નયપક્ષોથી રહિત [મણિત:] કહેવામાં આવ્યો છે [સ:] તે [સમયસાર:] સમયસાર છે; [એષ:] આને જ (-સમયસારને જ) [કેવલં] કેવળ [સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનમ્] સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન [ઇતિ] એવી [વ્યપદેશમ્] સંજ્ઞા (નામ) [લભતે] મળે છે. (નામ જુદાં હોવા છતાં વસ્તુ એક જ છે.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૪)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ પારણામિક પરમભાવ ગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી નય વિકલ્પ સ્વરૂપ સમસ્ત પક્ષપાતથી રહિત જ સમયસાર હોય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય મન જનિત બાહ્ય વિષય સંબંધી મતિજ્ઞાનના સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત થયો થકો બંધાયેલ-નહીં બંધાયેલ આદિ વિકલ્પ રૂપ નય પક્ષપાતથી રહિત સમયસારનો અનુભવ કરતો થકો જ નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ (નિર્વિકલ્પરૂપ પરિણમેલા) પુરુષો દ્વારા દેખવામાં ને જાણવામાં આવે છે. આત્મા તે કારણથી કેવળ સકળ વિમલ કેવલદર્શન જ્ઞાન સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બંધાયેલ ને નહીં બંધાયેલ આદિ વ્યપદેશને પ્રાપ્ત નથી થતો. આ પ્રકારે નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્ને નયોના પક્ષપાતથી રહિત શુદ્ધ સમયસારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાઓ દ્વારા નવમો અંતરાધિકાર પૂર્ણ થયો.

આ પ્રકારથી પાઠક્રમમાં અજ્ઞાની સમ્યક્જ્ઞાની જીવની સંક્ષિપ્ત સૂચનાને માટે છ ગાથા છે.

તેના પછી અજ્ઞાની તથા સમ્યક્જ્ઞાની જીવના વિશેષ કથનરૂપ અગિયાર ગાથાઓ છે. પછી ચેતન અચેતન બન્ને કાર્યોના એક ઉપાદાન કર્તૃત્વરૂપ દ્વિક્રિયાવાદીના નિરાકરણની મુખ્યતાથી પચ્ચીસ ગાથાઓ છે ત્યારબાદ પ્રત્યય જ કર્મ કરે છે. તેનું સમર્થન સાત ગાથા સૂત્રમાં છે. પછી જીવ અને પુદ્ગલના કથંચિત્ પરિણામીપણાની સિદ્ધિની મુખ્યતાથી આઠ ગાથા સુત્ર છે. તેના બાદ જ્ઞાનનય-અજ્ઞાનનય પરિણામોના કથનની મુખ્યતાથી નવ ગાથાઓ છે. તેના બાદ અજ્ઞાનમય ભાવના મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ પ્રત્યયના ભેદના પ્રતિપાદનના રૂપમાં પાંચ ગાથાઓ છે.

પછી જીવપુદ્ગલના પરસ્પર ઉપાદાન કર્તૃત્વના નિષેધની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. તેના બાદ નય પક્ષપાત રહિત શુદ્ધ સમયસારના કથનરૂપથી ચાર ગાથાઓ છે આ પ્રકારે સમૂહરૂપથી ઈઠોત્તર ગાથામાં નવ અંતર અધિકારો દ્વારા કર્તા કર્મ મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

આ પ્રકારે જીવ અજીવ અધિકારની રંગભૂમિમાં નૃત્ય કર્યા બાદ શુદ્ધ નિશ્ચયનનયથી શ્રૃંગાર અને પાત્રના પરસ્પર પૃથક ભાવરૂપથી જીવ અને અજીવ બન્ને કર્તાકર્મનો વેષ છોડીને ચાલ્યા જાય છે.

આ પ્રકારે જયસેન આચાર્યકૃત શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળી તાત્પર્યવૃત્તિ નામક સમયસાર વ્યાખ્યામાં પુણ્ય પાપ આદિ સાત પદાર્થો સંબધી પીઠીકારૂપથી ત્રીજો મહાધિકાર પૂરો થયો.

પ્રશ્ન :- પંચાસ્તિકાયની ૧૭૨ મી ગાથામાં તો એમ કહ્યું છે કે ભિન્ન સાધ્યસાધનરૂપ વ્યવહારને ન માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે-તેનો અર્થ શું છે ?

ઉત્તર :- સાધક અવસ્થામાં શુદ્ધતાના અંશની સાથે ભૂમિકા પ્રમાણે શુભરાગ આવે છે તેનું ત્યાં જ્ઞાન કરાવ્યું છે, અને ઉપચારથી તે રાગને વ્યવહાર સાધન કહ્યું છે. તે વ્યવહારનાં આશ્રયે નિશ્ચય પમાય એવો તેનો આશય નથી પણ સાધકને તે બંને સાધન એક સાથે વર્તે છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તે કથન છે. સાધકને તે બંને વર્તે છે એમ ન માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ સમજવું, પણ રાગાદિ વ્યવહાર સાધનના અવલંબનથી નિશ્ચય સાધન પમાઈ જશે એમ ન સમજવું.

(આત્મધર્મ અંક-૪૧૨, ફેબ્રુઆરી-૧૯૭૮, પૃષ્ઠ ૨૮)

પ્રશ્ન :- જ્ઞાનીને દુઃખ જણાય છે કે વેદાય છે ?

ઉત્તર :- જ્ઞાનીને દુઃખ જણાય છે ને વેદાય પણ છે. જેમ આનંદનું વેદન છે તેમ જેટલું દુઃખ છે એટલું દુઃખનું પણ વેદન છે .

(આત્મધર્મ અંક-૪૦૮, નવેમ્બર-૧૯૭૭, પૃષ્ઠ ૨૧)

પુણ્યપાપ અધિકાર

હવે શુભાશુભ કર્મના સ્વભાવનું વર્ણન ગાથામાં કરે છે:-

છે કર્મ અશુભ કુશીલ ને જાણો સુશીલ શુભકર્મને !

તે કેમ હોય સુશીલ જે સંસારમાં દાખલ કરે ? ૧૪૫.

ગાથાર્થ:- [અશુભ કર્મ] અશુભ કર્મ [કુશીલ] કુશીલ છે (-ખરાબ છે) [અપિ ચ] અને [શુભકર્મ] શુભ કર્મ [સુશીલ] સુશીલ છે (-સારું છે) એમ [જાનીય] તમે જાણો છો ! [તત્] તે [સુશીલ] સુશીલ [કથં] કેમ [ભવતિ] હોય [યત્] કે જે [સંસારં] (જીવને) સંસારમાં [પ્રવેશયતિ] પ્રવેશ કરાવે છે ?

પુણ્યપાપ અધિકારની સમૂહ પીઠીકા

તાત્પર્યવૃત્તિ : હવે આના પછી નિશ્ચયથી એક પુદ્ગલકર્મ જ વ્યવહારથી પુણ્યપાપરૂપ થઈને પ્રવેશ કરે છે ત્યાં ક્રમથી ઓગણીસ ગાથા સૂત્ર સુધી પુણ્યને પાપનું વ્યાખ્યાન કરે છે ત્યાં જો કે પુણ્ય તથા પાપમાં વ્યવહારથી ભેદ છે તો પણ નિશ્ચયથી ભેદ નથી આવા પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી છ ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ અધ્યાત્મભાષાથી શુદ્ધાત્માની ભાવના વગર અને આગમ ભાષાથી વિતરાગ સમ્યક્ત્વ વગર વ્રતદાનાદિ પુણ્યબંધનું જે કારણ છે તે મુક્તિનું કારણ નથી અને તે સમ્યક્ત સહિત (હોય તો) પરંપરાથી મુક્તિનું કારણ છે એવી મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર છે ત્યારબાદ નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગની મુખ્યતાથી નવ ગાથાઓ કહે છે આ પ્રકારે પુણ્યપાપ અધિકારની સમૂહ પીઠીકા છે. તેનો વિસ્તાર.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૫)

ઉત્થાનિકા : જેવી રીતે એક બ્રાહ્મણી ને બે પુત્ર જનમ્યા. ત્યાં, એક ઉપનયન સંસ્કારવશ બ્રાહ્મણ થઈ ગયો, પરંતુ ઉપનયન સંસ્કારના અભાવમાં બીજો શુદ્ર થઈ ગયો. એવી જ રીતે નિશ્ચયનયથી એક જ પુદ્ગલકર્મ જીવના શુભ-અશુભ પરિણામના નિમિત્તથી વ્યવહારથી બે પ્રકારનું હોય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અશુભકર્મ કુત્સિત કુશીલ છે હેય છે શુભકર્મ સુશીલ સુંદર છે, ઉપાદેય છે એવી રીતનો કોઈ વ્યવહારીજનોનો તે પક્ષ નિશ્ચયથી અન્યપક્ષથી બાધિત છે. નિશ્ચયવાદી કહે છે કે તે પુણ્યકર્મ સુશીલ અથવા સુંદર કેવી રીતે છે ? જે જીવને સંસારમાં પ્રવેશ કરાવે છે. હેતુ, સ્વભાવ, અનુભવ ત્યાં બંધરૂપ આશ્રયોની નિશ્ચયથી અભેદતા હોવાને કારણે કર્મભેદ નથી.

પ્રથમ હેતુ કહે છે કે શુભ અશુભ પરિણામ હેતુ છે તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અશુદ્ધતાની અપેક્ષાએ એ પુણ્યપાપ એક જ પુદ્ગલદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે અને નિશ્ચયથી પુદ્ગલદ્રવ્યથી તેનું એક જ ફળ છે

કે જે સુખ દુઃખરૂપી ફળના અનુભવ રૂપ છે તે સુખ દુઃખ અનુભવ પણ આત્મા ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સુખાનંદની અપેક્ષાએ દુઃખરૂપથી એક જ છે. ત્યાં શુભ અશુભ બંધરૂપ છે જે બંધની અપેક્ષાએ એક જ છે. (સમાન છે) એવી રીતે હેતુ, સ્વભાવ, અનુભવ અને આશ્રયની પણ સદાય અભેદતા હોવાથી એક જ છે. જો કે વ્યવહારથી ભેદ છે તો પણ નિશ્ચયથી શુભ અશુભ કર્મમાં ભેદ નથી, એવી રીતે વ્યવહારવાદીનો પક્ષ બાધિત જ છે.

આ પ્રમાણે કર્મના શુભાશુભ ભેદના પક્ષને ગૌણ કરી તેનો નિષેધ કર્યો; કારણ કે અહીં અભેદપક્ષ પ્રધાન છે, અને અભેદપક્ષથી જોવામાં આવેતો કર્મ એક જ છે-બે નથી.

જ્યમ લોહનું ત્યમ કનકનું જંજીર જકડે પુરુષને,
એવી રીતે શુભ કે અશુભ કૃત કર્મ બાંધે જીવને. ૧૪૬.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [સૌવર્ણિકમ્] સુવર્ણની [નિગલં] બેડી [અપિ] પણ [પુરુષમ્] પુરુષને [બધ્નાતિ] બાંધે છે અને [કાલાયસમ્] લોખંડની [અપિ] પણ બાંધે છે, [એવં] તેવી રીતે [શુભમ્ વા અશુભમ્] શુભ તેમ જ અશુભ [કૃતં કર્મ] કરેલું કર્મ [જીવં] જીવને [બધ્નાતિ] (અવિશેષપણે) બાંધે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૬)

ઉત્થાનિકા : હવે બંને કર્મોને સમાનરૂપથી બંધનું કારણ સિદ્ધ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે સોનાની બેડી અને લોઢાની બેડી સમાનરૂપથી પુરુષને બાંધે છે. એવી રીતે શુભ અથવા અશુભરૂપમાં કરાયેલું કર્મ સમાનરૂપથી જીવને બાંધે છે.

અને કંઈક વિશેષ કહે છે-ભોગ, આકાંક્ષા, નિદાનરૂપથી, રૂપ લાવણ્ય, સૌભાગ્ય, કામદેવ, ઈન્દ્ર, અહમિન્દ્ર, ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિને માટે જે વ્રત, તપશ્ચરણ, દાન, પૂજા આદિ કરે છે, તે પુરુષ છાસને માટે રત્નને વેંચવા સમાન, રાખને માટે રત્નોના સમુહને બાળવા સમાન, દોરા માટે હારને તોડવા સમાન, ધાન્યને વાવવા માટે ગુરૂચંદન વનને કાપવાની જેમ વ્યર્થમાં જ વ્રતાદિ નો નાશ કરે છે. પરંતુ જો શુદ્ધાત્મ ભાવનાની સિદ્ધિને માટે બહિરંગ વ્રત, તપશ્ચરણ, દાન, પૂજાદિ કરે છે (તો) તે પરંપરાથી મોક્ષને પામે છે-એવો ભાવાર્થ છે.

હવે બન્ને કર્મોનો નિષેધ કરે છે:-

તેથી કરો નહિ રાગ કે સંસર્ગ એ કુશીલો તણો,
છે કુશીલના સંસર્ગ-રાગે નાશ સ્વાધીનતા તણો. ૧૪૭.

ગાથાર્થ:- [તસ્માત્ તુ] માટે [કુશીલાભ્યાં] એ બન્ને કુશીલો સાથે [રાગં] રાગ [મા કુરુત] ન કરો [વા] અથવા [સંસર્ગમ્ ચ] સંસર્ગ પણ [મા] ન કરો [હિ] કારણ

કે [કુશીલસંસર્ગરાગેણ] કુશીલ સાથે સંસર્ગ અને રાગ કરવાથી [સ્વાધીનઃ વિનાશઃ] સ્વાધીનતાનો નાશ થાય છે (અથવા તો પોતાનો ઘાત પોતાથી જ થાય છે).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૭)

ઉત્થાનિકા : હવે બંને કર્મોનો સમાનરૂપથી મોક્ષમાર્ગના વિષયમાં નિષેધ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : તે કારણથી કુશીલ અથવા કુત્સિત શુભાશુભ કર્મોની સાથે અંતરંગ રાગ ન કરો અને બહિરંગ વચન તથા કાયગત સંસર્ગ ન કરો. શા માટે સંસર્ગ ન કરો ? કેમકે કુશીલ સાથે સંસર્ગ અને રાગ કરવાથી નિયમથી સ્વાધીનતાનો વિનાશ થાય છે, સ્પષ્ટરૂપથી નિર્વિકલ્પ સમાધિના ઘાતરૂપ (પરિણામથી) આત્માર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે, અથવા સ્વાધીન આત્મસુખનો નાશ થાય છે.

હવે, બન્ને કર્મ નિષેધવાયોગ્ય છે એ વાતનું ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતે જ દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે:-

જેવી રીતે કો પુરુષ કુત્સિતશીલ જનને જાણીને,
સંસર્ગ તેની સાથ તેમ જ રાગ કરવો પરિતજે; ૧૪૮.
એમ જ કરમપ્રકૃતિશીલસ્વભાવ કુત્સિત જાણીને,
નિજ ભાવમાં રત રાગ ને સંસર્ગ તેનો પરિહરે. ૧૪૯.

ગાથાર્થ:- [યથા નામ] જેમ [કોડપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [કુત્સિતશીલ] કુત્સિત શીલવાળા અર્થાત્ ખરાબ સ્વભાવવાળા [જન] પુરુષને [વિજ્ઞાય] જાણીને [તેન સમકં] તેની સાથે [સંસર્ગ ચ રાગકરણં] સંસર્ગ અને રાગ કરવો [વર્જયતિ] છોડી દે છે, [એવમ્ એવ ચ] તેવી જ રીતે [સ્વભાવરતાઃ] સ્વભાવમાં રત પુરુષો [કર્મપ્રકૃતિશીલસ્વભાવં] કર્મપ્રકૃતિના શીલ-સ્વભાવને [કુત્સિતં] કુત્સિત અર્થાત્ ખરાબ [જ્ઞાત્વા] જાણીને [તત્સંસર્ગ] તેની સાથે સંસર્ગ [વર્જયન્તિ] છોડી દે છે [પરિહરન્તિ ચ] અને રાગ છોડી દે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૪૮, ૧૪૯)

ઉત્થાનિકા : હવે બંને કર્મોનો નિષેધ સ્વયં જ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવ દૃષ્ટાંત અને દ્વાષ્ટાંતથી કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે કોઈ પુરુષ કુશીલવાળા પુરુષને જાણીને એની સાથે બહિરંગ, વચન કાયગત સંસર્ગ તથા અંતરંગ મનોગત રાગ છોડી દે છે આ દૃષ્ટાંત છે. પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંત ન્યાયથી કર્મોની પ્રકૃતિ તથા શીલ સ્વભાવને હેય જાણીને આ વિશ્વમાં કાય વચનથી એનો સંસર્ગ છોડી દે છે તથા મનથી તે કાર્યોનો રાગ છોડી દે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છોડી દે છે ?

(ઉત્તર) સમસ્ત દ્રવ્યગત તથા ભાવગત પુણ્ય પરિણામ તેમજ પાપ પરિણામ રહિત

પરિણતીવાળા, અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા, પોતાના સ્વભાવમાં લીન રહેવાવાળા જીવ છે એવા સાધક જીવ બંને કર્મોની સંગતિ તેમજ રાગને છોડી દે છે. આ સિદ્ધાંત છે.

હવે, બન્ને કર્મો બંધના કારણ છે અને નિષેધવાયોગ્ય છે એમ આગમથી સિદ્ધ કરે છે:-

જીવ રક્ત બાંધે કર્મને, વૈરાગ્યપ્રાપ્ત મુકાય છે,

-એ જિન તણો ઉપદેશ તેથી ન રાય તું કર્મો વિષે. ૧૫૦.

ગાથાર્થ:- [રક્તઃ જીવઃ] રાગી જીવ [કર્મ] કર્મ [બધ્નાતિ] બાંધે છે અને [વિરાગસમ્પ્રાપ્તઃ] વૈરાગ્યને પામેલો જીવ [મુચ્યતે] કર્મથી છૂટે છે- [એષઃ] આ [જિનોપદેશઃ] જિનભગવાનનો ઉપદેશ છે; [તસ્માત્] માટે (હે ભવ્ય જીવ !) તું [કર્મસુ] કર્મોમાં [મારજ્યસ્વ] પ્રીતિ-રાગ ન કર.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૦)

ઉત્થાનિકા : હવે બંને કર્મોને, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તેઓ કેવળ બંધના કારણ છે. ન કેવળ બંધના કારણ છે પરંતુ નિષેધ કરવા યોગ્ય છે હેય છે. આ આગમથી સિદ્ધ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કારણથી રાગી થઈને જીવ કર્મોને બાંધે છે, તે કર્મજનિત ભાવોમાં વૈરાગ્ય સંપન્ન જીવ મુક્ત થાય છે. આ પ્રત્યક્ષરૂપે જિનેન્દ્ર ભગવાનનો ઉપદેશ છે.

(પ્રશ્ન) શું ઉપદેશ છે ?

(ઉત્તર) કે બંને કર્મ બંધના હેતુ છે, ન કેવળ બંધહેતુ છે પણ હેય છે (એમ) કહે છે. તે કારણથી શુભાશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ રહિતપણાથી સ્વકીય શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સુખામૃતરસના આસ્વાદથી તૃપ્ત થઈને શુભ અશુભ કર્મોમાં રાગ ન કરો. આ રીતે જો કે અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી દ્રવ્ય પુણ્ય તથા દ્રવ્યપાપમાં ભેદ છે, અને અશુદ્ધ નિશ્ચયથી તે બંને કર્મો દ્વારા ઉત્પન્ન સુખદુઃખમાં ભેદ છે, તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી ભેદ નથી. આ પ્રકાર (ના) વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી છ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

હવે, જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

પરમાર્થ છે નક્કી, સમય છે, શુદ્ધ, કેવળી, મુનિ, જ્ઞાની છે,

એવા સ્વભાવે સ્થિત મુનિઓ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે. ૧૫૧.

ગાથાર્થ:- [ખલુ] નિશ્ચયથી [યઃ] જે [પરમાર્થઃ] પરમાર્થ (પરમ પદાર્થ) છે, [સમયઃ] સમય છે, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ છે, [કેવલી] કેવળી છે, [મુનિઃ] મુનિ છે, [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે, [તસ્મિન્ સ્વભાવે] તે સ્વભાવમાં [સ્થિતાઃ] સ્થિત [મુનયઃ] મુનિઓ [નિર્વાણં] નિર્વાણને [પ્રાપ્નુવન્તિ] પામે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા - ૧૫૯ (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૧)

ઉત્થાનિકા : હવે ‘વિશુદ્ધજ્ઞાન’ શબ્દથી વાચ્ય પરમાત્માને મોક્ષનું કારણ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉત્કૃષ્ટ અર્થ છે અથવા પરમાર્થ છે તે કોણ છે ? તે પરમાત્મા છે અથવા ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ લક્ષણવાળા પરમાર્થોમાં જે પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, તે મોક્ષ લક્ષણવાળા અર્થ અથવા પરમાર્થ છે, તે તો તે છે. અથવા મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય તથા કેવળજ્ઞાન (પર્યાયો) થી રહિત નિશ્ચયથી એક પરમાર્થ છે, તે પણ સ્પષ્ટરૂપથી પરમાત્મા છે. જે સમ્યક્રૂપે જાણે તથા પોતાના શુદ્ધગુણપર્યાયરૂપથી પરિણમે છે. એવો સમય છે. અથવા જે સમ્યક્ જાણે છે અથવા સંશયાદિ રહિત જેનું જ્ઞાન થાય છે તે સમય છે. અથવા જે એકત્વરૂપથી અથવા પરમ સમરસીભાવરૂપથી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવવું જવું કે પરિણમન થવું તે સમય છે. તે તો તે જ છે. રાગાદિ ભાવકર્મ રહિત છે, તે પણ તે (સમય) છે. પરદ્રવ્ય રહિતપણું હોવાથી જે અસહાય કેવળી છે તે પણ તે છે. મુનિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની છે તે પણ તે છે. વિશુદ્ધજ્ઞાન જેનું છે એવા જ્ઞાની અથવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાની તે પણ પરમાત્મા જ છે. એ પરમાત્મતત્ત્વમાં રહેવાવાળા અથવા વિતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાનમાં રસલીન રહેવાવાળા મુનિ કે તપોધન નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે.

હવે, આગમમાં પણ જ્ઞાનને જ મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે એમ બતાવે છે:-

પરમાર્થમાં અણસ્થિત જે તપને કરે, વ્રતને ધરે,
સઘળુંય તે તપ બાળ ને વ્રત બાળ સર્વજ્ઞો કહે. ૧૫૨.

ગાથાર્થ:- [પરમાર્થ તુ] પરમાર્થમાં [અસ્થિત:] અસ્થિત [ય:] એવો જે જીવ [તપ: કરોતિ] તપ કરે છે [ચ] તથા [વ્રતં ધારયતિ] વ્રત ધારણ કરે છે, [તત્સર્વ] તેનાં તે સર્વ તપ અને વ્રતને [સર્વજ્ઞા:] સર્વજ્ઞો [બાલતપ:] બાળતપ અને [બાલવ્રતં] બાળવ્રત [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૨)

ઉત્થાનિકા : હવે તે પરમાત્મામાં સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી રહિત, વ્રત, તપશ્ચરણાદિ પુણ્ય બંધનું કારણ જ છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વ સૂત્રોક્ત પરમાર્થ લક્ષણરૂપ પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત ન રહીને જે તપશ્ચરણાદિ કરે છે અને વ્રતાદિ ધારણ કરે તે બધાંને બાળ તપશ્ચરણ, તેમજ બાળવ્રત કહે છે. (પ્રશ્ન) તેકોણ છે જે આમ કહે છે ?

(ઉત્તર) તે સર્વજ્ઞ છે જે આમ કહે છે.

(પ્રશ્ન) શું કારણથી કહે છે ?

(ઉત્તર) કેમકે પુણ્ય પાપોદય જનિત, સમસ્ત ઈન્દ્રિય સુખ-દુઃખરૂપ વિકારથી રહિત પરિણત

અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનતપ તેમજ અજ્ઞાન વ્રત છે.

જ્ઞાન જ મોક્ષનો હેતુ છે અને અજ્ઞાન જ બંધનો હેતુ છે એવો નિયમ છે એમ હવે કહે છે:-

વ્રતનિયમને ધારે ભલે, તપશીલને પણ આચરે,
પરમાર્થથી જે બાહ્ય તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ નહીં કરે. ૧૫૩.

ગાથાર્થ:- [વ્રતનિયમાન્] વ્રત અને નિયમો [ધારયન્તઃ] ધારણ કરતા હોવા છતાં [તથા] તેમ જ [શીલાનિ ચ તપઃ] શીલ અને તપ [કુર્વન્તઃ] કરતા હોવા છતાં [યે] જેઓ [પરમાર્થવાહ્યાઃ] પરમાર્થથી બાહ્ય છે (અર્થાત્ પરમ પદાર્થરૂપ જ્ઞાનનું એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જેમને શ્રદ્ધાન નથી) [તે] તેઓ [નિર્વાણ] નિર્વાણને [ન વિન્દન્તિ] પામતા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૩)

ઉત્થાનિકા : હવે સ્વસંવેદન જ્ઞાન અને તેવી રીતે અજ્ઞાનને ક્રમશઃ મોક્ષ તેમજ બંધનો હેતુ દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ત્રિગુપ્તિ સમાધિ લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનથી જે બાહ્ય છે. તેઓ વ્રત નિયમોને ધારણ કરતાં થકા અને શીલ તપશ્ચરણ કરતા થકા પણ મોક્ષને પ્રાપ્ત નથી કરતા.

(પ્રશ્ન) શા કારણથી મોક્ષને પ્રાપ્ત નથી કરતા ?

(ઉત્તર) કેમકે પૂર્વોક્ત ભેદજ્ઞાનના અભાવને કારણે પરમાર્થથી બાહ્ય છે તે કારણથી તે અજ્ઞાની છે. તેથી અજ્ઞાનીને મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? અર્થાત્ ક્યારેય નહીં. પરંતુ જો પરમસમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનથી સહિત છે પણ બાહ્ય દ્રવ્યરૂપ વ્રત નિયમોને ન ધારણ કરતો હોવા છતાં બાહ્ય દ્રવ્યરૂપ શીલ તપશ્ચરણને ન કરતો હોવા છતાં પણ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) તે પણ કયા કારણથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે ?

(ઉત્તર) કેમકે પૂર્વોક્ત ભેદજ્ઞાનના સદ્ભાવથી પરમાર્થથી તે બહાર ન હોવાને કારણે તે જ્ઞાની છે અને જ્ઞાનીઓના મોક્ષ થાય જ છે એનો કંઈક વિસ્તાર કહીએ છીએ. (શંકા) વ્રત, નિયમ, શીલ, બહિરંગ તપશ્ચરણ આદિ વગર પણ જો મોક્ષ થાય છે તો સંકલ્પ વિકલ્પ રહિતના વિષય વ્યાપારમાં પણ પાપ નથી, તપશ્ચરણના અભાવમાં પણ મોક્ષ થાય છે, એવી રીતે (તો) સાંખ્ય, શિવમતાનુસારી (વાળા) કહે છે એવો એમનો મત સિદ્ધ થાય છે. સમાધાન : એમ નથી. કેમકે નિર્વિકલ્પ, ત્રિગુપ્તિ, સમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાન સહિત પુરુષોનો મોક્ષ થાય છે, એવું વિશેષરૂપથી અનેકવાર કહેવાય ગયું છે. એવંભૂતનયથી ભેદજ્ઞાનના કાળમાં શુભરૂપ જે મન વચન તથા કાયના વ્યાપારને પરંપરા મુક્તિનું કારણ કહેવાય છે, તે (મન, વચન, કાયનો વ્યાપાર) પણ મુક્તિનું

કારણ નથી. (તો પછી) જે અશુભ વિષય કષાય વ્યાપારરૂપ છે તે વિશેષરૂપથી તો ત્યાં બિલ્કુલ નથી. નિશ્ચયથી ચિત્તમાં રાગભાવ નાશ થવાથી બહિરંગ વિષય વ્યાપાર દેખાતો નથી. જેમ ચોખાના અંતરંગ ફોતરા (રતાશ) ના ચાલ્યા જવાથી બહિરંગ ફોતરા રહેતા નથી.

(પ્રશ્ન) તે પણ કેવી રીતે નથી રહેતા ?

(ઉત્તર) ઠંડા અને ગરમના પરસ્પર વિરોધીપણાની જેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાન અને વિષય વ્યાપાર બંને પરસ્પર વિરોધી છે.

હવે ફરીને પણ, પુણ્યકર્મના પક્ષપાતીને સમજાવવા માટે તેનો દોષ બતાવે છે:-

પરમાર્થબાહ્ય જીવો અરે ! જાણો ન હેતુ મોક્ષનો,
અજ્ઞાનથી તે પુણ્ય ઇચ્છે હેતુ જે સંસારનો. ૧૫૪.

ગાથાર્થ:- [યે] જેઓ [પરમાર્થબાહ્યઃ] પરમાર્થથી બાહ્ય છે [તે] તેઓ [મોક્ષહેતુમ્] મોક્ષના હેતુને [અજ્ઞાનન્તઃ] નહિ જાણતા થકા- [સંસારગમનહેતુમ્ અપિ] જોકે પુણ્ય સંસારગમનનો હેતુ છે તોપણ- [અજ્ઞાનેન] અજ્ઞાનથી [પુણ્યમ્] પુણ્યને (મોક્ષનો હેતુ જાણીને) [ઇચ્છન્તિ] ઇચ્છે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૪)

ઉત્થાનિકા : હવે વીતરાગ સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધાત્મ ભાવનાને છોડીને તે પુણ્યને જ એકાંતથી જે મોક્ષનું કારણ કહે છે, તેને સંબોધન કરવા માટે ફરીને તેનો દોષ બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ જગતમાં વાસ્તવમાં અમુક જીવ સમસ્ત કર્મોના ક્ષયરૂપ મોક્ષની ઇચ્છા કરતા થકા પણ નિજ પરમાત્મ ભાવના પરિણત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ પરમ સામાયિકની દિક્ષાકાળમાં પહેલા પ્રતિજ્ઞા કરતાં થકા પણ ચિદાનંદ એક સ્વભાવી શુદ્ધાત્માના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ અનુષ્ઠાન (ચારિત્ર) રૂપ સામર્થ્યના અભાવને કારણે પૂર્વોક્ત પરમ સામાયિકને પ્રાપ્ત ન કરતા થકા પરમાર્થથી બહાર જતાં થકા સંસારગમનના હેતુરૂપથી બંધનું કારણ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનભાવથી પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરતા થકા પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે ?

(ઉત્તર) અભેદ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગને ન જાણતા થકા (પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે) અથવા બીજું વ્યાખ્યાન એમ છે કે બંધના જ હેતુરૂપ (એવા) પુણ્યને મોક્ષના હેતુરૂપથી ઇચ્છે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરતા થકા (ઇચ્છા કરે છે)

(ઉત્તર) પૂર્વોક્ત અભેદ રત્નત્રયરૂપ પરમ સામાયિકને મોક્ષનું કારણ નહી જાણતો થકો પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે

હવે વિશેષ કહે છે કે - નિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળમાં વ્રત તથા અવ્રતના વિકલ્પ સ્વયં જ નથી

અથવા નિશ્ચયવ્રત તે જ છે એવો આશય છે. આ રીતે વીતરાગ સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધાત્માના ઉપાદેયપણાની ભાવના વિના વ્રત, તપશ્ચરણાદિ પુણ્યબંધના જ કારણ હોય છે. તે (શુદ્ધાત્માના ઉપાદેયપણાની) ભાવના સહિત બહારમાં સાધકરૂપથી તે વ્રત, તપશ્ચરણાદિ પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ છે, આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા પૂરી થઈ. આ રીતે દસ ગાથાઓ દ્વારા પુણ્ય અધિકારો પૂરો થયો.

સમૂહ પીઠીકા અનુવાદ :

હવે સવિકલ્પપણાના અને પરાશ્રિતપણાના કારણને અથવા નિશ્ચયથી પાપના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી અથવા નિશ્ચય વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગની મુખ્યતાથી બે ગાથા સૂત્ર છે ત્યારબાદ મોક્ષ હેતુરૂપ જે આ સમ્યક્ત્વ આદિ જીવના ગુણ છે તેના પ્રચ્છાદનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે ત્યારબાદ પાપ અને પુણ્ય બંધના જ કારણ છે તે પ્રકારની મુખ્યતાથી એક ગાથા સૂત્ર છે ત્યારબાદ મોક્ષના કારણભૂત જે આ જીવના ગુણ છે તેના પ્રચ્છાદનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે આ પ્રકારે સમૂહરૂપથી નવ ગાથા સૂત્ર સુધી ત્રીજા સ્થળમાં વ્યાખ્યાન કરે છે તેનો વિસ્તાર -

હવે એવા જીવોને પરમાર્થ મોક્ષકારણ (ખરું મોક્ષનું કારણ) બતાવે છે:-

જીવાદિનું શ્રદ્ધાન સમકિત, જ્ઞાન તેમનું જ્ઞાન છે,
રાગાદિ-વર્જન ચરણ છે, ને આ જ મુક્તિપંથ છે. ૧૫૫.

ગાથાર્થ:- [જીવાદિશ્રદ્ધાન] જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન [સમ્યક્ત્વ] સમ્યક્ત્વ છે, [તેષામ્ અધિગમઃ] તે જીવાદિ પદાર્થોનો અધિગમ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન છે અને [રાગાદિપરિહરણં] રાગાદિનો ત્યાગ [ચરણં] ચારિત્ર છે;- [એષઃ તુ] આ જ [મોક્ષપથઃ] મોક્ષનો માર્ગ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૫)

ઉત્થાનિકા : હવે તે અજ્ઞાનીઓને નિશ્ચય મોક્ષ હેતુ બતાવીએ છીએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જીવાદિ નવપદાર્થોનું વિપરીત અભિનિવેશ રહિત શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે. એનું જ સંશય, વિમોહ, વિભ્રમ રહિત જ્ઞાન નિશ્ચય પરિજ્ઞાન અથવા સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તેના જ સંબંધિત રાગાદિનો ત્યાગ સમ્યક્ચારિત્ર છે. આ પ્રકારે જ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે અથવા ભૂતાર્થનયથી જાણેલા એ જ નવપદાર્થોનું શુદ્ધાત્માથી ભિન્ન સમ્યક્ અવલોકન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. તે જ પદાર્થોનું શુદ્ધાત્મથી ભિન્નપણારૂપ સમ્યક્ જાણવું સમ્યક્જ્ઞાન છે. તે જ પદાર્થોનું શુદ્ધાત્માથી ભિન્નપણાનો નિશ્ચય કરીને રાગાદિ વિકલ્પ રહિતપણાથી પોતાના શુદ્ધાત્મામાં સ્થિર થવું નિશ્ચય ચારિત્ર છે, એવો નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે.

હવે, પરમાર્થ મોક્ષકારણથી અન્ય જે કર્મ તેનો નિષેધ કરે છે:-

વિદ્વજ્જનો ભૂતાર્થ તથા વ્યવહારમાં વર્તન કરે,
પણ કર્મક્ષયનું વિધાન તો પરમાર્થ-આશ્રિત સંતને. ૧૫૬.

ગાથાર્થ:- [નિશ્ચયાર્થ] નિશ્ચયનયના વિષયને [મુક્ત્વા] છોડીને [વિદ્વાંસઃ] વિદ્વાનો [વ્યવહારેણ] વ્યવહાર વડે [પ્રવર્તન્તે] પ્રવર્તે છે; [તુ] પરંતુ [પરમાર્થમ્ આશ્રિતાનાં] પરમાર્થને (-આત્મસ્વરૂપને) આશ્રિત [યત્તીનાં] યત્તીશ્વરોને જ [કર્મક્ષયઃ] કર્મનો નાશ [વિહિતઃ] આગમમાં કહ્યો છે. (કેવળ વ્યવહારમાં પ્રવર્તનારા પંડિતોને કર્મક્ષય થતો નથી.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૬)

ઉત્થાનિકા : હવે, નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું કારણ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ છે તેનાથી અન્ય જે શુભઅશુભ મનવચનકાયના વ્યાપારરૂપ કર્મ છે, તે મોક્ષમાર્ગ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિશ્ચયાર્થ છોડીને વ્યવહાર વિષયમાં વિદ્વાન-જ્ઞાની પ્રવર્તન નથી કરતા.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી પ્રવર્તન નથી કરતા ?

(ઉત્તર) સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ એકાગ્ર પરિણતી અભેદ પરણતિ લક્ષણવાળા નિજ શુદ્ધાત્મ ભાવનારૂપ પરમાર્થનો આશ્રય લેવાવાળા યતિઓને કર્મ ક્ષય થાય છે. તેથી જ્ઞાની વ્યવહારમાં પ્રવર્તન નથી કરતા. આ પ્રકારે મોક્ષમાર્ગના કથનરૂપથી બે ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પ્રથમ, કર્મ મોક્ષના કારણનું તિરોધાન કરનારું છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

મળમિલનલેપથી નાશ પામે શ્વેતપણું જ્યમ વસ્ત્રનું,
મિથ્યાત્વમળના લેપથી સમ્યક્ત્વ એ રીત જાણવું. ૧૫૭.
મળમિલનલેપથી નાશ પામે શ્વેતપણું જ્યમ વસ્ત્રનું,
અજ્ઞાનમળના લેપથી વળી જ્ઞાન એ રીત જાણવું. ૧૫૮.
મળમિલનલેપથી નાશ પામે શ્વેતપણું જ્યમ વસ્ત્રનું,
ચારિત્ર પામે નાશ લિપ્ત કષાયમળથી જાણવું. ૧૫૯.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે-તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [મિથ્યાત્વમલાવચ્છન્નં] મિથ્યાત્વરૂપી મેલથી ખરડાયું-વ્યાપ્ત થયું-થકું [સમ્યક્ત્વં ખલુ] સમ્યક્ત્વ ખરેખર તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. [યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે-તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [અજ્ઞાનમલાવચ્છન્નં] અજ્ઞાનરૂપી મેલથી ખરડાયું-વ્યાપ્ત થયું-થકું [જ્ઞાનં ભવતિ] જ્ઞાન તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું.

[યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વ્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નિશ્ચયિતિ] નાશ પામે છે-તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [કષાયમલાવચ્છન્નં] કષાયરૂપી મેલથી ખરડાયું-વ્યાસ થયું-થકું [ચારિત્રમ્ અપિ] ચારિત્ર પણ તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯)

ઉત્થાનિકા : હવે મોક્ષના કારણરૂપ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ જીવ ગુણોનો ‘મેલથી સફેદ વસ્ત્રની જેમ’ પ્રતિપક્ષરૂપ મિથ્યાત્વાદિ કર્મોથી આચ્છાદિત થાય છે એ બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે વસ્ત્રનું સફેદીપણું મેલના વિશેષરૂપે મળવાથી નાશ થાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વરૂપી મેલના મળવાથી મોક્ષના કારણરૂપ જીવનો સમ્યક્ત્વ ગુણ નાશ થાય છે એમ જાણવું જોઈએ. જેવી રીતે વસ્ત્રનું સફેદીપણું મેલના વિશેષરૂપે મળવાથી નાશ થાય છે એવી રીતે અજ્ઞાનરૂપી મેલના મળવાથી મોક્ષના કારણરૂપ જીવનો જ્ઞાનગુણ નાશ થાય છે એમ જાણવું જોઈએ. જેવી રીતે વસ્ત્રનું સફેદીપણું મેલના વિશેષરૂપે મળવાથી નાશ થાય છે તેવી રીતે કષાય કર્મરૂપ મેલના મળવાથી મોક્ષના કારણરૂપ જીવનો ચારિત્રગુણ નાશ થાય છે એમ જાણવું જોઈએ. આ રીતે મોક્ષના હેતુરૂપ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનું મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન તથા કષાયરૂપ પ્રતિપક્ષ દ્વારા થવાવાળા આચ્છાદાનના કથનરૂપથી ત્રણ ગાથા પૂરી થઈ.

હવે, કર્મ પોતે જ બંધસ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

તે સર્વજ્ઞાની-દર્શી પણ નિજ કર્મરજ-આચ્છાદને,
સંસારપ્રાપ્ત ન જાણતો તે સર્વ રીતે સર્વને. ૧૬૦.

ગાથાર્થ:- [સઃ] તે આત્મા [સર્વજ્ઞાનદર્શી] (સ્વભાવથી) સર્વને જાણનારો તથા દેખનારો છે તોપણ [નિજેન કર્મરજસા] પોતાના કર્મમળથી [અવચ્છન્નઃ] ખરડાયો-વ્યાસ થયો-થકો [સંસારસમાપ્તઃ] સંસારને વ્યાસ થયેલો તે [સર્વતઃ] સર્વ પ્રકારે [સર્વમ્] સર્વને [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા - ૧૬૮ (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૦)

ઉત્થાનિકા : હવે કર્મ સ્વયં જ બંધરૂપ છે, તે મોક્ષનું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે તે કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : તે શુદ્ધાત્મા, નિશ્ચયથી સમસ્ત અથવા પરિપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી હોવા છતાં પણ નિજ કર્મરજથી આચ્છાદિત થઈને સંસારને પ્રાપ્ત થઈને, સંસારમાં પતિત થયો થકો બધી વસ્તુઓને બધા પ્રકારે નથી જાણતો. તેથી જાણવામાં આવે કે જીવનું કર્મ સ્વયં જ બંધ રૂપ છે, તે મોક્ષનું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે ? ક્યારેય નહિ. એવી રીતે પાપની જેમ પુણ્ય પણ બંધનું કારણ જ સિદ્ધ થાય છે એવા કથનરૂપ ગાથા સમાપ્ત થઈ.

હવે, કર્મ મોક્ષના કારણના તિરોધાયિભાવસ્વરૂપ (અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિભાવસ્વરૂપ) છે એમ બતાવે છે:-

સમ્યક્ત્વપ્રતિબંધક કરમ મિથ્યાત્વ જિનદેવે કહ્યું,
એના ઉદયથી જીવ મિથ્યાત્વી બને એમ જાણવું. ૧૬૧.
એમ જ્ઞાનપ્રતિબંધક કરમ અજ્ઞાન જિનદેવે કહ્યું,
એના ઉદયથી જીવ અજ્ઞાની બને એમ જાણવું. ૧૬૨.
ચારિત્રને પ્રતિબંધ કર્મ કષાય જિનદેવે કહ્યું,
એના ઉદયથી જીવ બને ચારિત્રહીન એમ જાણવું. ૧૬૩.

ગાથાર્થ:- [સમ્યક્ત્વપ્રતિનિબદ્ધ] સમ્યક્ત્વને રોકનારું [મિથ્યાત્વ] મિથ્યાત્વ છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતમ્] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. [જ્ઞાનસ્ય પ્રતિનિબદ્ધ] જ્ઞાનને રોકનારું [અજ્ઞાન] અજ્ઞાન છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતમ્] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [ભવતિ] થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. [ચારિત્રપ્રતિનિબદ્ધ] ચારિત્રને રોકનાર [કષાયઃ] કષાય છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતઃ] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [અચારિત્રઃ] અચારિત્રી [ભવતિ] થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩)

ઉત્થાનિકા : હવે, પૂર્વોક્ત મોક્ષના હેતુરૂપ સમ્યક્ત્વ આદિ જીવના ગુણોનું મિથ્યાત્વ આદિ કર્મો દ્વારા આચ્છાદન થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, હવે તે ગુણોના આધારભૂત ગુણી જીવ મિથ્યાત્વાદિ કર્મો દ્વારા આચ્છાદિત કરવામાં આવે છે એવું પ્રગટ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સમ્યક્ત્વને રોકવાવાળું મિથ્યાત્વ છે એમ જિનવરો દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. તે મિથ્યાત્વના ઉદયથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે, એમ જાણવું જોઈએ. જ્ઞાનને રોકવાવાળું પ્રતિકૂળ અજ્ઞાન છે, એમ જિનવરોએ કહ્યું છે. તે અજ્ઞાનના ઉદયથી જીવ અજ્ઞાની થાય છે. એમ જાણવું જોઈએ. ચારિત્રને રોકવાવાળો પ્રતિકૂળ ક્રોધાદિ કષાય છે એમ જિનવરો દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. એના ઉદયથી જીવ અચારિત્રી થાય છે, એમ જાણવું જોઈએ. એવી રીતે મોક્ષકારણભૂત જે ગુણી જીવ દ્રવ્ય છે એના આચ્છાદનના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ. (૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૧)

આ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ આદિ જીવના ગુણ મોક્ષનું કારણ છે અથવા તે ગુણરૂપથી (અભેદ રત્નત્રયરૂપથી) પરિણત જીવ મુક્તિનું કારણ છે તેથી શુદ્ધ જીવથી ભિન્ન શુભ-અશુભરૂપ મન, વચન, કાયની ક્રિયા તથા તે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ શુભઅશુભ કર્મ મોક્ષનું કારણ નથી. એવું જાણી

શુભઅશુભ કર્મ હેય અથવા ત્યાજ્ય છે-આ કથનની મુખ્યતાથી નવ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

બીજી પાતનિકાના અભિપ્રાયથી પાપાધિકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી આ કથન પુરું થયું. અહિંયા શિષ્ય પૂછે છે કે વ્યવહાર રત્નત્રયનું કથન કર્યું છે તો તે પાપાધિકાર કેવી રીતે છે ? એનું નિરાકારણ છે કે જો કે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ ઉપાદેયરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયના કારણરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે, પરંપરા એ જીવની પવિત્રતાનું કારણ હોવાથી પવિત્ર છે, તો પણ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગમાં બાહ્ય દ્રવ્યનું આલંબન હોવાથી, પરાધીનતા હોવાથી સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે, આ એક કારણ છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા, વ્યવહાર વિકલ્પના અવલંબનથી આત્મા સ્વરૂપથી પતિત થાય છે. આ બીજું કારણ છે. આ રીતે નિશ્ચયનયથી અપેક્ષાએ પાપ છે અથવા સમ્યક્ત્વ આદિના વિપક્ષરૂપ મિથ્યાત્વ આદિનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેથી આ પાપાધિકાર છે. ત્યાં આ પ્રકારથી હોવાને લીધે વ્યવહારનયથી પુણ્યપાપરૂપથી કર્મ બે પ્રકારના છે, તો પણ નિશ્ચયથી શૃંગાર રહિત પાત્રની જેમ પુદ્ગલરૂપથી એકરૂપ થઈને રંગભૂમિમાંથી બહાર નીકળી ગયા.

આ રીતે જયસેનઆચાર્યકૃત શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળી સમયસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામક ટીકામાં ત્રણ સ્થળોના સમુદાયથી ઓગણીસ ગાથાઓ દ્વારા ચોથો પુણ્યપાપ અધિકાર સમાપ્ત થયો.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય અને ગુણોમાં કથંચિત્ ભેદ અને કથંચિત્ અભેદ કઈ પ્રકારથી છે ?

ઉત્તર :- નિશ્ચય સ્વરૂપના જ્ઞાતા જૈનાચાર્ય, જેમ હિમાચલ અને વિંધ્યાચલ પર્વતમાં ભિન્નપણું છે અથવા એકક્ષેત્રમાં રહેલા જલ અને દૂધમાં ભિન્ન પ્રદેશપણું છે એવું ભિન્નપણું દ્રવ્ય અને ગુણોમાં માનતા નથી, તોપણ એકાંતથી દ્રવ્ય અને ગુણોનું એકપણું પણ માનતાં નથી. અર્થાત્ જેમ દ્રવ્ય અને ગુણોમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાથી અભિન્નપણું છે, તેમ સંજ્ઞા આદિની અપેક્ષાએ પણ એકપણું છે એમ માનતાં નથી. અર્થાત્ એકાંતથી દ્રવ્ય ને ગુણોનું ન એકપણું માને છે ન ભિન્નપણું માને છે. અપેક્ષા વિના એકત્વ, અન્યત્વ બન્ને માનતા નથી. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાથી બન્ને સ્વભાવોને માને છે. પ્રદેશોની એકતાથી એકપણું છે. સંજ્ઞાદિની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અને ગુણોમાં અન્યપણું છે-એમ આચાર્ય માને છે.

(શ્રી જયસેનઆચાર્ય - પંચાસ્તિકાય ટીકા ગાથા-૪૫)

(આત્મધર્મ અંક-૪૨૩, જાન્યુઆરી-૧૯૭૯, ટાઈટલ પૃષ્ઠ ૩)

આસ્રવ અધિકાર

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠીકા અનુવાદ : હવે આસ્રવ પ્રવેશ કરે છે. જ્યાં સમ્યક્ ભેદજ્ઞાનની ભાવનારૂપ પરિણત કારણસમયસારરૂપ સંવર નથી, ત્યાં આસ્રવ હોય છે. એ રીતે સંવરના વિપક્ષરૂપથી સત્તર ગાથાઓ સુધી આસ્રવનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ તો વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવો નથી હોતા એવું સંક્ષેપમાં સંવરના વ્યાખ્યાનરૂપથી ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવોનું ફરીથી વિશેષ વિવરણ (કરવાની) મુખ્યતાથી ત્રણ સ્વતંત્ર ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ કેવળજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિરૂપ કાર્ય સમયસારના કારણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રય પરિણત સમ્યક્જ્ઞાની જીવના રાગાદિ ભાવ પ્રત્યયના નિષેધની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ તે જ જ્ઞાની જીવના મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્ય પ્રત્યયો ની સત્તા હોવા છતાં વીતરાગ ચારિત્રના ભાવનાના બળથી રાગાદિ ભાવ પ્રત્યયના નિષેધની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ નવીન દ્રવ્યકર્મના આસ્રવનું કારણ ઉદયાગત દ્રવ્ય પ્રત્યય હોય છે અને તે દ્રવ્ય પ્રત્યયોનું કારણ જીવગત રાગાદિ ભાવરૂપ ભાવ પ્રત્યય છે આ પ્રકારે વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર કહે છે. આવી રીતે સમુહરૂપથી સત્તર ગાથા દ્વારા પાંચ સ્થળો દ્વારા આસ્રવ અધિકારની સમુદાય પાતનિકા છે.

હવે આસ્રવનું સ્વરૂપ કહે છે:-

મિથ્યાત્વ ને અવિરત, કષાયો, યોગ ૧સંજ્ઞ ૨અસંજ્ઞ છે,

‘એ વિવિધ ભેદે જીવમાં, જીવના અનન્ય પરિણામ છે; ૧૬૪.

વળી રતેહ જ્ઞાનાવરણઆદિક કર્મનાં કારણ બને,

ને તેમનું પણ જીવ બને જે રાગદ્વેષાદિક કરે. ૧૬૫.

ગાથાર્થ:- [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અવિરમણં] અવિરમણ, [કષાયયોગૌ ચ] કષાય અને યોગ-એ આસ્રવો [સંજ્ઞાસંજ્ઞા: તુ] સંજ્ઞ (અર્થાત્ ચેતનના વિકાર) પણ છે અને અસંજ્ઞ (અર્થાત્ પુદ્ગલના વિકાર) પણ છે. [બહુવિધભેદા:] વિવિધ ભેદવાળા સંજ્ઞ આસ્રવો- [જીવે] કે જેઓ જીવમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ- [તસ્ય એવ] જીવના જ [અનન્યપરિણામા:] અનન્ય પરિણામ છે. [તે તુ] વળી અસંજ્ઞ આસ્રવો [જ્ઞાનાવરણાદ્યસ્ય કર્મણ:] જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનું [કારણ] કારણ (નિમિત્ત) [ભવન્તિ] થાય છે [ચ] અને [તેષામ્ અપિ] તેમને પણ (અર્થાત્ અસંજ્ઞ આસ્રવોને પણ કર્મબંધનું નિમિત્ત થવામાં) [રાગદ્વેષાદિભાવકર: જીવ:] રાગદ્વેષાદિ ભાવ કરનારો જીવ [ભવતિ] કારણ (નિમિત્ત) થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૪, ૧૬૫)

ઉત્થાનિકા : હવે દ્રવ્યાસ્રવ તથા ભાવાસ્રવનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ પદમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનુસાર અકારનો લોપ થઈ ગયો છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે.

(પ્રશ્ન) તે કેવા છે ?

(ઉત્તર) તે ભાવપ્રત્યય તથા દ્રવ્ય પ્રત્યય રૂપથી સંજ્ઞા અર્થાત્ ચેતન તથા અસંજ્ઞા અર્થાત્ અચેતનરૂપ છે. અથવા સંજ્ઞા અર્થાત્ આહાર, ભય મૈથુન અને પરિગ્રહ ભાવરૂપ છે. તથા અસંજ્ઞા અથવા ઈર્ષત્ સંજ્ઞા અર્થાત્ આલોકની આકાંક્ષા, પરલોકની આકાંક્ષા, કુધર્મની આકાંક્ષા એ રીતે ત્રણ પ્રકારે છે.

(પ્રશ્ન) તે કેવા છે ?

(ઉત્તર) તે પ્રત્યય ઉત્તર (પેટા) ભેદથી ઘણાં પ્રકારના છે.

(પ્રશ્ન) તે શેમાં છે ?

(ઉત્તર) તે અધિકરણ સ્વરૂપ જીવમાં છે.

(પ્રશ્ન) અને તે કેવા છે ?

(ઉત્તર) તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે જીવના જ અનન્ય પરિણામ છે, અભિન્ન પરિણામ છે. અને તે પૂર્વોક્ત દ્રવ્ય પ્રત્યય ઉદયમાં આવતા થકા નિશ્ચય ચારિત્રના અવિનાભાવી વિતરાગ સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોવાથી શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપથી પડવાવાળા જીવોને જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના દ્રવ્યકર્માન્નવના કારણભૂત થાય છે. અને એ દ્રવ્ય પ્રત્યયોનું કારણ (રાગદ્વેષાદિ ભાવ પ્રત્યયરૂપ પરિણત) જીવ થાય છે.

(પ્રશ્ન) કેવો જીવ કારણ થાય છે ?

(ઉત્તર) રાગદ્વેષાદિ ભાવરૂપ પરિણત જીવ કારણ થાય છે.

અહિંયા આ ભાવાર્થ છે કે દ્રવ્ય પ્રત્યયનો ઉદય થવાથી શુદ્ધાત્મ ભાવનાને છોડીને જ્યારે જીવ રાગાદિભાવે પરિણમન કરે છે ત્યારે બંધ થાય છે. કેવળ દ્રવ્યકર્મોના ઉદયમાત્રથી બંધ થતો નથી. જો દ્રવ્યકર્મના ઉદય માત્રથી બંધ થાય ત્યારે તો હંમેશા જ કર્મોદય વિદ્યમાન હોવાને કારણે હંમેશા સંસાર જ બન્યો રહે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી સંસાર (બન્યો રહે) ?

(ઉત્તર) કેમકે સંસારી જીવોને હંમેશા જ કર્મોદયની વિદ્યમાનતા હોય છે, તે કારણે સંસાર બન્યો રહે

(પ્રશ્ન) તો પછી દ્રવ્ય કર્મોદય બંધનું કારણ નથી ?

(ઉત્તર) કર્મોદય બંધનું કારણ નથી એમ નથી. નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ભ્રષ્ટ જીવોના મોહ સહિત કર્મોદય વ્યવહારથી નિમિત્ત છે. પરંતુ નિશ્ચયથી અશુદ્ધ ઉપાદાન કારણરૂપ પોતાના જ રાગાદિ અજ્ઞાનભાવ (બંધનું) નિમિત્ત કારણ છે.

હવે જ્ઞાનીને આસ્રવોનો (ભાવાસ્રવોનો) અભાવ છે એમ બતાવે છે:-

સુદૃષ્ટિને આસ્રવનિમિત્ત ન બંધ, આસ્રવરોધ છે;

નહિ બાંધતો, જાણે જ પૂર્વનિબદ્ધ જે સત્તા વિષે. ૧૬૬.

ગાથાર્થ:- [સમ્યગ્દૃષ્ટે: તુ] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [આસ્રવબન્ધ:] આસ્રવ જેનું નિમિત્ત છે એવો બંધ [નાસ્તિ] નથી, [આસ્રવનિરોધ:] (કારણ કે) આસ્રવનો (ભાવાસ્રવનો) નિરોધ છે; [તાનિ] નવાં કર્મોને [અબધ્નન્] નહિ બાંધતો [સ:] તે, [સન્તિ] સત્તામાં રહેલાં [પૂર્વનિબદ્ધાનિ] પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોને [જાનાતિ] જાણે જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૬)

ઉત્થાનિકા : હવે વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાની જીવને રાગ-દ્વેષ-મોહ રૂપ ભાવાસ્રવોનો અભાવ બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પદખંડના રૂપથી વ્યાખ્યાન કરે છે. નથી હોતા.

(પ્રશ્ન) કોણ ? (નથી હોતા)

(ઉત્તર) તે આસ્રવ અને બંધ (નથી હોતા). આ ગાથામાં ફરી સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસની અપેક્ષાથી દ્વિવચન હોવા છતાં પણ એકવચન (નો પ્રયોગ) કર્યો છે. (અર્થાત્ આસ્રવો અને બંધ બે પદોને મેળવીને દ્વંદ્વ સમાસ કર્યો તથા એકવચનમાં રાખવામાં આવ્યો.

(પ્રશ્ન) કોને આસ્રવ અને બંધ નથી હોતા ?

(ઉત્તર) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને (આસ્રવ અને બંધ નથી હોતા)

(પ્રશ્ન) તો (પછી) શું હોય છે ?

(ઉત્તર) આસ્રવના નિરોધરૂપ લક્ષણવાળું સંવર (હોય) છે. (તેથી) તે સમ્યક્દૃષ્ટિ વિદ્યમાન તે પૂર્વમા બાંધેલા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને અથવા પ્રત્યયની અપેક્ષાએ પૂર્વબદ્ધ મિથ્યાત્વ આદિ પ્રત્યયોને વસ્તુ સ્વરૂપથી જાણે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થકો (જાણે) છે ?

(ઉત્તર) વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના બળથી નવા (કર્મોને) ન બાંધતો થકો અથવા ઉપાર્જન ન કરતો થકો (જાણે) છે. એ પ્રકારે અહિંયા આ ભાવાર્થ છે કે સરાગ તથા વીતરાગના ભેદથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ બે પ્રકારે છે. ત્યાં જે સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, એના વિષયમાં ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ગાથા ૮૪ માં કહ્યું છે.

(જે આ પ્રકારે) પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં સોળ પ્રકૃતિઓની (બંધવ્યુચ્છિતિ થાય છે) સાસાદન ગુણસ્થાનમાં પરચીસ પ્રકૃતિઓની, મિશ્રગુણસ્થાનમાં શૂન્ય, અવિરત સમ્યક્ત્વ ગુણસ્થાનમાં દસ પ્રકૃતિઓની, દેશસંયત ગુણસ્થાનમાં ચાર પ્રકૃતિઓની, પ્રમતસંયત ગુણસ્થાનમાં છ પ્રકૃતિઓની, અપ્રમત ગુણસ્થાનમાં એક, અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનના પ્રથમ ભાગમાં બે, છઠ્ઠા ભાગમાં ત્રીસ,

સાતમા ભાગમાં ચાર, અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનમાં પાંચ, સૂક્ષ્મ સામ્પરાય ગુણસ્થાનમાં સોળ તેમજ સયોગ કેવળી ગુણસ્થાનમાં એક પ્રકૃતિની બંધ વ્યુચ્છિતિ થાય છે.

એ રીતે બંધ ત્રિભંગ કથિત બંધ વિચ્છેદ ક્રમથી મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) તેતાલીસ કર્મ પ્રકૃતિઓનો અબંધક છે. તે (સરાગ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ સિતોતેર પ્રકૃતિઓની અલ્પસ્થિતિ તથા અલ્પ અનુભાગનો બંધક હોવા છતાં પણ સંસાર સ્થિતિનો છેદક છે, તેથી ચોથા ગુણસ્થાનવાળો જીવ અબંધક છે. એવી રીતે અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી લઈને યથાસંભવ સરાગ સમ્યક્ત્વ સુધી નીચેના ગુણસ્થાનની અપેક્ષાથી તારતમ્યતાથી અબંધક છે, અને ઉપરના ગુણસ્થાનોની અપેક્ષાએ બંધક છે. ત્યારબાદ વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા બાદ સાક્ષાત્ અબંધક છે. એમ માનીને ‘અમે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છીએ અમને સર્વથા બંધ નથી’ એવું ન કહેવું જોઈએ. આ રીતે આસ્રવ વિપક્ષી (સંવર) ની સંક્ષેપમાં સૂચનારૂપ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે, રાગદ્વેષમોહ જ આસ્રવ છે એવો નિયમ કરે છે:-

રાગાદિયુત જે ભાવ જીવકૃત તેહને બંધક કહ્યો;

રાગાદિથી પ્રવિમુક્ત તે બંધક નહીં, જ્ઞાયક નર્યો. ૧૬૭.

ગાથાર્થ:- [જીવેન કૃતઃ] જીવે કરેલો [રાગાદિયુતઃ] રાગાદિયુક્ત [ભાવઃ તુ] ભાવ [બન્ધકઃ મણિતઃ] બંધક (અર્થાત્ નવાં કર્મનો બંધ કરનાર) કહેવામાં આવ્યો છે. [રાગાદિવિપ્રમુક્તઃ] રાગાદિથી વિમુક્ત ભાવ [અબન્ધકઃ] બંધક નથી, [કેવલમ્ જ્ઞાયકઃ] કેવળ જ્ઞાયક જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૭)

ઉત્થાનિકા : હવે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવોને જ આસ્રવપણું નિશ્ચિત કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે ચુંબકપાષાણના સંપર્કથી ઉત્પન્ન ભાવ કે પરિણામ લોખંડની સોય ને પ્રેરિત કરે છે તેવી રીતે જીવકૃત અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન રાગાદિભાવ કે પરિણામ વિશેષ કર્તા થઈને શુદ્ધ સ્વભાવથી સાનંદ-અવયવ, અનાદિ અનંત શક્તિથી પ્રકાશિત, નિર્મળ ગુણ સ્વરૂપ જીવને શુદ્ધ સ્વભાવથી ચ્યુત કરીને કર્મબંધ કરવામાં પ્રેરિત કરે છે. જેવી રીતે ચુંબકપાષાણના સંપર્કથી રહિતભાવ કે પરિણામ વિશેષ (ભાવ) લોખંડની સોયને પ્રેરિત નથી કરતું એવી રીતે અજ્ઞાનરૂપ રાગાદિભાવથી રહિત ભાવ અબંધક હોવાથી જીવને કર્મબંધ કરવા માટે પ્રેરિત નથી કરતું.

(પ્રશ્ન) તો શું કરે છે ?

(ઉત્તર) પૂર્વે કહેલા શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થાપિત કરે છે તેથી જાણવામાં આવે છે કે અરાગી ચૈતન્ય ચિત્તચમત્કાર માત્ર પરમાર્થ પદાર્થથી ભિન્ન રાગ-દ્વેષ-મોહ જ બંધના કારણ છે.

હવે રાગાદિ સાથે નહિ મળેલા ભાવની ઉત્પત્તિ બતાવે છે:-

ફળ પકવ ખરતાં, વૃંત સહ સંબંધ ફરી પામે નહીં,
ત્યમ કર્મભાવ ખર્યે, ફરી જીવમાં ઉદય પામે નહીં. ૧૬૮.

ગાથાર્થ:-[યથા] જેમ [પકવે ફળે] પાકું ફળ [પતિતે] ખરી પડતાં [પુનઃ] ફરીને [ફલં] ફળ [વૃન્તૈઃ] ડીંટા સાથે [ન બધ્યતે] જોડાતું નથી, તેમ [જીવસ્ય] જીવને [કર્મભાવે] કર્મભાવ [પતિતે] ખરી જતાં (અર્થાત્ છૂટો થતાં) [પુનઃ] ફરીને [ઉદયમ્ ન ઉપૈતિ] ઉત્પન્ન થતો નથી (અર્થાત્ જીવ સાથે જોડાતો નથી).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૮)

ઉત્થાનિકા : હવે રાગાદિ રહિત શુદ્ધ સ્વભાવની સંભાવના (પ્રગટ થવું) બતાવીએ છીએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે પાકેલા ફળના પડી ગયા પછી ફરીને તે ફળ ડાળી પર બંધાતું નથી તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાની જીવને શાતા-અશાતાના ઉદયથી ઉત્પન્ન સુખદુઃખ કર્મભાવ કે (તેવી) પર્યાયના નાશ કે ક્ષીણ થઈ જવાથી કે (તેવી પર્યાયની) નિર્જરા થવાથી રાગદ્વેષમોહનો અભાવ થવાથી ફરી તે કર્મબંધને પ્રાપ્ત નથી થતા. અને ઉદયને પણ પ્રાપ્ત નથી થતા. એટલા માટે રાગાદિનો અભાવ થવાથી શુદ્ધભાવ પ્રગટ થાય છે. અને એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનના બળથી સંવરપૂર્વક નિર્જરા થાય છે.

હવે, જ્ઞાનીને દ્રવ્યાસ્ત્રવનો અભાવ છે એમ બતાવે છે:-

જે સર્વ પૂર્વનિબદ્ધ પ્રત્યય વર્તતા તે જ્ઞાનીને,
છે પૃથ્વીપિંડ સમાન ને સૌ કર્મશરીરે બદ્ધ છે. ૧૬૯.

ગાથાર્થ:- [તસ્ય જ્ઞાનિનઃ] તે જ્ઞાનીને [પૂર્વનિબદ્ધાઃ તુ] પૂર્વે બંધાયેલા [સર્વે અપિ] સમસ્ત [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [પૃથ્વીપિણ્ડસમાનાઃ] માટીનાં ઢેફાં સમાન છે [તુ] અને [તે] તે [કર્મશરીરેણ] (માત્ર) કાર્મણ શરીર સાથે [બદ્ધાઃ] બંધાયેલ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૬૯)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાનીને નવા દ્રવ્યાસ્ત્રવનો અભાવ બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૃથ્વીપિંડ સમાન (માટીના ઢેફા સમાન) અર્કિચિત્કર હોય છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે ?

(ઉત્તર) તે પૂર્વનિબદ્ધ મિથ્યાત્વ આદિ દ્રવ્ય પ્રત્યય છે.

(પ્રશ્ન) કોને ?

(ઉત્તર) તે વીતરાગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને કેમકે તે રાગાદિકના જનક નથી થતાં તે કારણથી નવીન દ્રવ્યકર્મનો બંધ નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તો પૃથ્વી પિંડ સમાન હોતાં થકા કયા રૂપમાં રહે છે ?

(ઉત્તર) તે પ્રત્યક્ષ કાર્મણ શરીરરૂપે જ બંધાયેલા રહે છે અને રાગાદિભાવ પરિણત જીવરૂપથી નથી રહેતાં.

(પ્રશ્ન) કોને નથી રહેતા ?

(ઉત્તર) નિર્મળ આત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળા ભેદવિજ્ઞાની જીવને (નથી રહેતા) થોડું વિશેષ કહે છે કે મુટ્ટીમાં રાખેલા ઝેરની જેમ જો કે દ્રવ્ય પ્રત્યય કાર્મણ શરીરરૂપથી રહે છે તો પણ (તેના) ઉદયના અભાવમાં સુખદુઃખ વિકૃતિરૂપ બાધા નથી કરતા તે કારણથી જ્ઞાની જીવને નવીન કર્મોના આસ્રવનો અભાવ છે એમ ભાવાર્થ છે આ રીતે રાગદ્વેષ મોહરૂપ આસ્રવોના વિશેષ વિવરણરૂપથી સ્વતંત્ર ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાની નિરાસ્ત્રવ કઈ રીતે છે ? તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે:-

ચઉવિધ પ્રત્યય સમયસમયે જ્ઞાનદર્શનગુણથી

બહુભેદ બાંધે કર્મ, તેથી જ્ઞાની તો બંધક નથી. ૧૭૦.

ગાથાર્થ:- [યસ્માત્] કારણ કે [ચતુર્વિધાઃ] ચાર પ્રકારના દ્રવ્યાસ્રવો [જ્ઞાનદર્શનગુણાભ્યામ્] જ્ઞાનદર્શનગુણો વડે [સમયે સમયે] સમયે સમયે [અનેકભેદં] અનેક પ્રકારનું કર્મ [બદ્ધનન્તિ] બાંધે છે [તેન] તેથી [જ્ઞાની તુ] જ્ઞાની તો [અબન્ધઃ] અબંધ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭૦)

ઉત્થાનિકા : હવે સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ નિરાસ્રવી કેવી રીતે છે એમ પૂછે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ચહૂવિધ આ શબ્દ બહુવચન હોવાથી તેમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણના લક્ષણબળથી ઈસ્વપણું છે.

ચાર પ્રકારના મૂળ પ્રત્યય (કર્મ) કર્તા થઈને જ્ઞાનાવરણાદિ ભેદરૂપ અનેક કર્મોને કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ? (કર્મને કરે છે ?)

(ઉત્તર) જ્ઞાન દર્શન ગુણો દ્વારા કર્મોને કરે છે.

જ્ઞાન અને દર્શન કેવી રીતે બંધના કારણરૂપ છે એવું પૂછવા પર કહે છે કે અહિંયા એ ભાવ છે કે દ્રવ્ય પ્રત્યયોના ઉદયમાં આવવાથી (તે) જીવના જ્ઞાનગુણ દર્શનગુણ બંને રાગાદિ અજ્ઞાનભાવથી પરિણમન કરે છે ત્યારે રાગાદિ અજ્ઞાનભાવરૂપ પરિણત જ્ઞાન અને દર્શન બંને ગુણ બંધના કારણ થાય છે. તેથી રાગાદિ અજ્ઞાનભાવથી પરિણત જ્ઞાન અને દર્શન બંને ગુણને અજ્ઞાન જ કહેવામાં આવે છે. આને જ કોઈ વ્યક્તિ આ પ્રકારે પાઠાન્તર કરે છે. કેમકે પ્રતિસમય પ્રત્યય કર્તા છે. જ્ઞાન દર્શન ગુણને રાગાદિ અજ્ઞાનભાવરૂપ પરિણત (પરિણમાવીને) કરીને નવીન કર્મોને કરે છે. આ

કારણથી ભેદજ્ઞાની બંધક નથી પરંતુ જ્ઞાન દર્શનના મલિનપણાથી પ્રત્યય જ બંધક છે. આ રીતે જ્ઞાનીને નિરાશ્રવણું સિદ્ધ થયું.

હવે વળી પૂછે છે કે જ્ઞાનગુણનું પરિણમન બંધનું કારણ કઈ રીતે છે ? તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે:-

જે જ્ઞાનગુણની જઘન્યતામાં વર્તતો ગુણ જ્ઞાનનો,
ફરીફરી પ્રણમતો અન્યરૂપમાં, તેથી તે બંધક કહ્યો. ૧૭૧.

ગાથાર્થ:- [યસ્માત્ તુ] કારણ કે [જ્ઞાનગુણઃ] જ્ઞાનગુણ, [જઘન્યાત્ જ્ઞાનગુણાત્] જઘન્ય જ્ઞાનગુણને લીધે [પુનરપિ] ફરીને પણ [અન્યત્વં] અન્યપણે [પરિણમતે] પરિણમે છે, [તેન તુ] તેથી [સઃ] તે (જ્ઞાનગુણ) [બન્ધકઃ] કર્મનો બંધક [મણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭૧)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાન ગુણ (નું) પરિણામ કયા પ્રકારથી બંધનો હેતુ છે એમ ફરીને પૂછે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કેમકે યથાખ્યાત ચારિત્ર પહેલા જઘન્ય કે હીણીદશારૂપ કે કષાયરૂપ સહિત જ્ઞાનગુણ છે. તે કારણથી જ્ઞાનગુણ જઘન્યરૂપ જ હોવાથી જીવ, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અંતર્મુહૂર્તથી વધારે કાળ સુધી રહી શકતો નથી, તે કારણથી અન્ય સવિકલ્પ પર્યાયરૂપ પરિણમન કરે છે.

(પ્રશ્ન) તે પરિણમ કોણ કરે છે ?

(ઉત્તર) તે જ્ઞાનગુણ કરે છે. તે સવિકલ્પદશા કષાયભાવ હોવાથી અથવા તે સવિકલ્પભાવથી જ્ઞાનગુણને બંધકભાવ કહેવાય છે.

અથવા બીજું વ્યાખ્યાન એ છે કે, જઘન્યથી શું અર્થ છે ? જઘન્યથી અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિના જ્ઞાનગુણથી કાળલબ્ધિવશ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયે જ્ઞાનગુણ મિથ્યાપર્યાયને છોડી અન્યપણાને એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાનપણારૂપ પરિણમન કરે છે. તે કારણથી તે જ્ઞાનગુણને અથવા જ્ઞાનગુણ પરિણત જીવને અબંધક કહ્યો છે. એવો આશય છે.

હવે વળી ફરી પૂછે છે કે-જો આમ છે (અર્થાત્ જ્ઞાનગુણનો જઘન્ય ભાવ બંધનું કારણ છે) તો પછી જ્ઞાની નિરાશ્રવ કઈ રીતે છે ? તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે:-

ચારિત્ર દર્શન, જ્ઞાન જેથી જઘન્ય ભાવે પરિણમે,
તેથી જ જ્ઞાની વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી બંધાય છે. ૧૭૨.

ગાથાર્થ:- [યત્] કારણ કે [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [જઘન્યભાવેન] જઘન્ય ભાવે [પરિણમતે] પરિણમે છે [તેન તુ] તેથી [જ્ઞાની] જ્ઞાની [વિવિધેન] અનેક

પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મણા] પુદ્ગલકર્મથી [બધ્યતે] બંધાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭૨)

ઉત્થાનિકા : હવે યથાખ્યાત ચારિત્રથી નીચેના ગુણસ્થાનોમાં અંતર્મુદ્દૂતથી વધારે કાળ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર નથી રહી શકતા. એમ પહેલા કહેવામાં આવ્યું છે. એવું હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ નિરાસ્રવ કેમ છે ? એવું પૂછવાથી કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પ્રથમ તો જ્ઞાની (ને) ઈચ્છાપૂર્વક રાગાદિ વિકલ્પ કરવાનો અભાવ હોવાથી નિરાસ્રવ જ છે. પરંતુ તે પણ જેટલો સમય પરમ સમાધિરૂપ અનુષ્ઠાનનો અભાવ હોવાથી શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપને જોવા માટે, જાણવા માટે, રમણ કરવાને માટે અસમર્થ છે, એટલો સમય એના પણ જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે એનું જઘન્યભાવરૂપથી અર્થાત્ કષાયભાવરૂપથી અનિચ્છાવૃત્તિરૂપથી પરિણામન કરે છે. તે કારણથી તે ભેદજ્ઞાની પોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર પરંપરા મુકિતના કારણસ્વરૂપ તીર્થંકર નામકર્મ પ્રકૃતિ આદિ પુદ્ગલરૂપ વિવિધ પુણ્યકર્મોથી બંધાય છે. એવું જાણીને ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, ભોગ, આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ આદિ વિભાવ પરિણામના ત્યાગથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપને ત્યાં સુધી જોવું જોઈએ, જાણવું જોઈએ અને અનુચરણ કરવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી એને શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું પરિપૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપ ભાવ જોવામાં આવે, જાણવામાં આવે અને અનુચરણ કરવામાં આવી જાય એવો ભાવાર્થ છે. આ રીતે જ્ઞાનીને ભાવાસ્રવ નથી હોતા, એવા કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પૂર્વોક્ત આશંકાના ઉત્તરની ગાથા કહે છે:-

જે સર્વ પૂર્વનિબદ્ધ પ્રત્યય વર્તતા સુદૃષ્ટિને,
ઉપયોગને પ્રાયોગ્ય બંધન કર્મભાવ વડે કરે. ૧૭૩.
અણભોગ્ય બની ઉપભોગ્ય જે રીત થાય તે રીત બાંધતા,
જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ કર્મો સસ-અષ્ટ પ્રકારનાં. ૧૭૪.
સત્તા વિષે તે નિરુપભોગ્ય જ, બાળ સ્ત્રી જ્યમ પુરુષને;
ઉપભોગ્ય બનતાં તેહ બાંધે, યુવતી જેમ પુરુષને. ૧૭૫.
આ કારણે સમ્યક્ત્વસંયુત જીવ અણબંધક કહ્યા,
આસરવભાવઅભાવમાં નહિ પ્રત્યયો બંધક કહ્યા. ૧૭૬.

ગાથાર્થ:- [સમ્યગ્દૃષ્ટે:] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [સર્વે] બધા [પૂર્વનિબદ્ધા: તુ] પૂર્વે બંધાયેલા [પ્રત્યયા:] પ્રત્યયો (દ્રવ્ય આસ્રવો) [સન્તિ] સત્તારૂપે મોજૂદ છે તેઓ [ઉપયોગપ્રાયોગ્યં] ઉપયોગના પ્રયોગ અનુસાર, [કર્મભાવેન] કર્મભાવ વડે (-રાગાદિક વડે) [બધ્નન્તિ] નવો બંધ કરે છે. તે પ્રત્યયો, [નિરુપભોગ્યાનિ] નિરુપભોગ્ય [ભૂત્વા] રહીને પછી [યથા] જે રીતે

[ઉપભોગ્યાનિ] ઉપભોગ્ય [ભવન્તિ] થાય છે [તથા] તે રીતે, [જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ] જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવે [સપ્તાષ્ટવિધાનિ ભૂતાનિ] સાત-આઠ પ્રકારનાં થયેલાં એવાં કર્મોને [બધ્નાતિ] બાંધે છે. [સન્તિ તુ] સત્તા-અવસ્થામાં તેઓ [નિરુપભોગ્યાનિ] નિરુપભોગ્ય છે અર્થાત્ ભોગવવાયોગ્ય નથી- [યથા] જેમ [ઇહ] જગતમાં [બાલા સ્ત્રી] બાળ સ્ત્રી [પુરુષસ્ય] પુરુષને નિરુપભોગ્ય છે તેમ; [તાનિ] તેઓ [ઉપભોગ્યાનિ] ઉપભોગ્ય અર્થાત્ ભોગવવાયોગ્ય થતાં [બધ્નાતિ] બંધન કરે છે- [યથા] જેમ [તરુણી સ્ત્રી] તરુણ સ્ત્રી [નરસ્ય] પુરુષને બાંધે છે તેમ. [એતેન તુ કારણેન] આ કારણથી [સમ્યદ્દષ્ટિઃ] સમ્યદ્દષ્ટિને [અબંધકઃ] અબંધક [ભણતિઃ] કહ્યો છે, કારણ કે [આસ્રવભાવાભાવે] આસ્રવભાવના અભાવમાં [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયોને [બંધકાઃ] (કર્મના) બંધક [ન ભણિતાઃ] કહ્યા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭૩ થી ૧૭૬)

ઉત્થાનિકા : હવે દ્રવ્ય પ્રત્યયો વિદ્યમાન હોવા છતાં જ્ઞાની કેમ નિરાસ્રવ છે ? એવું પૂછવાથી કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પ્રથમ તો સમ્યદ્દષ્ટિને પૂર્વનિબદ્ધ બધા પ્રત્યયો છે જો કે (તે પ્રત્યયો સત્તામાં) વિદ્યમાન રહે છે. તો પણ તે ઉપયોગમાં આવવા પર કે ઉદયને પ્રાપ્ત થવા સમયે તત્કાળ કર્મબંધને કરે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરીને ?

(ઉત્તર) રાગાદિભાવરૂપે પરિણમન કરીને (કર્મબંધ કરે છે) (પણ) સત્તામાં વિદ્યમાન હોવા માત્રથી બંધનું કારણ નથી થતા. તે કર્મ ઉદયના પૂર્વે (સત્તામાં રહેવા પર) નિરૂપભોગ્ય હોય છે.

(પ્રશ્ન) કયા દૃષ્ટાંતથી જેમ ?

(ઉત્તર) જેવી રીતે બાળ સ્ત્રી પુરુષને ભોગવવા યોગ્ય નથી હોતી. તેવી રીતે કર્મ ઉદયકાળમાં ઉપભોગ્ય હોય છે અને રાગાદિભાવથી નવીન કર્મને બાંધે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ? (કર્મને બાંધે છે)

(ઉત્તર) જેવી રીતે યુવાન સ્ત્રી પુરુષને (રાગભાવથી બાંધે છે તેવી રીતે)

હવે તે જ અર્થ ને દૃઢ કરે છે. ઉદયની પહેલા કર્મ નિરૂપભોગ્ય થઈને પોતપોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર ઉદયકાળને પ્રાપ્ત થવાથી જેમ જેમ કર્મ ભોગવવા યોગ્ય થાય છે, તેમ તે (જીવના) રાગાદિ ભાવરૂપ પરિણામ દ્વારા આયુબંધના કાળમાં આઠ પ્રકારના કર્મોને અને બાકીના કાળમાં સાત પ્રકારના જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મરૂપ પર્યાયથી નવા કર્મોને બાંધે છે. પરંતુ અસ્તિત્વ (સતમાં રહેવા) માત્રથી કર્મબંધ નથી કરતાં. જીવના રાગાદિ ભાવરૂપ આસ્રવના અભાવમાં દ્રવ્ય પ્રત્યય અસ્તિત્વ માત્રથી બંધનું કારણ નથી થતા. આ કારણથી સમ્યદ્દષ્ટિ જીવ અબંધક કહેવામાં આવ્યો છે.

એનો કંઈક વિસ્તાર આ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાને સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ તેતાલીસ કર્મ પ્રકૃતિઓનો અબંધક છે સીતોતેર કર્મ પ્રકૃતિઓની અલ્પ સ્થિતિ તેમજ અલ્પ અનુભાગરૂપ બંધ કરવાવાળો હોવા છતાં પણ સંસારની સ્થિતિને ઘટાડે-છેદ કરે છે. જેમકે સિદ્ધાંત આગમમાં કહ્યું છે કે બાર અંગોનું (દ્રવ્ય-ભાવરૂપ) જ્ઞાન હોય છે, એની તીવ્ર ભક્તિરૂપ (સમ્યક્ત્વ) હોય છે તથા અનિવૃત્તિ (અર્થાત્ સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ) પરિણામ હોય છે અને કેવળી ભગવાન (દંડ, કપાટ, પ્રતર તથા લોક-પૂરણ) કેવળી સમુદ્ધાત કરીને સંસારની સ્થિતિનો ઘાત કરવાવાળા હોય છે.

તે આ પ્રકારે કે-ત્યાં વ્યવહારે દ્વાદશાંગશ્રુત સંબંધી બાહ્ય વિષયોનું (જીવાદિ છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ, નવપદાર્થ આદિનું) જ્ઞાન છે તથા નિશ્ચયથી વિતરાગ સ્વસંવેદન લક્ષણવાળું અનુભવ જ્ઞાન છે. ભક્તિને સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. (ત્યાં) વ્યવહારથી સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વારા પંચપરમેષ્ઠીની આરાધનારૂપ (સમ્યક્ત્વ) છે. નિશ્ચયથી વિતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુદ્ધાત્મ તત્ત્વની ભાવનારૂપ (ભક્તિ) સમ્યક્ત્વ છે. શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં અચળ એકાગ્ર પરિણતી, એનાથી નિવૃત્તિ (ચ્યુત) ન થવી અનિવૃત્તિ છે. ત્યાં એવું હોવાથી નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ દ્વાદશાંગનું જ્ઞાન હોય છે. ભક્તિરૂપથી નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ સમ્યક્ત્વ થયું છે અનિવૃત્તિ પરિણામથી સરાગ ચારિત્રના અનન્તર થવાવાળું વીતરાગ ચારિત્ર થયું. આ રીતે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ભેદ અભેદ રત્નત્રયરૂપથી સંસારનો છેદ-ક્ષય થાય છે.

(પ્રશ્ન) કોના ક્ષય થાય છે ?

(ઉત્તર) છદ્મસ્થોને ક્ષય થાય છે તથા કેવળી ભગવંતોને દંડ, કપાટ, પ્રતર તેમજ લોક પૂરણરૂપ કેવળી સમુદ્ધાત સંસાર ક્ષયનું કારણ હોય છે.

આ રીતે દ્રવ્ય પ્રત્યયના વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ રાગાદિ ભાવ આસ્રવનો અભાવ હોવાથી તે (પ્રત્યય) બંધનું કારણ નથી આ પ્રકારના મુખ્યતાથી ચાર ગાથઓ પૂરી થઈ.

હવે આ અર્થ ના સમર્થનની બે ગાથાઓ કહે છે:-

નહિ રાગદ્વેષ, ન મોહ-એ આસ્રવ નથી સુદૃષ્ટિને,
તેથી જ આસ્રવભાવ વિણ નહિ પ્રત્યયો હેતુ બને; ૧૭૭.
હેતુ ચતુર્વિધ અષ્ટવિધ કર્મો તણાં કારણ કહ્યા,
તેનાંચ રાગાદિક કહ્યા, રાગાદિ નહિ ત્યાં બંધ ના. ૧૭૮.

ગાથાર્થ:- [રાગ:] રાગ, [દ્વેષ:] દ્વેષ [ચ મોહ:] અને મોહ- [આસ્રવા:] એ આસ્રવો [સમ્યગ્દૃષ્ટિ:] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [ન સન્તિ] નથી [તસ્માત્] તેથી [આસ્રવભાવેન વિના] આસ્રવભાવ વિના [પ્રત્યયા:] દ્રવ્યપ્રત્યયો [હેતવ:] કર્મબંધનાં કારણ [ન ભવન્તિ] થતા નથી.

[ચતુર્વિકલ્પ હેતુ:] (મિથ્યાત્વાદિ) ચાર પ્રકારના હેતુઓ [અષ્ટવિકલ્પસ્ય] આઠ

પ્રકારનાં કર્મોનાં [કારણ] કારણ [ભણિતમ્] કહેવામાં આવ્યા છે, [ચ] અને [તેષામ્ અપિ] તેમને પણ [રાગાદયઃ] (જીવના) રાગાદિ ભાવો કારણ છે; [તેષામ્ અભાવે] તેથી રાગાદિ ભાવોના અભાવમાં [ન બદ્યન્તે] કર્મ બંધાતાં નથી. (માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને બંધ નથી.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭૭, ૧૭૮)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાનીને કર્મબંધના કારણરૂપ રાગદ્વેષમોહ જ નથી. તેથી તેને કર્મબંધ નથી તેમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને રાગદ્વેષમોહ નથી થતાં. કેમકે સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાની અન્યથા પ્રકારથી (રાગ દ્વેષ મોહ ભાવથી) અસિદ્ધિ છે. આ હેતુ છે.

તેનો વિસ્તાર એવો છે કે અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ તથા મિથ્યાત્વ ઉદયજનિત રાગદ્વેષમોહ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને હોતા નથી એમ પક્ષ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણ થી (આ પક્ષ છે) ?

(ઉત્તર) કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત પરમાત્માનું ઉપાદેયપણું હોવાથી વિતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણિત છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવપદાર્થની રૂચિ સહિત અને ત્રણ મૂઢતા આદિ પચ્ચીસ દોષરહિત તથા આ ગાથામાં કહેલ સંવેગ (ધર્માનુરાગ) નિર્વેદ (ભોગની અરૂચિ) નિંદા (સ્વયં પોતાની ભૂલ સ્વીકારવી) ગર્હા (ગુરુઓ સમક્ષ પોતાની ભૂલ સ્વીકારવી) ઉપશમ (હર્ષ વિષાદમાં ન જોડાવું) ભક્તિ (પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોમાં અનુરાગ રાખવો) વાત્સલ્ય (સાધર્મી પ્રેમ) તથા અનુકંપા (દુઃખી લોકો ઉપર દયા કરવી) આ આઠ ગુણવાળા ચોથા ગુણસ્થાનવાળા સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાની અન્ય પ્રકારથી અસિદ્ધિ છે એમ હેતુ છે.

અથવા અનંતાનુબંધી તથા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામક ક્રોધ-માન-માયા લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન રાગદ્વેષમોહ સમ્યગ્દૃષ્ટિને નથી એવો પક્ષ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ? (આ પક્ષ છે)

(ઉત્તર) નિર્વિકાર પરમાનંદ એક સુખ લક્ષણવાળા પરમાત્માનું પરમ ઉપાદેયપણું હોવાથી છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાતતત્ત્વ, નવપદાર્થની રૂચિરૂપ (પરિણમન) અને ત્રણ મૂઢતા આદિ પચ્ચીસ દોષથી રહિત (પણું) તથા તે અનુસાર પ્રશમ, સંવેગ, અનુકંપા દેવ ધર્મ આદિના સંબંધમાં અસ્તિકાયની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળા, પંચમ ગુણસ્થાનને યોગ્ય, દેશચારિત્રના અવિનાભાવિ સરાગ સમ્યક્ત્વની અન્ય પ્રકારથી અસિદ્ધિ છે આમ હેતુ છે.

અથવા અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાત, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ક્રોધ, માન, માયા, લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન રાગદ્વેષમોહ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતા નથી આ પક્ષ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ? (નથી હોતા)

(ઉત્તર) ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્માનું ઉપાદેયપણું હોવાથી છ દ્રવ્ય પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવપદાર્થની રૂચિરૂપ (પરિણામ) હોય છે. ત્રણ મૂઢતા આદિ પચ્ચીસ દોષથી રહિત

(પણું હોય છે) તે અનુસારે પ્રશમ, સંવેગ અનુકંપા, દેવ, ધર્મ આદિ વિષયક અસ્તિત્વની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળા છટ્ટા ગુણસ્થાનરૂપ સરાગ ચારિત્રના અવિનાભાવિ સરાગ સમ્યક્ત્વની અન્ય પ્રકારથી અસિદ્ધિ છે. આ હેતુ છે.

અથવા અનંતાનુંબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનવરણ, સંજવલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભના તીવ્ર ઉદયથી ઉત્પન્ન પ્રમાદના ઉત્પાદક (એવાં) રાગદ્વેષમોહ સમ્યક્દૃષ્ટિને હોતા નથી આ પક્ષ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ? પક્ષ છે

(ઉત્તર) શુદ્ધ, બુદ્ધ એકસ્વભાવ (રૂપ) પરમાત્માનું ઉપાદેયપણું હોવાથી તેને યોગ્ય સ્વકીય શુદ્ધાત્માની સમાધિથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ એકલક્ષણરૂપ સ્વાનુભૂતિ માત્ર સ્વરૂપ, અપ્રમતાદિ ગુણસ્થાનવર્તી વિતરાગ ચારિત્રના અવિનાભાવિ વિતરાગ સમ્યક્ત્વની અન્ય પ્રકારથી અસિદ્ધિ છે આમ હેતુ છે.

જેમકે કહેવાઈ ગયેલું છે કે પહેલા (મિથ્યાત્વ તથા અનંતાનુંબંધીવાળા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કષાય) સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર આ બન્નેનું. બીજું (અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય) અણુવ્રતનું ત્રીજામાં (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય) સકળ સંયમનું અને ચોથામાં (સંજવલન કષાય) યથાખ્યાત ચારિત્રનો ઘાત કરે છે. આ પ્રકારે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું. જે કારણથી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કથિત ક્રમથી રાગદ્વેષમોહ નથી તે કારણથી રાગાદિરૂપ ભાવાસ્રવ વિના અસ્તિત્વ સતામાત્ર અથવા ઉદયમાત્રથી દ્રવ્ય-પ્રત્યય (દ્રવ્યકર્મ) સમ્યક્દૃષ્ટિને બંધનું કારણ હોતું નથી.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાયને યોગરૂપ ચાર પ્રકારના હેતુ (કારણ) જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના નવા દ્રવ્યકર્મો (ના બંધ) નું કારણ છે. તે ઉદયાગત મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્ય પ્રત્યયોના બંધનું કારણ જીવગત ભાવ પ્રત્યયો છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) તે જીવગત રાગાદિ ભાવપ્રત્યયનો અભાવ હોવાથી દ્રવ્યપ્રત્યયનો ઉદય આવવા છતાં પણ વિતરાગ પરમ સામાયિક ભાવનારૂપથી પરિણત, અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવા પર કર્મો દ્વારા જીવ બંધાતો નથી આ કારણ છે.

તેથી સિદ્ધ છે કે નવા દ્રવ્યકર્મોના આસ્રવને ઉદયાગત દ્રવ્યપ્રત્યય કારણ છે અને તે દ્રવ્ય પ્રત્યયનું કારણ જીવગત રાગાદિરૂપ ભાવ પ્રત્યય છે. આવી રીતે કારણના કારણનું વ્યાખ્યાન જાણવું જોઈએ.

હવે આ જ અર્થને દૃષ્ટાંત દ્વારા દેઢ કરે છે:-

પુરુષે ગ્રહેલ અહાર જે, ઉદરાગ્નિને સંયોગ તે
બહુવિધ માંસ, વસા અને રુધિરાદિ ભાવે પરિણમે; ૧૭૮.

ત્યમ જ્ઞાનીને પણ પ્રત્યયો જે પૂર્વકાળનિબદ્ધ તે

બહુવિધ બાંધે કર્મ, જો જીવ શુદ્ધનયપરિચ્યુત બને. ૧૮૦.

ગાથાર્થ:-[યથા] જેમ [પુરુષેણ] પુરુષ વડે [ગૃહીતઃ] ગ્રહાયેલો [આહારઃ] જે આહાર [સઃ] તે [ઉદરાગ્નિસંયુક્તઃ] ઉદરાગ્નિથી સંયુક્ત થયો થકો [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારે [માંસવસારુધિરાદીન્] માંસ, વસા, રુધિર આદિ [ભાવાન્] ભાવોરૂપે [પરિણમતિ] પરિણમે છે, [તથા તુ] તેમ [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [પૂર્વ બદ્ધાઃ] પૂર્વે બંધાયેલા [યે પ્રત્યયાઃ] જે દ્રવ્યાસ્રવો છે [તે] તે [બહુવિકલ્પમ્] બહુ પ્રકારનાં [કર્મ] કર્મ [બદ્ધન્તિ] બાંધે છે;- [તે જીવાઃ] એવા જીવો [નયપરિહીનાઃ] શુદ્ધનયથી ચ્યુત થયેલા છે. (જ્ઞાની શુદ્ધનયથી ચ્યુત થાય તો તેને કર્મ બંધાય છે.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૭૯, ૧૮૦)

ઉત્થાનિકા : હવે પહેલા જે કહ્યું કે રાગાદિ વિકલ્પની ઉપાધિથી રહિત પરમ ચૈતન્ય-ચમત્કાર લક્ષણ સ્વરૂપ નિજ પરમાત્મા પદાર્થની ભાવનાથી રહિત બહિર્મુખ બહિરાત્મા જીવોને પૂર્વબદ્ધ પ્રત્યય નવા કર્મ બાંધે છે આ અર્થને દૃષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે પુરુષ દ્વારા ગ્રહણ કરેલો આહાર અનેક પ્રકારથી પરિણમન કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપે પરિણમન કરે છે ?

(ઉત્તર) માંસ, મજ્જા, રુધિર આદિ પર્યાયને પ્રાપ્ત થઈને પરિણમન કરે છે.

(પ્રશ્ન) કેવો થયો થકો (પરિણમન કરે છે) ?

(ઉત્તર) ઉદરાગ્નિથી સંયુક્ત થકો થકો (પરિણમન કરે છે) આ દૃષ્ટાંત થયો.

તે પ્રકારે પૂર્વોક્ત ઉદરાગ્નિ સંયુક્ત આહારના દૃષ્ટાંત દ્વારા અજ્ઞાની ચૈતન્ય લક્ષણવાળો જીવ કર્મો બાંધે છે પરંતુ વિવેકી જીવ (કર્મ બાંધતો નથી) પૂર્વમાં જે મિથ્યાત્વ આદિ દ્રવ્ય પ્રત્યય બંધાયેલ હતા તે જીવગત રાગાદિ પરિણામ ઉદરાગ્નિની જેમ પ્રાપ્ત કરી ઘણાં પ્રકારના કર્મોને બાંધે છે. તે જીવના સંબંધરૂપ પ્રત્યય કર્મને બાંધે છે.

(પ્રશ્ન) તે (કર્મને બાંધવાવાળા) જીવ કેવા છે ?

(ઉત્તર) પરમ સમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધનયથી ભ્રષ્ટ છે-ચ્યુત છે.

અથવા બીજું વ્યાખ્યાન (એમ) છે કે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે પ્રત્યય જીવથી ભિન્ન નથી. અહીં એમ તાત્પર્ય છે કે ધ્યેયરૂપ નિજ શુદ્ધાત્મા સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે સમર્થ છે. આવો શુદ્ધનય વિવેકી-સમ્યક્જ્ઞાનીજનો ના દ્વારા ત્યાગવા યોગ્ય નથી. આ પ્રકારે કાર્ય કારણ વ્યાખ્યાની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા પૂર્ણ થઈ. આ પ્રકારે જયસેનઆચાર્ય કૃત સમયસાર વ્યાખ્યામાં શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણરૂપ તાત્પર્યવૃત્તિમાં સત્તર ગાથાઓ દ્વારા, પાંચ સ્થળો દ્વારા સંવરથી વિરૂદ્ધ પક્ષવાળો પાંચમો આસ્રવ અધિકાર સમાપ્ત થયો.

સંવર અધિકાર

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠીકા

હવે સંવર પ્રવેશ કરે છે. સંવર અધિકારમાં પણ જ્યાં મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણત બહિરાત્મ ભાવનારૂપ આશ્રવ નથી, ત્યાં સંવર હોય છે એ રીતે આશ્રવના વિપક્ષ દ્વારા ચૌદ ગાથા સુધી વીતરાગ સમ્યક્ત્વરૂપ સંવરનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પહેલાં તો ભેદજ્ઞાનથી શુદ્ધાત્માનની ઉપલબ્ધિ થાય છે આ પ્રકારે સંક્ષેપ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે ત્યારબાદ ભેદજ્ઞાનથી કયા પ્રકારે આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા પ્રશ્નના સમાધાનરૂપે બે ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ શુદ્ધભાવના દ્વારા શુદ્ધ થાય છે-એવા કથનની મુખ્યતાથી એક ગાથા છે. ત્યારબાદ કયા પ્રકારથી સંવર થાય છે-એવો પૂર્વપક્ષ પ્રસ્તુત કરવામાં આવતા તેના નિરાકરણની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. પછી આત્મા પરોક્ષ છે, તેનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એમ પૂછવામાં આવતા દેવતારૂપ દૃષ્ટાંતથી પરોક્ષમાં પણ જાણવામાં આવે છે એવા નિરાકરણરૂપથી બે ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ ઉદયને પ્રાપ્ત પ્રત્યાગત રાગાદિ અધ્યવસાનોનો અભાવ હોવાથી જીવગત રાગાદિ ભાવાશ્રવોનો અભાવ થાય છે. આ પ્રકારે સંવર ક્રમની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. આ પ્રકારે આશ્રવના વિપક્ષ દ્વારા સંવરના વ્યાખ્યાનમાં સમુદાયરૂપ પાતનિકા ભૂમિકા પૂરી થઈ.

ત્યાં (સંવર અધિકારની) શરૂઆતમાં જ, (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય) સકળ કર્મનો સંવર કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય જે ભેદવિજ્ઞાન તેની પ્રશંસા કરે છે:-

ઉપયોગમાં ઉપયોગ, કો ઉપયોગ નહિ ક્રોધાદિમાં,
 છે ક્રોધ ક્રોધ મહીજ, નિશ્ચય ક્રોધ નહિ ઉપયોગમાં. ૧૮૧.
 ઉપયોગ છે નહિ અષ્ટવિધ કર્મો અને નોકર્મમાં,
 કર્મો અને નોકર્મ કંઈ પણ છે નહિ ઉપયોગમાં. ૧૮૨.
 આવું અવિપરીત જ્ઞાન જ્યારે ઉદ્ભવે છે જીવને,
 ત્યારે ન કંઈ પણ ભાવ તે ઉપયોગશુદ્ધાત્મા કરે. ૧૮૩.

ગાથાર્થ:- [ઉપયોગ:] ઉપયોગ [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં છે, [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિકમાં [કોડપિ ઉપયોગ:] કોઈ ઉપયોગ [નાસ્તિ] નથી; [ચ] વળી [ક્રોધ:] ક્રોધ [ક્રોધે એવ હિ] ક્રોધમાં જ છે, [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [ક્રોધ:] ક્રોધ [નાસ્તિ] નથી. [અષ્ટવિકલ્પે કર્મણિ] આઠ પ્રકારનાં કર્મ [ચ અપિ] તેમ જ [નોકર્મણિ] નોકર્મમાં [ઉપયોગ:] ઉપયોગ [નાસ્તિ] નથી [ચ] અને [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [કર્મ] કર્મ [ચ અપિ] તેમ જ [નોકર્મ] નોકર્મ [નો અસ્તિ] નથી.- [એતત્ તુ] આવું [અવિપરીતં]

અવિપરીત [જ્ઞાન] જ્ઞાન [યદા તુ] જ્યારે [જીવસ્ય] જીવને [ભવતિ] થાય છે, [તદા] ત્યારે [ઉપયોગશુદ્ધાત્મા] તે ઉપયોગ સ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા [કિન્ચિત્ ભાવમ્] ઉપયોગ સિવાય અન્ય કોઈ પણ ભાવને [ન કરોતિ] કરતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૧ થી ૧૮૩)

ઉત્થાનિકા : અહીં પ્રથમ તો શુભકર્મ અશુભકર્મના સંવરના પરમ ઉપાયરૂપ નિર્વિકાર સ્વસંવેદન-જ્ઞાનલક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ લક્ષણ હોવાથી અભેદનયથી આત્મા જ ઉપયોગ છે, તે ઉપયોગ નામવાળા શુદ્ધાત્મામાં ઉપયોગમય આત્મા રહે છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ક્રોધાદિ પરિણામોમાં કોઈપણ ઉપયોગમય આત્મા નથી. સ્પષ્ટ રીતે ક્રોધ-ક્રોધમાં રહે છે. ખરેખર ઉપયોગરૂપ શુદ્ધાત્મામાં સ્પષ્ટ રીતે ક્રોધ નથી. તે પ્રકારે જ આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણ વિ. દ્રવ્યકર્મ તથા ઔદારિક શરીર વિ. નોકર્મ પણ ઉપયોગમાં નથી. ઉપયોગ શબ્દથી શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવ પરમાત્મા વાચ્ય છે.

ઉપયોગ શુદ્ધાત્મામાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મ અને નોકર્મ પણ નથી. આ પ્રકારના ચિદાનંદ એક સ્વભાવ શુદ્ધાત્માના અનુભવવાળા વિપરીત અભિનિવેશ અભિપ્રાયથી રહિત ભેદજ્ઞાન જ્યારે જીવને થાય છે, (ત્યારે) તે ભેદવિજ્ઞાનથી સ્વાત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે (અને) શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ થવાથી (જીવ) કાંઈપણ મિથ્યાત્વ રાગાદિ ભાવ નથી કરતો, તે રૂપે નથી પરિણમતો.

(પ્રશ્ન) કેવો થઈને (રાગાદિ ભાવ નથી કરતો) ?

(ઉત્તર) નિર્વિકાર ચિદાનંદ એક લક્ષણરૂપ શુદ્ધોપયોગથી શુદ્ધાત્મા શુદ્ધસ્વભાવરૂપ થયો થકો (રાગાદિભાવ નથી કરતો) જ્યાં આ પ્રકારનો સંવર નથી, ત્યાં આસ્રવ હોય છે એમ આ અધિકારમાં સર્વત્ર જાણવું જોઈએ એવું તાત્પર્ય છે. આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારના ભેદવિજ્ઞાનથી શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ થવાથી (જીવ) મિથ્યાત્વ રાગાદિભાવ નથી કરતો (અને) તેથી નવીન કર્મોનો સંવર થાય છે, આ પ્રકારે સંક્ષેપ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે ભેદવિજ્ઞાનથી જ શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ (અનુભવ) કઈ રીતે થાય છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:-

જ્યમ અગ્નિત્ત્વ સુવર્ણ પણ નિજ સ્વર્ણભાવ નહીં તજે,

ત્યમ કર્મઉદયે તત્ત્વ પણ જ્ઞાની ન જ્ઞાનીપણું તજે. ૧૮૪.

જીવ જ્ઞાની જાણે આમ, પણ અજ્ઞાની રાગ જ જીવ ગણે,

આત્મસ્વભાવ-અજાણ જે અજ્ઞાનતમ-આચ્છાદને. ૧૮૫.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [કનકમ્] સુવર્ણ [અગ્નિતપ્તમ્ અપિ] અગ્નિથી તત્ત્વ થયું થકું પણ [તં] તેના [કનકભાવં] સુવર્ણપણાને [ન પરિત્યજતિ] છોડતું નથી [તથા] તેમ

[જ્ઞાની] જ્ઞાની [કર્મોદયતસઃ તુ] કર્મના ઉદયથી તસ થયો થકો પણ [જ્ઞાનિત્વમ્] જ્ઞાનીપણાને [ન જહાતિ] છોડતો નથી.- [એવં] આવું [જ્ઞાની] જ્ઞાની [જાનાતિ] જાણે છે, અને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [અજ્ઞાનતમોઽવચ્છન્નઃ] અજ્ઞાનઅંધકારથી આચ્છાદિત હોવાથી [આત્મસ્વભાવમ્] આત્માના સ્વભાવને [અજાનન્] નહિ જાણતો થકો [રાગમ્ એવ] રાગને જ [આત્માનમ્] આત્મા [મનુતે] માને છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૪-૧૮૫)

ઉત્થાનિકા : હવે કેવી રીતે ભેદજ્ઞાનથી જ શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે એવું ફરીથી પૂછે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે સોનુ અગ્નિમાં તપાવા છતાં સોનાના સ્વભાવને છોડતું નથી, તેવી રીતે તીવ્ર પરિસહ, ઉપસર્ગ તેમજ કર્મોદયથી સંતપ્ત થવા છતાં પણ રાગદ્વેષમોહ પરિણામના ત્યાગરૂપ પરિણત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણવાળો ભેદજ્ઞાની (પોતાના સ્વભાવને) નથી છોડતો.

(પ્રશ્ન) કોને નથી છોડતો ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્મ સંવેદન લક્ષણરૂપ જ્ઞાનીપણાને (નથી છોડતો), જેમ કે પાંડવ આદિ એ નહોતો છોડ્યો. આવા ઉક્ત પ્રકારથી શુદ્ધાત્માને જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કોણ છે તે ?

(ઉત્તર) વીતરાગ સ્વસંવેદન લક્ષણ (વાળો) ભેદજ્ઞાની (શુદ્ધાત્માને જાણે છે) અને અજ્ઞાની પૂર્વોક્ત ભેદજ્ઞાનના અભાવના કારણે મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ જ આત્માને માને છે, જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કેવો થયો થકો (જાણે છે) ?

(ઉત્તર) અજ્ઞાન અંધકારથી આચ્છાદિત થયો થકો (માને છે, જાણે છે).

(પ્રશ્ન) ફરીથી કેવો થયો થકો (જાણે છે) ?

(ઉત્તર) નિર્વિકલ્પ પરમ ચૈતન્ય-ચમત્કાર સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્માને નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભાવના કારણે ન જાણતો તથા ન અનુભવ કરતો (આત્માને મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ માને છે, જાણે છે) આ રીતે ભેદજ્ઞાનથી કેવી રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ પૂછવામાં આવતા પ્રત્યુત્તર કથનરૂપથી બે ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિથી જ સંવર કઈ રીતે થાય છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

જે શુદ્ધ જાણે આત્મને તે શુદ્ધ આત્મ જ મેળવે;

અણશુદ્ધ જાણે આત્મને અણશુદ્ધ આત્મ જ તે લહે. ૧૮૬.

ગાથાર્થ:- [શુદ્ધં તુ] શુદ્ધ આત્માને [વિજાનન્] જાણતો-અનુભવતો [જીવઃ] જીવ [શુદ્ધં ચ એવ આત્માનં] શુદ્ધ આત્માને જ [લભતે] પામે છે [તુ] અને [અશુદ્ધમ્]

અશુદ્ધ [આત્માનં] આત્માને [જ્ઞાનન્] જાણતો-અનુભવતો જીવ [અશુદ્ધમ્ એવ] અશુદ્ધ આત્માને જ [લભતે] પામે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૬)

ઉત્થાનિકા : હવે કેવી રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિના કારણે સંવર થાય છે, એમ ફરીથી પૂછે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મ રહિત અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માને નિર્વિકાર સુખાનુભૂતિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનથી વિશેષ જાણતો થકો, અનુભવ કરતો થકો જીવ જ્ઞાની છે. એવો ગુણ વિશિષ્ટ જીવ જે પ્રકારથી શુદ્ધાત્માને ધ્યાવે અથવા ભાવના કરે છે, તે પ્રકારથી જ શુદ્ધ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે) ?

(ઉત્તર) કારણ કે એવો નિયમ છે કે ઉપાદાન કારણના જેવું જ કાર્ય થાય છે. આ હેતુ છે. અને આત્માને અશુદ્ધ મિથ્યાત્વાદિરૂપ પરિણત જાણતો, અનુભવ કરતો થકો અશુદ્ધ નર નારકાદિરૂપ જ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે ?

(ઉત્તર) તે અજ્ઞાની જીવ છે. આ રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિથી જ સંવર કેવી રીતે થાય છે- આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપમાં ગાથા પૂરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે સંવર કયા પ્રકારે થાય છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

પુણ્યપાપયોગથી રોકીને નિજ આત્મને આત્મા થકી,
દર્શન અને જ્ઞાને ઠરી, પરદ્રવ્યઘચ્છા પરિહરી, ૧૮૭.
જે સર્વસંગવિમુક્ત, ધ્યાવે આત્મને આત્મા વડે, -
-નહિ કર્મ કે નોકર્મ, ચેતક ચેતતો એકત્વને, ૧૮૮.
તે આત્મ ધ્યાતો, જ્ઞાનદર્શનમય, અનન્યમયી ખરે,
બસ અલ્પ કાળે કર્મથી પ્રવિમુક્ત આત્માને વરે. ૧૮૯.

ગાથાર્થ:- [આત્માનમ્] આત્માને [આત્મના] આત્મા વડે [દ્વિપુણ્યપાપયોગયોઃ] બે પુણ્ય-પાપરૂપ શુભાશુભયોગોથી [રુન્ધ્વા] રોકીને [દર્શનજ્ઞાને] દર્શનજ્ઞાનમાં [સ્થિતઃ] સ્થિત થયો થકો [ચ] અને [અન્યસ્મિન્] અન્ય (વસ્તુ) ની [ઇચ્છાવિરતઃ] ઇચ્છાથી વિરમ્યો થકો, [યઃ આત્મા] જે આત્મા, [સર્વસજ્જમુક્તઃ] (ઇચ્છારહિત થવાથી) સર્વ સંગથી રહિત થયો થકો, [આત્માનમ્] (પોતાના) આત્માને [આત્મના] આત્મા વડે [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે- [કર્મ નોકર્મ] કર્મ અને નોકર્મને [ન અપિ] ધ્યાતો નથી, [ચેતયિતા] (પોતે) 'ચેતયિતા (હોવાથી) [એકત્વમ્] એકત્વને જ [ચિન્તયતિ] ચિંતવે છે-ચેતે છે-અનુભવે છે,

[સઃ] તે (આત્મા), [આત્માનં ધ્યાયન્] આત્માને ધ્યાતો, [દર્શનજ્ઞાનમયઃ] દર્શનજ્ઞાનમય અને [અનન્યમયઃ] અનન્યમય થયો થકો [અચિરેણ એવ] અલ્પ કાળમાં જ [કર્મપ્રવિમુક્તમ્] કર્મથી રહિત [આત્માનમ્] આત્માને [લભતે] પામે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૭ - ૧૮૯)

ઉત્થાનિકા : હવે કયા પ્રકારથી સંવર થાય છે, એમ પૂછવામાં આવતા ફરીથી વિશેષરૂપથી ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કર્મપણાને પ્રાપ્ત આત્માને, કારણપણાને પ્રાપ્ત આત્મા દ્વારા, વર્તમાન અધિકરણભૂત પુણ્ય-પાપ તેમજ યોગ-બન્નેને સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળથી શુભ અશુભ યોગોથી રોકીને દર્શન જ્ઞાન સ્વભાવમાં સ્થિર થયો થકો અન્ય દેહ રાગાદિ પરદ્રવ્યમાં સર્વત્ર ઈચ્છા રહિત હોય છે. આ પહેલી ગાથા થઈ. જે કર્તા આત્મા નિસંગ આત્મતત્ત્વથી ભિન્ન બાહ્ય તથા અભ્યંતર બધાં પરિગ્રહથી મુક્ત થયો થકો ધ્યાવે છે.

(પ્રશ્ન) કોને ધ્યાવે છે ?

(ઉત્તર) પોતાના શુદ્ધાત્માને ધ્યાવે છે)

(પ્રશ્ન) કયા સાધનથી (ધ્યાવે છે)

(ઉત્તર) પોતાના શુદ્ધાત્માથી ધ્યાવે છે. કર્મ નોકર્મનું ધ્યાન નથી કરતો.

(પ્રશ્ન) આત્માનું ધ્યાન કરતો થકો શું કરે છે ?

(ઉત્તર) ઉપરોક્ત ગુણ વિશિષ્ટ આત્માનું ધ્યાન કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે ધ્યાન કરે છે ?

(ઉત્તર) ઉપરોક્ત કે હું તો એક છું, નિર્મમ છું, શુદ્ધ છું, જ્ઞાની છું, યોગીન્દ્ર ગોચર છું. આ સિવાય બધા સંયોગ જ ભાવ મારાથી સર્વથા બાહ્ય ભિન્ન છે. (ઈષ્ટોપદેશ ગા. ૨૭) આ પ્રકારે એકત્વનું ધ્યાન કરે છે. આવી આ બીજી ગાથા થઈ.

પહેલાની બન્ને ગાથાઓમાં કહેલ તે પુરુષ આત્માનું ચિંતવન કરતો થકો, નિર્વિકલ્પ રૂપથી ધ્યાન કરતો થકો દર્શન જ્ઞાનમય થઈને અને અનન્ય મન એકરૂપ થઈને પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોને (પ્રાપ્ત કરે છે) ?

(ઉત્તર) આત્માને જ (પ્રાપ્ત કરે છે)

(પ્રશ્ન) કેવા આત્માને (પ્રાપ્ત કરે છે) ?

(ઉત્તર) ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મથી મુક્ત (આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે)

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા (પ્રાપ્ત કરે છે) ?

(ઉત્તર) થોડા કાળ દ્વારા (થોડા કાળમાં) (પ્રાપ્ત કરે છે)

આ રીતે કયા પ્રકારથી સંવર થાય છે-એવો પ્રશ્ન થવાથી વિશેષ નિરાકરણ રૂપ કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા નંબર - ૧૧

ઉત્થાનિકા : હવે પરોક્ષ આત્માનું ધ્યાન કેવી રીતે થાય છે-એવો પ્રશ્ન થવાથી પ્રત્યુત્તર આપે છે.

શ્લોકાર્થ : જેવી રીતે ઉપદેશથી, પરોક્ષરૂપને જોઈને જાણે છે, તેવી રીતે જ જીવ વચનો દ્વારા કહેવામાં આવે છે અને મન દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે આત્મા જાણવામાં અને જોવામાં આવે છે.

ટીકા : જેમ લોકમાં દેવતાનું રૂપ પરોક્ષ હોવા છતાં પણ પરોપદેશથી લખાયેલું રૂપ વાંચીને કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ તે દેવતાને જાણે છે, તે પ્રકારે વચનથી (શ્રુત જ્ઞાનથી) આત્મા કહેવામાં આવે છે, તે જ આત્માને મનમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ (ગ્રહણ કરે છે) ?

(ઉત્તર) જીવ (ગ્રહણ કરે છે)

(પ્રશ્ન) કયા રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે ?

(ઉત્તર) મારા વડે દેખવામાં અને જાણવામાં આવેલ છે. એવું ચિત્તથી ગ્રહણ કરે છે. (અનુભવ કરે છે) કહ્યું પણ છે.

(જે) ગુરુ ઉપદેશથી, અભ્યાસથી પોતાની બુદ્ધિના વિવેક દ્વારા પોતાના તથા અન્યના અંતરંગ તત્ત્વને જાણે છે, તે નિરંતર રહેવાવાળા મોક્ષ સુખને જાણે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા નંબર - ૧૨

ગાથાર્થ : હવે કોણ જ્ઞાની સાધુ સાંપ્રતકાળમાં-આ પંચમકાળમાં આ પ્રવર્તમાન આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જ પરોક્ષજ્ઞાનમાં (એટલે કે ક્ષયોપશમજ્ઞાનમાં) જોવામાં આવ્યો એમ કહેશે ? (અર્થાત્ સાંપ્રતકાળમાં શુદ્ધાત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે-એમ સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ કહેશે.)

તાત્પર્યવૃત્તિ (ટીકાર્થ) : આનો મતલબ એ છે કે આ જે પ્રત્યક્ષ આત્માને બતાવે છે, તેની નજીક જઈને અમે પૂછીએ છીએ કે આ પ્રકારથી નથી એમ કોણ જ્ઞાની સાધુ વર્તમાનકાળમાં કહે છે ? અર્થાત્ એવું કોઈ પણ (સાધુ) નથી કહેતા.

(પ્રશ્ન) તો શું કહે છે ?

(ઉત્તર) આ કહે છે કે આ આત્મસ્વરૂપ મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. (પણ) જેવું ચોથા કાળમાં કેવળજ્ઞાની જુએ છે, તે પ્રકારથી જોયું છે એમ તો નથી કહેતા.

(પ્રશ્ન) તો પછી કેવું આત્મસ્વરૂપ જોયું છે ?

(ઉત્તર) કેવળજ્ઞાન (સકળ પ્રત્યક્ષ)ની અપેક્ષાથી પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાનમાં પ્રવર્તમાન (પ્રત્યક્ષ) જોયું છે.

આનો થોડો વિસ્તાર કરે છે. જો કે કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સ્વસંવેદનરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પરોક્ષ કહેવામાં આવે છે, તો પણ ઈન્દ્રિય તથા તે કારણથી આત્મા

સ્વસંવેદન જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ હોય છે મનજનિત સવિકલ્પજ્ઞાનની અપેક્ષા પ્રત્યક્ષ હોય છે. પરંતુ કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરોક્ષ જ હોય છે. તે સર્વથા પરોક્ષ કહેવામાં નથી આવતું. શું ચોથાકાળમાં કેવળી ભગવાન આત્માને હાથમાં ગ્રહણ કરીને બતાવે છે ? તેઓ પણ દિવ્ય ધ્વનિથી કહીને ચાલ્યા જાય છે. તો પણ સાંભળતી વખતે શ્રોતાઓને પરોક્ષ જ છે, ત્યારબાદ પરમ સમાધિના કાળમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે. તે જ પ્રકારે પંચમકાળમાં હોય છે. એવો ભાવાર્થ છે. આવી રીતે પરોક્ષ આત્માનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ પ્રશ્નના નિરાકરણમાં બે ગાથાઓ થઈ.

હવે પૂછે છે કે સંવર કયા ક્રમે થાય છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

રાગાદિના હેતુ કહે સર્વજ્ઞ અધ્યવસાનને,
-મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતભાવ તેમ જ યોગને. ૧૮૦.
હેતુઅભાવે જરૂર આસ્રવરોધ જ્ઞાનીને બને,
આસ્રવભાવ વિના વળી નિરોધ કર્મતણો બને; ૧૮૧.
કર્મોત્થા ય અભાવથી નોકર્મનું રોધન અને
નોકર્મના રોધન થકી સંસારસંરોધન બને. ૧૮૨.

ગાથાર્થ:- [તેષાં] તેમના (પૂર્વે કહેલા રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવોના) [હેતવઃ] હેતુઓ [સર્વદર્શિભિઃ] સર્વદર્શીઓએ [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતભાવઃ] અવિરતભાવ [યોગઃ] ચ] અને યોગ- [અધ્યવસાનાનિ] એ (ચાર) અધ્યવસાન [ભણિતાઃ] કહ્યા છે. [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [હેતુભાવે] હેતુઓના અભાવે [નિયમાત્] નિયમથી [આસ્રવનિરોધઃ] આસ્રવનો નિરોધ [જાયતે] થાય છે, [આસ્રવભાવેન વિના] આસ્રવભાવ વિના [કર્મણઃ અપિ] કર્મનો પણ [નિરોધઃ] નિરોધ [જાયતે] થાય છે, [ચ] વળી [કર્મણઃ અભાવેન] કર્મના અભાવથી [નોકર્મણામ્ અપિ] નોકર્મોનો પણ [નિરોધઃ] નિરોધ [જાયતે] થાય છે, [ચ] અને [નોકર્મનિરોધેન] નોકર્મના નિરોધથી [સંસારનિરોધનં] સંસારનો નિરોધ [ભવતિ] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૦-૧૮૨)

ઉત્થાનિકા : હવે ઉદયને પ્રાપ્ત દ્રવ્ય પ્રત્યય સ્વરૂપ રાગાદિ અધ્યવસાનોનો અભાવ હોવાથી, જીવગત રાગાદિ ભાવકર્મરૂપ અધ્યવસાનોનો અભાવ હોય છે, ઈત્યાદિ રૂપથી સંવરનું ક્રમથી વ્યાખ્યાન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : તે પ્રસિદ્ધ જીવગત રાગાદિ ભાવકર્મરૂપને ભાવાશ્રવોનું કારણ કહ્યું છે.

(પ્રશ્ન) કોને (કારણ કહ્યું છે) ?

(ઉત્તર) ઉદયને પ્રાપ્ત દ્રવ્ય પ્રત્યયગત રાગાદિ અધ્યવસાનોને (કારણ કહ્યું છે)

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા (તેમને કારણ કહેવામાં આવ્યું છે) ?

(ઉત્તર) સર્વદર્શી-ભગવંતો દ્વારા તેમને કારણ કહેવામાં આવ્યું છે. ખરેખર અધ્યવસાન ભાવકર્મરૂપ જીવગત જ હોય છે તો ઉદયને પ્રાપ્ત દ્રવ્યપ્રત્યયગત રાગાદિ અધ્યવસાન ભાવ પ્રત્યયરૂપ કેવી રીતે હોય છે ? એમ નથી (અર્થાત્ અધ્યવસાન તો ભાવકર્મરૂપ જીવગત જ છે, ઉદયને પ્રાપ્ત દ્રવ્યપ્રત્યયગત રાગાદિ અધ્યવસાન ભાવ પ્રત્યય નથી માટે એમ નથી. (તેનો ઉત્તર) એમ છે કે ભાવકર્મ બે પ્રકારના છે. (૧) જીવગત તથા (૨) પુદ્ગલકર્મગત. તેનું વિશેષ કહે છે. ભાવકોધાદિ વ્યક્તિરૂપને જીવગત કહેવામાં આવે છે તથા પુદ્ગલ પિંડ શક્તિરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યગત (કહેવામાં આવે છે) જેમ કે કહ્યું છે કે આ પ્રકારે જીવ ભાવગત કહેવામાં આવ્યો છે, અને આ પ્રકારે જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યગત કહેવામાં આવ્યો છે. અહીં ઉદાહરણ છે-જે પ્રકારે મધુર, કડવો વિ. દ્રવ્ય ખાવા સમયે જીવના મધુર-કડવા સ્વાદની વ્યક્તિના વિકલ્પરૂપ ભાવ જીવભાવગત છે તથા તે વ્યક્તિના કારણભૂત મધુર-કડવા શક્તિરૂપભાવ પુદ્ગલદ્રવ્યગત છે. આ પ્રકારે ભાવકર્મનું સ્વરૂપ જીવગત અને પુદ્ગલ દ્રવ્યગત બે પ્રકારે છે એમ ભાવકર્મના વ્યાખ્યાનના સમયે બધી જગ્યાએ જાણવું જોઈએ. શું જાણવું જોઈએ ? તે અધ્યવસાનોને (જાણવા જોઈએ) તે અધ્યવસાનો મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ તથા યોગ છે. આ પ્રકારે પહેલી ગાથા પૂરી થઈ.

પૂર્વોક્ત ઉદયાગત દ્રવ્યપ્રત્યય જીવગત ભાવાશ્રવના હેતુ વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાની જીવને ઉદયાગત દ્રવ્યકર્મોનો અભાવ હોવાથી નિયમથી (નિશ્ચયથી) રાગાદિરૂપ ભાવાશ્રવના નિરોધ લક્ષણવાળો સંવર પ્રકટ થાય છે. નિરાશ્રવ પરમાત્મતત્ત્વરૂપથી ભિન્ન જીવગત ભાવાશ્રવના ભાવસ્વરૂપના વિના કર્મના નિરોધરૂપ સંવર પ્રગટ થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારના (કર્મોનો સંવર થાય છે) ?

(ઉત્તર) પરમાત્મતત્ત્વને આચ્છાદન કરવાવાળા નવીન દ્રવ્યકર્મોનો સંવર થાય છે. આ રીતે બીજી ગાથા પૂરી થઈ.

તત્પશ્ચાત્ નવીન કર્મના અભાવરૂપ સંવરથી શરીરાદિ નોકર્મોના નિરોધરૂપ સંવર પ્રગટ થાય છે અને નોકર્મના નિરોધરૂપ સંવરથી સંસારાતીત શુદ્ધાત્મતત્ત્વના પ્રતિપક્ષભૂત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ આ પાંચ પ્રકારના સંસારનો નિરોધ થાય છે. આ પ્રકારે ત્રીજી ગાથા પૂરી થઈ. આ રીતે સંવર ક્રમના કથન દ્વારા ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

આ રીતે નાટ્યના પાત્રની જેમ આશ્રવનો વિપક્ષભૂત સંવર ચાલ્યો જાય છે. આ રીતે શ્રી જયસેનાચાર્ય દ્વારા રચિત શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણરૂપ તાત્પર્યવૃત્તિનામક સમયસાર વ્યાખ્યામાં ચૌદ ગાથાઓ દ્વારા તથા છ સ્થળો દ્વારા આશ્રવના વિરોધી સંવરનામક છટ્ટો અધિકાર પૂરો થયો.

